

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૨૫૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્રાણશિક્ષક પંડિતજીનાં પરાક્રમે

વિષય ૨. ૧. ૨

રસિક નવલકથામાળા પુસ્તક ૨૪

પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો

: : લખનાર : :
નાગરદાસ ઈ. પટેલ
: : મલાડ : :

: : પ્રકાશક : :
પુંજલાલ ભગવાન પારેખ
: : વઢવાણ સીટી : :

બે રૂપિયા

આવૃત્તિ : ૧ લી
પ્રત : : ૫૦૦
સંવત : ૧૯૮૬

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫ ૨૫૨

ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સલાયોસરોડ : અમદાવાદમાં
પરિખરેલીદાસ છબનલાલે છાપ્યું.

પરિચય

*

‘પણ કહો તો ખરા, થંડિતલ કોણ છે?’ ‘એમનું અફ નામ શું?’ ‘એ ક્યાં રહે છે?’ ‘એ તો પેલા..... અફને!’ ‘થંડિતલએ તો અમને પંદરવાર હસાવ્યા!’ એવા અનેક સવાલો, સૂચનો અને ‘સર્ટીફિકેટો’ અનેક જાણે વણમાવ્યાં આપ્યાં છે.

નટવરના સદસ્યએ એને બે પરમ મિત્ર સાંપડયા છે. એમાં આણસાંજે થંડિતલ બાલપણના મિત્ર છે અને જયંત જીવાનીનો સાથીદાર છે. બન્ને મિત્રો આજ સુધીમાં લોકાદરને પાત્ર થઈ ચૂક્યા છે. જયંત એનાં પરાક્રમે અને સાહસોથી, થંડિતલ એમનાં આવાં પરાક્રમેથી. એમણે ફેંકે હસાવ્યા

, છે અને અનેકને વિનોદનું સાધન પુર પાડ્યું છે. બન્ને મિત્રોના પ્રતાપે નટવર પણ બત્રીસીએ ચઢ્યો છે.

પંડિતજી શુદ્ધ સનાતની બ્રાહ્મણ છે, કોઈનો પડછાયો પડે તોયે છુવાઈ નથ એમ છે એટલે એમની આ પોથીપર પણ કોઈની છાયા સુદ્ધાં પડવા ન દેવાની કાળજી રાખી છે. એમનાં પરાક્રમે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પંડિતજી એમને લાયકનું સ્થાન પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત કરી લેશે એની ખાત્રી છે એટલે લાંબા પરિચયની જરૂર નથી.

મલાડ

૧ : ૮ : ૩૦

નાગરદાસ ઈ. પટેલ

અ નુ ક્ર મ

*

શરઆત	૧
નહાનપણુ	૩
પ્રેમપુરાણુ	૧૭
શ્વાનભાષા વિશારદ્	૨૪
ચોકટનો નવો...	૨૬
બંગડીના કંકડા	૩૨
ચક્રમની નાત	૩૫
ઘેરે ઢાકળાં !	૪૨
કવિશ્રી	૪૭
યુનિવર્સલ કવિતા મેન્યુ. કંપની	૫૨
પીકચર્સ લીમીટેડ	૬૩
ધીકતો ધંધો	૬૭
ગુર્જરીનો દાવો	૭૪
ચોર પકડયો	૮૨
ટકો લો ને સાક્ષર કહેા	૮૬
પ્રદાદાનાં ખાસડાં	૮૯
દારિકા ને જગદિશ્વર	૯૨
ખેટની યાત્રા	૧૦૬
સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનો માર્ગ	૧૧૬
એક માનપત્ર	૧૨૬
પાપડનું કારખાનું	૧૩૪
એક મહા પરાક્રમ	૧૩૮
પોલકાની ઝાલર	૧૪૭
ચંદ્રલોકની મુસાફરી	૧૫૧

રસિક નવલકથા માળા

૧. પ્રવેશ શી રૂ. ૨-૮-૦ ભરીને માળાના આહક થઈ શકાય છે. શીની રકમ મનીઓર્ડરથી મોકલવી અથવા વી. પી. સાથે વસૂલ કરવા જણાવવું.
૨. આહક ગમે ત્યારે થઈ શકાશે. ત્રણ વર્ષ આહક તરિકે ચાલુ રહ્યા પછી આહક રહેવું ન હોય તો તેમને ખરચે પ્રવેશ શી પાછી મોકલાશે. એથી ઓછી મુદત આહક રહેનારને પ્રવેશ શી પાછી મળશે નહિ.
૩. દર વર્ષે માળાનાં વધુમાં વધુ છ પુસ્તકો પ્રકટ થશે તે આહકે ખરીદવાં પડશે. ઓછામાં ઓછાં કેટલાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાં તે અમારી સગવડ પર રહેશે, માળાનાં પુસ્તકો આહકને અરધી કિંમતે મળશે. દરેક પુસ્તકની એક કરતાં વધુ નકલ અરધી કિંમતે નહિ મળે.
૪. પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલાશે તેનું રજીસ્ટર ને ટપાલ ખર્ચ આહકને શીર રહેશે. વી. પી. કરતા પહેલાં એક દિવસ અગાઉ ખબર અપાશે છતાં વી. પી. પાછુ ફેરવનારની પ્રવેશ શી જમ કરી આહકના લીસ્ટમાંથી નામ કમી કરવામાં આવશે.
૫. જે આહકોને રેલ્વે સ્ટેશનની સગવડ હોય તેમણે પુસ્તકોની કિંમત ને રસીદ રજીસ્ટરના ત્રણ આના મનીઓર્ડરથી મોકલવા ને રેલ્વે પાર્સલથી પુસ્તક મંગાવી લેવાં જેથી વી. પી. થી મંગાવવા કરતાં દેખીતો લાભ થશે.
૬. માળાનાં પુસ્તકો ઉંચા એન્ટીક કાગળ, સુંદર છપાઈ અને સુશોભિત પુંઠાનાં રહેશે. અપ્રુર્ણ પુસ્તક બહાર પડશે નહિ. એક કરતાં વધુ ભાગ હશે તો તમામ ભાગ સાથે બહાર પડશે.
૭. પરદેશના આહકોએ પ્રવેશ શી, પુસ્તકોની કિંમત અને ટપાલ ખર્ચ પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલવા કૃપા કરવી.

• પુંજલાલ ભગવાન પારેખ
વઢવાણ સીટી

રસિક નવલ કથામાળાનાં પુસ્તકો

*

શ્રીમંત સંહારક મંડળ ભા. ૧-૨	૪-૮-૦
વિપતિનું વાદળ	૩-૮-૦
શેરલોક હોમ્સનાં સાહસ ક્રમો	૨-૦-૦
સફેદ ડગ ભા. ૧-૨-૩	૪-૮-૦
સોનેરી ટોળી ભા. ૧-૨	૪-૮-૦
ભૂલનો ભોગ	૪-૦-૦
વેર વસૂલ ભા. ૧-૪ (સચિત્ર)	૧૨-૦-૦
ભયંકર ભેદ ભા. ૧-૨	૨-૮-૦
વિચિત્ર જગત	૩-૦-૦
સાદયજ્ઞવાળા	૨-૦-૦
દિવાની કે શાણી ? ભા. ૧-૨	૮-૮-૦
અદ્ભૂત છુટારો ભા. ૧-૨ (સચિત્ર)	૩-૮-૦
પંચાસરનો જયશિખરી ભા. ૧-૨	૬-૦-૦
પાટલી પુત્રની પડતી ખંડ ૧-૨-૩	૪-૮-૦
પ્રેમની ખુમારી ભા. ૧-૨ (સચિત્ર)	૬-૦-૦
દુર્ભાગીદારા ખંડ ૧-૨-૩	૩-૮-૦
સ્નેહ લગ્નની સુદરી ભા. ૧-૨	૩-૮-૦
કુટુંબીનું કારસ્થાન ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
પ્રાણ કે પ્રતિષ્ઠા ?	૩-૦-૦
રાજમાર્ગ	૩-૦-૦
વિલાસમાં વિનાશ	૩-૮-૦
અમલકારિક ખુન	૨-૦-૦
કાળને કિનારે	૨-૮-૦
ચાળીસ ચહેરાનો માણસ	૩-૮-૦
આયાનો ખળનો	૨-૦-૦
ભગીરદાર કે જલલાદ	૨-૦-૦
જયંતાનાં જખખર સાહસો	૪-૦-૦

*

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ : વલ્લભ સીટી

નાગરદાસ ઈ. પટેલ

નાં બીજાં પુસ્તકો

નવલકલરી : અલંકારશાસ્ત્ર	૨-૮-૦
શશિકલા : પ્રેમકથા અને કાવ્ય	૨-૦-૦
સફેદ ઠગ : હિટેકટીવ નવલકથા	૪-૮-૦
જયંતનાં અદ્ભૂત પરાક્રમો	૨-૮-૦
જયંતનાં જખખર સાહસો	૪-૦-૦
કાળને કિનારે : નવલકથા	૨-૮-૦
વ્યોમ વિહાર : કાવ્ય સંગ્રહ	૧-૦-૦

સુમિત નાગરદાસ પટેલ અને નાગરદાસ ઈ. પટેલ નાં બાલસાહિત્યનાં પુસ્તકો

*

અમારી વાર્તાઓ	૦-૮-૦
અમારી બીજી વાર્તાઓ	૦-૮-૦
અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦
અમારી વાર્તાઓ : પહેલી, બીજી ને ત્રીજી	૨-૦-૦
પરીઓનો પ્રદેશ	૨-૦-૦
અજીત	૦-૧-૦
બાલવિનોદ	૨-૦-૦

*

હવે પછી

પ્રગટ થશે

*

રખડેલ અને બીજી વાર્તા	૨-૦-૦
જયંતની સાહસકથાઓ	૩-૦-૦
રતનીચી	૦ ૪-૦
બાળકોનું રવગં	૦-૧૦-૦
Indian Fairy Tales & Focklore	૨-૦-૦

પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો

શરૂઆત

*

પ્રાણશંકર પંડિતજી અને હું બન્ને બાળપણના મિત્રો. લંગો-
ટીયા દોસ્તદાર. વર્ષો થયાં અમ્હારી મિત્રતા અબણસૌભાગ્યવતી
રહી છે. આટલા લાંબા વખતમાં અનેક જણ સાથે સારૂ બન્યું છેયે
ખરૂં, અને કિટ્ટા થયા છેયે ખરા, પણ પંડિતજીની મિત્રતાને ઉની
આંચ સરખીયે આવી નથી.

સૌને હોય છે તેમ અમ્હારૂંયે ન્હાતું સરખું મંડળ હતું અને
તેમાં પંડિતજી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ ગણાતા. ત્હેમનાં પરાક્રમોનું
બ્યાન જ્યારે એએશ્રી જાતે પોતે લાંબાદુંકા હાથ કરી, ચોટલી
છૂટી રાખી મ્હોં મલકાવીને અનેક હાવભાવ સાથે કરતા ત્યારે એવી
તો મઝા આવતી કે રસ ગળતો અને કટકા પડતા. મદાપુરૂષોને જેમ
હોય છે તેમ ત્હેમનાંયે પરાક્રમોનો મહાવિશાળ ઇતિહાસ છે.

મ્હારો વિચાર એમનું જીવનવૃત્તાંત આલેખવાનો હતો પણ એ
બાબતમાં મતભેદ પડવાથી મ્હારે એ વિચાર ફેરવવો પડ્યો. અને

મતભેદ ક્યાં નથી હોતો ? ધણી ધણીઆણીમાં, મિત્ર મિત્રમાં, સમાજમાં અને મણ્ડલમાં, રાજ્યપ્રકરણમાં અને કોર્ટમાં, ભાગીઆઓમાં ને કાર્યવાહકોમાં, સર્વસ્થળે અને સર્વકાળે મતભેદનાં સામ્રાજ્ય છે. તુણ્ડે તુણ્ડે મતિર્મિજ્ઞાઃ । એ એની મહાચાવી છે.

પંડિતજી ક્યાં જન્મ્યા અને ક્યાં લણ્યા ? ક્યારે પરણ્યા અને કોને પરણ્યા ? કેટલા દીકરા થયા અને કેટલી દીકરી થઈ ? કેટલાં જીવ્યાં અને કેટલાં રામશરણુ થયાં ? અને કયુ તેમનું ગામ કોણુ તેમનાં માબાપ ? એ બધું વિસ્તારીને લખવાં કરતાં એમના જીવનનાં કેટલાંક જવલંત પ્રકરણો અને પરાક્રમે મહારે આલેખવાં એમ ઈર્ષ્ય અને પંડિતજીએ પણ એમાં મહત્તે અનુમતિ આપી.

આદિથી અંત સુધી, પગથી તે માથા સુધી આમાં પંડિતજીનાં પરાક્રમેજ નજરે પડશે. એમના જીવનનો તલસ્પર્શી ઇતિહાસ લવિષ્યમાં એ મતભેદ શમશે ત્યારે—અને એ શમશે એવી આશા રાખી શકાય છે કારણ કે મંડળના કેટલાક સભ્યોનો વિરોધ હું શમાવી શકીશ એવી મહત્તે સંપૂર્ણ ખાત્રી છે એટલે એ વખતે—આપી શકાશે. જીવતા માણસની જીવન કથા લખવાનો પંડિતજી વિરોધ કરે છે પણ એના સમર્થનમાં ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ નારાયણ હિંમચંદ્રનું ‘હું પોતે’ નરસિંહરાવનું ‘સ્મરણમુકુર’ વિગેરે બનાવી શકાય એમ છે એટલે એમનું કાંઈ ચાલશે નહિ.

પરાક્રમેની એક ખીજની સાંકળ ન સંકળાય પણ દરેક પરાક્રમ સ્વતંત્ર આલેખવાની મહત્તે સૂચના હતી એટલે બનતા સુધી રસ અને સ્વાતંત્ર્ય જળવી ધણુખરૂં પરંપરા જળવી છે, ક્રમ પણ એજ રીતે જળવાયો છે પણ તેમાં ભૂલ થઈ હોય એ બનવાજોગ છે એટલે વાંચનાર અને જાણકાર તે જણાવશે તો તેનો ઉપયોગ પંડિતજીના તલસ્પર્શી ઇતિહાસના આલખેન વખતે જરૂર થશે.

આટલી શરૂઆત પછી હવે આગળ વાંચો—

નહા ન પણુ

*

અક્કલ હોશીઆરીનો એક પ્રયોગ

‘પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી’ તેમ પંડિતજીએ પોતાની શક્તિનો પરિચય નહાનપણથીજ કરાવવા માંડેલો. અમે બધા એક નિશાનમાંજ ભણતા હતા. તેઓ વાંચતા થોડું પણ તેમના માથાની જેમ તેમની અક્કલ પણ પહોળા કરતાં લાંબી વધારે હતી એટલે થોડું વાંચ્યે ઘણું આવડી જતું.

પરીક્ષા પાસે આવી હતી અને અમે બધાએ ચોટલીએ પાંચશેરી બાંધી, કે દોરડી બાંધી ખીંટીએ ભેરવી, ખૂબ વાંચવાનો વ્યવસાય આદર્યો હતો. બહુજ થોડા દહાડા રહ્યા એટલે અમે રાતના વહેલા ઉઠવાનું નક્કી કર્યું.

પંડિતજી જખરા ઉંઘણશી. ઘણીએ વાર ટોકીએ અને ટકોરીયે પણ ઉઘીજ નય. ઉઠાડીએ તોયે પાછા સુવે અને ઉઘે.

‘ નટવર, ત્હમે બધા જાગો છો અને મ્હને કેમ નથી ઉઠાડતા ? ’
એક દહાડો પાંડિતજીએ મ્હને પૂછ્યું.

‘ તું તો ઉંઘણુશી છે ’ મ્હેં કહ્યું.

‘ પણ ભત્રા માણસ, ઉઠાડે તો શું ખોટું ? આજે મ્હને જરૂર ઉઠાડજે. ’

‘ તું પાછો ઉઠીને ઉંઘશે તે નહિ ચાલે. ’

‘ ના, ના, હું એવું નહિ કરું. મ્હને જરૂર ઉઠાડજે. ’

રાતના મોડે સુધી વાંચી અમે સૂઈ ગયા અને સવારમાં પાંડિ-
તજીને પંદરેક હાંકો મારી જગાડયા. કેમે કર્યા એ ઉઠેજ નહિ પણ
મ્હેં પર જરાક પાણી છાંટ્યુ તે બગવાતા બગવાતા આંખો ચોળતા
ઉઠ્યા. તેમના મ્હેંપર સુસ્તી હતી અને આખો ઉંઘે ઘેરાયલી હતી.
ઉઠીને તેઓ મ્હને પગે પડ્યા.

‘ નટુ ! ભાઈસાહેબ ! મ્હને ઉંઘવા દેને ’

‘ અરે વાદરે ! ત્હેં કહ્યું હતુ કે ઉઠાડજે એટલે અમે ઉઠાડ્યો
હતો. પાછો તુંજ બખરીશ કે કોઈ ઉઠાડતું નથી ! ’

‘ નહિ બખડુ. મ્હારે ઉઠવુ નથી. ઉંઘવુ છે. ’

‘ તે નહિ ચાલે. ઉઠ્યો છે તો વાંચને. ’

‘ નથી વાંચવું, સૌ કાલે વંચાશે. ’

‘ પણ પાછો અમને દોષ દઈશ. ’

‘ નહિ દઈ બાપુ ! ’

‘ એમ નહિ, લખી આપ ’

‘ તું કહે તે લખી આપું. પછી કાંઈ ? ’

અને ચટ લઈને કાગળ પેન્સિલ આપ્યાં એટલે પાંડિતજીએ
મ્હેં કહ્યું તેમ લખી આપ્યું ને નીચે સહી કરી, પછી તો તરતજ
સૂઈ ગયા અને ધસધસાટ ઉંઘવા માંડ્યું.

સવાર પડી—‘ જ્ઞાણુ વાયુ તડકા ચઢયા

આવી પંડિત ઉપર પડયા

ટકટક આઠ ટકોરા થયા ને

પંડિત ઉઠી બેઠા થયા.

બેઠા થતાં બબડયા: ‘ નટવર ! તહેં મ્હને નજ ઉઠાડેયોને ? ’

‘ વાદરે વાહ ! તું તે કવો ભૂલકણો છે ? રાતે તો ત્હને ઉઠાડ્યો’તો. ’

‘ તદ્દન જુહું, ખીલકુલ જુહું, સહેદ જુહું, હું માનું નહિતો. ’

‘ શી વાત કહે છે ? અમે તને ઉઠાડ્યો’તો ’

‘ ખોટી વાત ! ’

‘ પણ લેને આ એનો પુરાવો ! પછી કાંઈ ’ એમ કહીને મ્હેં પેલો કાગળ ધર્યો એટલે તેમણે વાંચવા માંડ્યું:

‘ હું મારી રાજી ખુશી અને અક્કલ હોશીઆરીથી ઉંઘી જાઉં છું. ન વાંચવાથી નાપાસ થાઉં તો નટવરને રજ્યે દોષ નહિ.

દા. પ્રાણશંકર ’

અને પછી તેઓ ઠંડાગાર થઈ ગયા.

ખીજ વખત તેમણે મ્હને બેચાર તમાચા લગાવી દેવાની સૂચના કરી પણ તેનો અમલ કરવાનો પ્રસંગ મ્હને પ્રાપ્ત થાય તે ખેલાં તાપીદાસે સેવકને ત્યાં પધરામણી કરી અને પરીક્ષાના કડા-કૂટામાંથી ઊગારવાની મ્હેરબાની કરી.

— ૨ —

માખ મારી

‘ નટવર ! દોસ્ત, આજે તો ગેઢલી મારવી છે, ’ કલાસ ચાલતો હતો અને છેલ્લી બેંચ ઉપર બેસનારને જેવી વાત કરવાની કે પાનાં

- ‘ રમવાની સોઈ હોય છે તેવી સગવડ અમે ડાબા હાથના પહેલા નંબરના વિદ્યાર્થી હોવાથી અમારે હતી, એટલે ધીરે રહીને પંડિતજીએ મ્હને કહ્યું.

‘ કેમ ? ’ મહેં પૂછ્યું.

‘ એમનું એમ. આજે જરાય લેસન કર્યું નથી અને પેલા જડખાંતોડ સંસ્કૃતનો હમણાંજ ‘અવર’ આવશે એટલે આપણે અગીઆરા ગણ્યા સિવાય છૂટકો નથી. ’

‘ ત્યારે એક ઉપાય કર. ’

‘ શો ? ’

‘ પણ કરે તો કહું. ’

‘ તું કહે કે તરતજ તેનો અમલ કરીશ પછી કંઈ ? ’

‘ તો માખ માર—’

‘ ને ? ’

‘ ખાઇ જા, ગળીજા. પછી જો એનો પ્રભાવ, પણ તારી સાથે હુંયે ખરો. ’

‘ જરૂર. ’

અને પંડિતજીએ તરતજ માખ પકડીને ગળી ગયા. પાંચજ ભીનીટમાં તેનો અદ્ભૂત ચમત્કાર જણાયો. એમને ઓઢારી આવવા માંડી એટલે અમારા મહેતાજી મયાશંકર મહારાજે પૂછ્યું: ‘ અધ્યા પ્રાણશંકર, શું થાય છે ? ’

‘ સાહેબ, એને ઉઘટી થાય છે. ‘ પંડિતજી જવાબ આપે તે પહેલાંજ હું બોલી ઉઠ્યો ‘ ગઇ કાલનું ‘એનું શરીર સાફ નથી. ’

‘ ખરી વાત કે પ્રાણશંકર ? ’

‘ હા સાહેબ, ઓફ...ઓફ.....’

‘ ત્યારે ઘેર જા. ’

‘ ઓફ...ઓફ.....ઓફ.....’

‘ હું એને ઘેર મૂકી આવું સાહેબ ? ’

‘ જા નહીં લઈ જા એને. ’

તરતજ અમે બહાર આવ્યા. પંડિતજીને ઉલટી ચઢી અને માખી બહાર નીકળી ગઈ. અમે બેઉ જણ તાળીઓ દેતા દેતા હસતા હસતા ઘેર પહોંચ્યા અને અમાસીએ ચઢી કનકવા ચગાવવા લાગ્યા.

— ૩ —

વર ઘોડો

‘ નટવર, દોસ્ત, મહારી સાથે વાત તો કર ’ ચાલતે કલાસે એક વખતે પંડિતજીએ મહને કહ્યું.

‘ કેમ ? ’ પાટલી પર ગુરજી ઉભા કરે એનીજ મહને ખીક હતી.

‘ પછી કહીશ. ’ પંડિતજીએ કહ્યું.

અને અમે વાત કરવા માંડી. જરાક વાર થઈ ને પંડિતજી જરા મોટેથી બોલી ઉઠ્યા: ‘ એક હતો રાજા— ’

ગુરજીએ તે સાંભળ્યું અને એમનો હુકમ છૂટયો: ‘ પ્રાણશંકર, ઉભો થા, રયું બોલ્યો ? ’

‘ કંઈ નહિ સાહેબ. ’ એમ કહીને એ તો નીચું મોઢું રાખીને ઉભા થયા. તેમનું ડોકું ધડ સાથે ૧૩૦ ડીગ્રીનો કાટ ખૂણો કરતું હતું.

એ જોઈને ગુરજી ચીઠાયા અને જહાંગીરી હુકમ ફરમાવ્યો: ‘ ચાલ પાટલી ઉપર ઉભો થા. ’

અને તરતજ પંડિતજી ખૂશ થતા થતા પાટલી ઉપર ઉભા થયા. તેમની નજર બારીની બહાર હતી. બહાર વાજાં વાગતાં હતાં

અને દારૂખાનુ ફૂટતું હતું. ધૂમધડકે એક મોટો વરઘોડો જતો હતો. લેસન પણ તેના ઘોંઘાટથી બરાબર લેવાતું ન હતું.

ધીમે ધીમે થોડીવારે વરઘોડો ચાલ્યો ગયો. એટલે વીલે મ્હોડે ગુરૂજીની કૃપા માગતાં પંડિતજીએ ગુરૂજીને પૂછ્યું: ‘ સાહેબ, બેસી જાઉં ? હવેથી વાત નહિ કરું. ’

‘ બેસી જા મુખ્યા ! ’ કહીને એમણે રજા આપી.

વર્ગમાંથી છૂટ્યા પછી પંડિતજી કહે: ‘ નંદવર ! શો સરસ વરઘોડો હતો ! પાટલી પર ઉભા થયા સિવાય એ કાંઈ દેખાવાનો હતો ? ગુરૂજી પાટલી ઉપર ઉભા કરે તેમાં અને આપણે જાતે ઉભા થઈએ તેમાં બહુ ફેર પડે. આપણે ઉભા થઈએ તો ગુરૂજી સજા કરે તે જૂદી અને એ ઉભા કરે તો તો મજા પડે મજા ! સમજ્યોને નંદવર ! તને મ્હેં વાત કરવાનું કેમ કહેલું તે. ’

‘ વાત તો ખરી ’ કહીને મ્હેં પણ તાળી આપી.

અને ખરેખર ! તે દિવસથી પંડિતજીની કુશાગ્ર બુદ્ધિ માટે મ્હને ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય બંધાયો.

— ૪ —

દસ તમાચા

નહાનપણમાં પંડિતજી જેવું અજાણિતરૂને તોફાની બારકસ લાગ્યેજ બીજી કોઈ હશે. અમે બેઉ જોકે જીવજન દોસ્તો હતા પણ મ્હારા મોટાભાઈ કહે છે કે અમારા બેઉમાં આસમાન જમીનનો તફાવત હતો.

પંડિતજી વડનાં વાંદરાં ઉતારે એવા હતા અને એમનામાં એ પરાક્રમને છાજે એવું અંગબળ હતું જ્યારે મ્હારામાં એનો અભાવ હતો.

તેઓ એક દહાડો મ્હારે ઘેર પધારેલા. એમની પધરામણીની નવાઇ પણ ન હતી. અમને એક બીજાને મળ્યા સિવાય ભાગ્યેજ ચાલતું.

ખંડિતજી જેવા તોફાની વાંદરા—અલગ્ન વાંદરો એ શબ્દ પ્રયોગ મ્હારો પોતાનો તો નથીજ કારણ કે ખંડિતજી માટે એ બહુ-માન વાચક શબ્દ વાપરવા જેવો શુભ પ્રસંગ મ્હને તો એકકેય પ્રાપ્ત થયો નથી—તો સોળત છોડવા મ્હને મ્હારા મોટાભાઈએ સત્તરસોને સાત વાર કહ્યું હશે, પણ હું તે છોડી શકતોજ ન હતો અને છોડું તોયે ખંડિતજી મ્હને છોડવા દે એમ હતુંજ નહિ.

તે દિવસે મ્હારા મોટાભાઈ પૈસા ગણના હતા. તેમની પાસે કાગળો જોઈ એમાંનો એકાદ રંગીન ચિત્રવાળો કાગળ ખંડિતજીએ ઉઠાવ્યો અને ધીરે રહીને પૂછવા લાગ્યા: ‘ આ શાનો કાગળ છે ? ’

‘ નોટ છે, પૈસા છે, રૂપિયા છે ’ મ્હારા મોટાભાઈએ કહ્યું.

‘ કેટલા રૂપિયાની ? ’ ખંડિતજીએ પૂછ્યું.

મ્હારા મોટાભાઈએ ઉઠીને ખંડિતજીનો કાન એક હાથે પકડ્યો અને બીજે હાથે એક પછી એક ગાલ ઉપર તમાચા મારવા માંડ્યા. ખંડિતજીની ભાષામાં કહું તો કઠોર હસ્ત સ્પર્શ કર્યો. એક પછી એક દસેક તમાચા મારીને પૂછ્યું: ‘ કેટલા તમાચા પડ્યા ? ’

‘ દસ ’ ખંડિતજીએ વીલે મ્હોંએ કહ્યું.

‘ ત્યારે દસ રૂપિયાની નોટ છે, ’ તેમણે કહ્યું ને ‘ જરાજરા યાદ રહેશે ને ? ’ એમ પણ પાછું મળકમાં પૂછ્યું.

‘ જરાપણ નહિ ભૂલાય. ’ ખંડિતજીએ કહ્યું.

અને ત્યાર પછી ખંડિતજી કોઈ દહાડોયે ભૂલ્યા નથી કે દસ રૂપિયાની નોટ હોય છે, અને તેના પર રંગીન શાહીમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં લખાણ હોય છે.

‘ નટવર, જો એમણે મહને એ રીતે એ દસ રૂપિયાની નોટ છે એમ શીખવ્યું ન હોત તો મહારાં જ્ઞાન પડળ ખુલત નહિ. તેજને ટુંકારો ખસ છે. એને લખનેજ હું કાંઈક બે અક્ષર શીખ્યો. નરસિંહ મહેતાને જેમ ભાભીનું મહેણું પણ પાછળથી વ્હાલુ થયું હતું તેમ એ માર પણ મહને હવે મીઠો મધ જેવો લાગે છે ! ’ એમ એમણે મહને પાછળથી કહેલું.

પંડિતજીની અનેક વિચિત્રતાઓમાંની એ પણ એક વિચિત્રતાજ હતી એવા નિર્ણય ઉપર હું તે વખતે આવેલો એવું કંઈક યાદ છે ખરું.

— ૫ —

પંડિતજી પ્રકાશ્યા

‘ નટવર, આપણે એક મંડળ કાઢીએ તો ? ’ પંડિતજીએ એક દહાડો નિશાળેથી આવતાં મહને પૂછ્યું.

‘ બહુ સાર. ’ મહેં જવાબ આપ્યો.

‘ અને તેની સાથે એક છાપુ પણ હાથે લખીશું. પેલા ગુલાબના ‘ વિદ્યાસાગર ’ કરતાં આપણે તો સાઈંજ કાઢી શકીશું હું કવિતા લખીશ. તું લેખ લખજે. રસિક વાર્તા લખશે. ’

‘ વિચાર તો સારો છે. ’

‘ અને આપણે જ્યારેત્યારે નેતા થવું છે, એ વાત યાદ રાખવી. જોયુંને પેલા આળયોગીને આખુ વડોદર કેટલું વખાણે છે ? ’

વડોદરાનું તે સમયનું વાતાવરણ એવુંજ હતું. અમારી શાળામાં વિદ્યાર્થીઓનાં મંડળો અને તેના તરફથી ચક્રાવાતાં હસ્ત લિખિત માસિકો તેમજ રાજકીય વાતાવરણમાં જુવાન આલયોગીની ચઢતી

જોષ તેની આખાદ છાપ પંડિતજીના ઉગતા અને ખીલતા મગજ પર પડી હતી.

પાંચ દિવસમાં સારીયે પોળનાં છોકરાંને અમે ખબર આપી દીધી કે અમે મંડળ સ્થાપવાના છીએ અને છાપુ કાઢવાના છીએ. સૌયે અમને સહાય આપી અને અમારૂં મંડળ સ્થપાઈ ગયું તેમ છાપુ ચાલુ થઈ ગયું. વપરાયલી નોટોના કાગળોની ખીજ બાબુએ અમારે છાપુ લખાવું. અને મંડળની સલાહો મળતી તેમાં પંડિતજી ના પ્રમુખપદે નાનાં મોટાં અનેક ભાષણો અપાતાં. પંડિતજી અમારા માસિકના તંત્રી. પંડિતજી અમારી સલાહના સર્વમાન્ય પ્રમુખ અને પંડિતજી અમારા આદર્શ નેતા હતા. પંડિતજી ન હોય તો અમારાં સાતેય વહાણ ડૂબે. ચોપાનીઆંમાંથી ચિત્રો કાપી કાઢી અમારી અઢી ગજની ઓરડી અમે શણગારી હતી અને તેને અમે મંડળના હોલને નામે ઓળખતાને ગજગજ કુત્રાતા હતા. લાંબાડુંકા હાથ કરી પંડિતજી ભાષણ કરતા ત્યારે મઝા પડતી. નેપોલીઅન ક્યારે થયો ? વડોદરાનો ખરો રાજા કેણુ ? દિવાન કેવો હોવો જોઈએ ? નરસિંહભાઈ પટેલને પોલીસે કેવો ત્રાસ આપ્યો ? બાલયોગીએ ક્યાં ક્યાં મુસાફરી કરી ? ગુજરાતની સાહિત્ય સંસ્થાઓ કઈ ? ગુજરાતી સાક્ષરો લઢવામાં શરા છે કે નહિ ? વિગેરે વિષયોમાં પંડિતજીનો ચંચુ પ્રવેશ હતો અને તેમણે અમારા મંડળ આગળ જડ્યાંતોડ ભાષામાં પગડોડી માથાની ચોટલી છૂટી રાખી, હાથ લાંબા ડુંકા કરી સ્વર મરડી મચરડી આરોહ અને અવરોહ સાથે અલિનય સહિત ભાષણો આપ્યાં હતાં અને એમની અસિધારા જેવી તિલ્લુ વાગધારાનો અમને પરિચય કરાવ્યો હતો.

એવામાં એમણે પંડિત મદનમોહન માલવીયાનું નામ સાંભળ્યું એમને એ ખૂબ ગમી ગયું તે મ્હને પૂછવું: નટવર ! આપણું સર-નેમ હવે ના ફેરવાય ? જોને. પ્રાણશંકર ભટ્ટ- ભટ્ટ' કેવું ખરાબ

નામ છે ? એને બદલે ‘પંડિતજી’ હોય તો કેવું સાફ ? એવું કરવાનો કંઈ રસ્તો બતાવની. ’

‘ કેમ નહિ ? તું કહેતો હોય તો એકસોને એક રસ્તા બતાવું. ’

‘ તો તો તું મ્હારો પરમેશ્વર ! ’

એને મહેં રસ્તો બતાવ્યો કે કોઈ ‘પંડિતજી’ કહે તો ખૂબ ચીઠાઈ જવું એટલે જતે દહાડે અટક બદલાઈ જશે.

અને એમની એ ઇચ્છા પાર પાડવાનું મહેં માથે લીધું. પોળના પંદર જણને મોટે મહેં કહ્યું : ‘ અલ્યા ! પેલા પ્રાણશંકરને પંડિતજી કહો એટલે બડી ગમ્મત પડશે. ’

મ્હને એક વખત એક જણને ‘ લાલભાઈ કાળા કે ઘોળા ? ’ અને એક જણને ‘ દેડકાનું શાક કર્યું ? ’ એમ પૂછવા માટે જે સ્વસ્તિ વચ્ચેના સાંભળવાં પડેલાં તે હું ભૂલી નહિ ગયેલો. પંડિતજીને તે સૌ મહેં શીખવેલાં અને પ્રસંગ આવ્યે તેનો સદુપયોગ કરવાના સર્વહક્ક સ્વાધીન કરેલા.

લોકોએ એમને પંડિતજી કહેવા માંડ્યું અને તેમણે સ્વસ્તિવાચનોનો દોલા દિલે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ‘ કોના આપની દીવાળી ? વચ્ચેના કા દરિદ્રતા ? ’ એ પંડિતજીનાં પ્રિય સુત્રો હતાં એટલે તરતજ બધાએ એમને પંડિતજી કહેવા માંડ્યા. પોળને નાકે આવીને કોઈ પૂછે કે પંડિતજીનું ઘર કયું ? કે પંડિતજી ક્યાં રહે છે ? તો પાશરનું છોકડે બતાવે.

અને એને માટે મ્હારો પંડિતજીએ પહાડ જેવો ઉપકાર માન્યો.

— ૬ —

પરાક્રમોની પરંપરા

પંડિતજીના અર્જવિતરાપણા વિષે તો હું આગળ કહી ચૂક્યો છું. એનાં કેટલાંક દષ્ટાન્તો આલેખું છું.

અમારી પાડોશમાં નથુકાકા કરીને એક જાણુ રહેતા હતા તે બીડીના જખરા શોખીન. પંડિતજીને બીડી વાળતાં આવડે તે કોઇ કોઇ વાર નથુકાકાને વાળી આપે. એક દહાડો પંડિતજીએ આઠ દશ બીડી વાળી દીધી તેથી નથુકાકા ખુશ ખુશ થઇ ગયા.

પંડિતજીએ તેમાં કાંઇક હાથચાલાકી કરેલી તે મ્હને આવીને કહે: ' નટુ ! નથુકાકા બીડી પીશે તો જોવા જેવું થશે. '

' શું થશે ? ' મ્હેં પૂછ્યું.

' જોજો તો ખરો, બડી ગમ્મત પડશે. '

અને એટલામાં નથુકાકાએ બીડી પીવા માંડી. થોડીવારમાં ઘડાકા સમેત બીડી એમના હાથમાંથી ઉડી ગઇ અને એના કુચ્છે કુચ્છા ઉડી ગયા. નથુકાકાની મુછોના બે ચાર વાળનાં આંકા-લીયાં વળી ગયાં.

પંડિતજીને તેમણે તો ઉધડા લેવા માંડ્યા પણ એ ક્યાં એની દરકાર કરે એમ હતું ? પાછળથી ખખર પડી કે નથુકાકાની બીડી-ઓમાં પંડિતજીએ તંબાકુની સાથે એક એક ફક્કડ ફટાકડો મૂકી દીધો હતો.

એક દિવસે અમે બધા ધૂણીએ બેઠાબેઠા તાપતા હતા. શિઆળાના દહાડા હતા ને ટાઢ કહે મ્હારું કામ. પોળ વચ્ચે ધૂણી ધિકાવી હતી અને આજી બાજી પાંચ છ જાણુ પહોળા પગ કરીને તાપતા હતા. એકાદ કુતર પણ ટુંડીયું વાળીને એક બાજી બેઠું હતું. આજી કુંડાળુ એમ પુર થતું હતું ને જરાયે જગ્યા ન હતી; એવામાં પંડિતજીની પૈધરામળી થઇ. તેમણે પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી. ધીરે રહીને મ્હને કહે: ' નટુ, આજો તો મ્હેં મોટું કો'ળું જોયું. '

' એમ ? કેવડુંક હતું ? ' મ્હેં પૂછ્યું.

અને એ મારી પાસે આવીને ધીરે રહીને પાછળ બેસી મહારી ને બીજા એક છોકરાની વચ્ચે બે હાથ ધ્રુસાડી એકદમ પહોળા કરીને બોલ્યા: ‘ એ આવડું ’

એ આવડું-સાંભળતાં એમનો હાથ મ્હને અને પેલા બીજા છોકરાને એવો લાગ્યો કે અમે બેઉ જણુ ગોળીમટાં ખાઈ ગયા, અને કોળાની પેઠે ગબડી પડ્યા. પંડિતજી ખુશાલ ચિત્તે અમારી બેની વચ્ચે બેસી ગયા.

કોણુ જાણુ કેમ પણ એક વખત અમને ખખર પડી કે પંડિતજી રોજ રોજ અમારા ઘરમાંથી દિવાસળીની પેટી તફડાવી જાય છે, અને નથુકાકાને દર્દ આવે છે. તે દહાડાનો બદલો વાળવા ગમે તેમ કરીને એ નથુકાકાને રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. અમે એમને પૂછીએ કે પેટી તમે લઈ ગયા છે! તો નાની નાજ કહે. એક વખત અમે બધી દિવાસળી ખાલી કરીને અંદરની બાજુ તળી-એ નામ લખ્યું. દીવાસળી પાછી ભરી દીધી ને પેટી બંધ કરી દીધી.

પંડિતજીએ એ પેટી તફડાવી, થોડીવાર પછી એ મ્હું પકડી કાઢી, નથુકાકાને એ આપી આવે તે પહેલાંજ.

મ્હું પૂછ્યું પણ એનો નામુકર ગયા,

પણ ખીરસામાં પેટી હતી એ વાત ચોક્કસ હતી.

અમારૂં બાળમંડળ ભેગું થયું. એક જણને ન્યાય કરવાનો સોંપ્યો. મ્હું મહારી વાત કરી અને પેટી કઢાવી દિવાસળી ખાલી કરી મ્હારૂં કરેલું નામ નિશાન બતાવ્યું એટલે બધાની ખાત્રી થઈ ગઈ, પંડિતજી આબાદ સકંજમાં સપડાયા.

ઘણી વખત એકાઠ સારો જેવો કાગળ લઈને તેની પાછળ ગુંદર ચોપડી સુકાવી રાખે, પછી પાછળની બાજુ ‘ આ ગધડો

વેચવાનો છે ' ' નવી જાતનું જનાવર ' ' હસો ભાઈ ! હસો ' કે એવું કાંઈ લખી કાઢતા. ખાસ્સુ મોટા ફકરડા જેવા અક્ષરે લખે તે આંધળોયે વાંચી શકે. આંધળો કેમ વાંચે એતો કોણ જાણે પણ આપણે ત્યાં એવું કહેવાનો રિવાજજ પડી ગયો છે એટલે એવું કહું છું; બાકી આંખવાળો કે કાણીયો વાંચેજવાંચે.

પછી ધીરે રહીને તે એકાદ છોકરાની પાસે ખેસતા અને પેલો ગુંદરવાળો કાગળ ભીનો કરી કે થુંક ચોપડી પેલા ભલા માણસને લુગડે-અરડાપર ચીટકાવી દેતા અને ' કેમ છે દોસ ! ' કરીને એનો વાંસો થાપડતા, અને કાગળને અરાબર ચીટકાવી દેતા, પછી ધીરે રહીને ઉઠી જતા.

અને પછી તો જોઈ લો જે ગમ્મત મળે તે. જે જુએ તે પેલા છોકરાનો ' હુરીઓ ' કરે ને હસે ને પેલો બિચારો સોને હસતા જોઈને હસે પછી ખરૂં કારણ જાણે ત્યારે વળી ઔર રંગ જામે.

ઘણી વખત પંડિતજી હાથમાં કાગળ રાખી તેને લુંગળાની માફક વાળી અંદરની બાજુ એકાદ મુઠી રેતી ભરી રાખતા; અને કાગળ હાથમાં એવી રીતે પકડતા કે કોઈને કાંઈ વહેમ નાથ નહિ. કોઈ કોઈ છોકરાઓ હાફકોટ પહેરી આવતા અને તેનાં ખીસ્સાં સાધારણ રીતે બહારની બાજુ હોઈ બટન ખુલ્લાં હોય ત્યારે ખીસ્સાનાં મોઢાં પણ ખુલ્લા થઈ જતાં. એસે ત્યારે તો વાતજ ન પૂછવી. પંડિતજી એવા એકાદ જણ પાસે જતા અને વાતમાં ને વાતમાં એના ખીસ્સા પાસે પેલા કાગળનો એક છેડો લાવી બીજે છેડેથી કાગળ જરાક ઉંચો કરતા. આસ્તેથી અને ચાલીપીથી જરાકવારમાં બધી ફેતી જઈ પડતી પેલાના ખીસ્સાના ખખનામાં. પછી પંડિતજી ખસી જતા અને મ્હારા જેવા એકાદને પેલા પાસે પેન્સીલ કે ચાકુ કે એવું કાંઈ લેવા મોકલતા. પેલો ખીસ્સામાં હાથ નાખતો અને ખીસ્સુ રેતીથી તર જોઈ અજબ થતો. તેનો હાથ બહાર નીકળે અને રેતી

હોય એટલે જોઈલો મઝા. બધા એકઠા થઇ એના એ નવી જાતના ચવેણાની માગણી કરે ને હસી હસીને વાજ આવે.

એક દિવસ શાળામાં એક જાણુને સરનામે ટપાલમાં પાર્સલ આવ્યું. એને નવાઇ લાગી કે એના પર પાર્સલ કોણે મોકલ્યું હશે ? પાર્સલ ખોલ્યું તો આજુબાજુ સુંગધી ફેલાઈ ગઇ. સોયે જાણ્યું ‘ શું મઝાનું અત્તર હશે ? ’ પણ જ્યાં બાટલી ઉઘાડી હાથે ધસે ત્યાં તો ખાસ્સુ ઘાસલેટ નીકળ્યું. શીશી અને પેકીંગ એવાં કે મગજ તર થઇ જાય ! કોઇ એકદમ તો પારખી ન શક્યું પણ તરત ખખર પડી કે સીંહના ચામડામાં ગધેડું છુપાયલું હતું. પંડિતજી તો ખૂબ ખીલ્યા અને પેલી શીશી ધીરે રહીને પેલાના માથામાં રેડી પછી એક બાજુ એનો વાફ્રવાહ શરૂ થયો અને બીજી બાજુ સૈનો હાસ્ય-પ્રવાહ શરૂ થયો. બેઉ પ્રવાહનો સંગમ એવો તો મનોરમ્ય થયો કે એ દેખાવ અમે જીંદગી સુધી યાદ કરીશું. એમાંયે પંડિતજીની હાથચાલાકી હું તો કળીજ ગયો હતો.

આવાં આવાં તો અનેક પરાક્રમે છે અને એની પરંપરા લંબાવીએ તો ખાસ્સુ મોટું પુસ્તક ભરાઇ જાય.

પંડિતજીનું પ્રેમ પુરાણ

મલાડથી ઝુંબાઇ જવાને માટે એક એવી સરસ ગાડી છે કે તેની બરોબરી પંજાબેલ પણ ન કરી શકે. છત્રીસ મીનીટમાં ઓગણીસ માઇલની સફર થાય. તેમાંયે વચ્ચે એક સ્ટેશને ગાડી બે મીનીટ ઊભી રહે. કાઢો ત્રિરાશી કે પંચરાશી. ગાડીની ઝડપ કલાકના કેટલા માઇલની ? એકેકે એવી ‘ફાસ્ટ’ ગાડી નથી, એકેકે એવી ‘મેલ ટ્રેન’ નથી, એકેકે, એવી ‘લોકલ’ નથી કે જે એ ગાડીની હરીફાઈ કરી શકે. એ તે એજ. અનન્ય અલંકાર. માનિનીના મુખની ઉપમા શોધવા માટે પાનાં પુસ્તક અને વેદ વેદાંગ ખોળીને આખરે આરસીનો આશરો લેવો પડ્યો તેજ રીતે એની જોડી શોધવા માટે એના પડછાયાનોજ આશરો લેવો પડે. તેમાંયે ન્યારે વાંદરા વટાવીએ છીએ ત્યારે બારે ગમ્મત જામે છે. વાંદરાથી એક ખીજ ગાડી છૂટે છે અને પછી જુઓ બેઉ ગાડીઓની શી હરિફાઈ જામે છે તે પૂનાની ‘રેસ’ કે ઝુંબાઈની ‘રેસ’ અકવાડીઆમાં એક કે બે

વખત રમાય અથવા વરસમાં ગણ્યા ગાંઠ્યા દિવસ રમાય પણ આ સરત તો અઠવાડીયાના છ દિવસ તો જરૂર રમાયજ રમાય. ગાડી-માંથી અર્ધું ડોકુ બહાર કાઢી ‘ આ આગળ થઇ, ’ ‘ રંગ છેરે ‘ ડ્રાઇવર ’ ને ‘ મારી આગળ ’ ‘ આવજો ’ ‘ હુરીઓ ’ વિગેરે પોકારો સાંભળ્યા હોય તો તમને પણ ઉંમંગ થઈ જાય કે આપણે પણ કાંઈક બોલીએ.

કેટલાક રસીયા તો ડ્રાઇવરની સીકલ જોઇને કહી દેતા કે આ આવો છે. અને ગાડી આગળ લઈ જશે કે પાછળ પડી જશે.

એક વખતે મ્હારે અને પંડિતજીને એ ગાડીમાં જવાનું થયું. અમે એ વખતે મુંબાઈ પરીક્ષા આપવા આવેલા અને મલાડમાં નથુભાઈ નારણદાસને ત્યાં ઉતરેલા. નથુભાઈ નારણદાસ પંડિતજીના કાકાના જન્મજાન થાય. તેમનો મરવારોડ પર સુંદર બંગલો હતો.

અમે બેઠા હતા બારી પાસે અને રસપૂર્વક ભાગ લેતા હતા એ સરતમાં. એવામાં પંડિતજીની નજર સામેની ગાડીમાં પડી. અમારી ગાડી માહીમ નજીક આવી પહોંચી હતી અને પેલી ગાડી પણ માહીમ પાસે આવી ગઇ હતી. બન્ને વચ્ચે છેટું હતું છતાં તે લગભગ સરખા વેગે દોડતી હતી. એક ગાડીમાંથી બીજી ગાડીમાં ‘પેસેન્જર’ ને જોઇ શકાય એમ હતું પણ ઘોંઘાટ એટલો હતો કે કોઇપણ જાતની વાતચીત એ બે ગાડીઓના મુસાફરો વચ્ચે થઈ શકે એમ ન હતું. મોટેથી ધાંટો કાઢીને બોલે તો જેવું તેવું સંભળાય કે હાથના ચાળા ચસકા કરે તે દેખાય અથવા રમાલ ફરકાવે તે જોઇ શકાય. તે સિવાય બીજી કોઇ નવી રીત એ બે ગાડીઓના મુસાફરોને વાત કરવાને કોઈએ શોધી કાઢી નથી. આગળ ઉપર કોઇનું બેજી એ વિષયમાં ચાલી શકે કે નહિ તે અત્યારથી કેમ કહી શકાય ?

પંડિતજી એ રસાકસીમાં ભાગ લેતા લેતા એકદમ બોલી ઉઠ્યાઃ
‘ નટવર ! એજ ! એજ ! જો પેલી, એજ ! એજ !

મહેં એકદમ સ્થામી બાણુ નજર નાખીને પૂછ્યું ‘ શું એજ !’
‘ પેલી સામે છે તે. ’

‘ કાણુ ? ’

‘ એજ ! એજ ! તને કહ્યું હતુંને તેજ ! ’

સામી ગાડીમાં એક તેર ચૌદ વરસની કુમારિકા બેઠી હતી.
તેનું વદન શ્યામ હતું પણ ચહેરો ધાટદાર હતો.

‘ પણ કાંઈ સંબંધ વગરજ એજ એજ કર્યા કરશે ? ’

‘ અરે ઉમો રહે તો ખરો. ’

અને પંડિતજીએ તેના તરફ જોઈને મહેં મલકાવ્યું, પેલી પણ
હસી. પણ એ બધું ગૌડબંગાળ હું સમજું તે પહેલાં તો અમારી
ગાડી માદુંગા વટાવી ગઇ હોવાથી આગળ ચાલી. સામી ગાડી દાદર
સુધી ‘ ફાસ્ટ ’ હતી અને અમારી ગાડી એકદમ ‘ ચ્યચેટ ’
જતી હતી.

સામેનો ચહેરો ન દેખવાથી પંડિતજી બેઠા એટલે મહેં તેમને
પૂછ્યું કે પંડિતજી ! એ કાણુ હતું ?

‘ તને મહેં વાત કરી ન હતી ? ’

‘ અરે ભલા માણસ ! તારા જેવો કોઈ ભૂલકણો નહિ. કોઈ
ખીજને કહ્યું હશે અને મ્હને વાત કરી એમ ક્યાં ઠોકી બેસાડે છે ? ’

પંડિતજી જખરા ભૂલકણા હતા. એનો મ્હને ધણીએ વખત
અનુભવ મળી ચૂકેલો. એક વખત એમના હાથમાંજ અમરશતક
હતું અને અમરશતક શોધવાને મ્હારા મોટાભાઈની આખી ‘ લાયબ્રેરી ’
ઉથામી વળ્યા. એવાં એવાં તો અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય.

પંડિતજી તરતજ પોતાનું દાસ્તાન છૂટી ચોટલી રાખી હાથના
હાવભાવ સાથે કહેવા મંડ્યા.

‘નટવર ! ત્યારે તને એની ઓળખાણ મ્હારે કરાવવી જોઈએ. મ્હારા પ્રેમપુરાણનાં બે પાત્રો છે. એ અને હું. એનું નામ કાલિકા દેવી. હું અને એ એટલે તારા ‘શેક્ષપીયર’નાં ‘રોમિઓ’ અને ‘જ્યુલીએટ’ કાલિદાસનાં દુષ્યન્ત ને શકુન્તલા અને પેલાં તું વખાણતો હતો તે બિન્દુણ અને શશિકળા. અમે એકબીજાને જોઈને મોહી પડેલાં પ્રેમપંથીઓ છીએ. અલબત્ત થોડા વખતમાં અમારી આશાની વેલ ફળશે.

‘હવે મ્હારૂં પુરાણ શરૂ કરું. પાત્રોનો હુંકો પરિચયજૂ પૂરતો છે. એને પ્રેમ પુરાણ કરતાં પ્રેમ નાટક કહીશું તો વધારે બંધ-બેસતું આવશે. પુરાણના અધ્યાય કરતાં નાટકના અંક ઓછા હોય છે. ધણુખરૂં ત્રણ અને મ્હારા પ્રેમ નાટકના પણ ત્રણ અંક છે.

‘એની શરૂઆત અમદાવાદમાં થાય છે. એક દહાડો ઉનાળામાં આપણે અગાસીમાં આનંદથી ફેરીઓની મઝા ઉડાવી રહ્યા હતા. સેવક કાકાને ઘેર મહેમાન હતો. ઘરમાંથી જોઈએ ત્યારે અને મન ગમતી ફેરીઓ ન મળે એટલે છાનામાના મેડે ચઢીને એક ખૂણામાં પાક નાખેલો તેમાંથી દિલ ચહાય તેમ ફેરીઓ તફડાવતા અને ધીરે રહીને અગાસીમાં જઈ આહું અવળું જોતા જોતા ખાતા. સામા ઘરના છાપરા ઉપર કે આમ તેમ ગોટલા છોતરાં ફેંકી દેતા. એક દિવસ એજ રીતે અમારી પાછલી બાજુની અગાસી તરફ મ્હેં ગોટલો ફેંક્યો. પણ કોણ જાણે કેમ એ અગાસીમાં ન પડતાં નીચેની બારીમાં જઈને પડ્યો.

‘પારધીએ કોંચને બાણ માર્યું અને આદિ કવિ વાલ્મીકીએ તે ઉપરથી રામાયણ જેવું મહાકાવ્ય રચ્યું તેજ મુજબ સેવકે ગોટલો ફેંક્યો અને અને તે આડોઅવળો પડતાં તેમાંથી આપુએ પ્રેમપુરાણ નહિ-પ્રેમ નાટક રચાયું.

‘ગોટલો પડતાંજ ધીરે રહીને બારીએથી એક ખીલતી કળા

જેવી સુકુમાર કુમારિકાએ ડાકીયું કર્યું અને મીઠા મધ જેવા શબ્દો બોલી કે ‘આ ગોટલો કયા ગધેડાએ અહીં ફેંક્યો ?’

‘પ્રિયતમાના પહેલા શબ્દોમાં મ્હને ‘ગધેડા’ નો શિરપાવ મળ્યો હતો. એ પણ વિધિની વિચિત્રતાજને !

‘અને પછી તો એની નજર મારા ઉપર પડી. કાણુ જાણે કેમ મ્હારી નજર તેના ઉપર ઠરીજ ગઇ અને તે પણ સ્તબ્ધ થઇને મ્હારા સામુજ જોઇ રહી.

“ મ્હેં ભૂલથી નાખ્યો ’ એમ કહી હું હસ્યો અને તે જોઇને એ પણ હસી.

‘ એવામાં અંદરથી ખૂબ પડી ‘કીલી ! અજમે લાવ તો ’ અને એ લએલી દેહલતિકા ત્યાંથી ઉપડી ગઇ. મ્હારાં નયન અતુ-સ્તજ રહ્યાં.

‘ પછી તો રોજ અગાસીએ જઇને એ સ્નેહીતીર્થે બેસતો અને ગ્રામમાં બિરાજેલા દેવનાં દર્શન કરવા માટે જોટલા ભક્તો આતુર નહિ હોય તેથી વધારે આતુર નયને હું બારી તરફ જોયાજ કરતો. કેટલીકવાર દર્શન લાઇતાં પણ પ્રત્યક્ષ વાત કરવાનો પ્રસંગ કદી પ્રાપ્ત થયો નહોતો.

‘ પ્રથમ દર્શનના ‘ગધેડા’ હવે માણુસ બન્યા હતા.

‘ વડોદરાની વાત છે. એક વખત હું મ્હારા નાના કાકા સાથે જતો હતો. મ્હારા હાથમાં છત્રી હતી. સુરસાગર ઉપર અમને પાંચ સાત કન્યાઓનું ટોળું સામું મળ્યું. એમાં એ હતી. એનાં ચંચળ નયન અને ઉચ્છ્રંખલ વૃત્તિ ઢાંક્યા ઢાંકાય એવા ન હતાં. કાંઇને કાંઈ અડપણું કરવાની એને ઇચ્છા થઇ આવી હોવી જોઇએ એમ મ્હને જણાયું.

‘ મ્હારી છત્રી ઝાલવાની ટેવ તો તું જાણે છે. છત્રીની ટોચ

આગળ રહે ને હાથો પાછળ રહે. એણે પણ ધીરે રહીને પોતાની છત્રીને એવી રીતે રાખી ને પાસે થઇને વટાતાં એની છત્રીનો હાથો મારી છત્રીના હાથમાં ભેરવી દીધો.

‘ પછી તો જોઇ લો મઝા ! એક તાણે આમ ને બીજું તાણે તેમ. પણ આખરે નાના કાકાની શરમે મહેં તરતજ મહારી છત્રી છોડાવી લીધી ને કહ્યું કે ‘ માફ કરજો. ’

‘ એ અને એનું સખીમંડળ હસી પડ્યું . એ જોઇને કાકાએ એવી રીતે છત્રી કદીએ ન પકડવાની મહેને ચાંપીને શિખામણુ આપી

‘ અમારા પ્રેમનાટકના ત્રીજા અંકનો પડદો પણ વડોદરામાંજ ઉપડે છે. એક વખત સેવક રાજમહાલરોડ તરફથી આવતો હતો અને સામેથી શ્રીમતીની સ્વારી પધારતી હતી ન્યાયમંદિર પાસે બેઠોનો ભેટો થઈ ગયો. દૂરથી એક બીજાને જોઈને અમારી ‘ મળી દબોટો દબોટો ’ જેમ નવીનચંદ્ર અને કુમુદની મળી હતી તેમ.

‘ પણ અમે બેઉ નજીક આવીએ તે દરમિયાન પૃથ્વી મારા પગ નીચેથી સરી જતી હોય એમ મહેને લાગ્યું અને હું ધબ્બાક છંદને પડ્યો. ભોગજોગે મારૂં માથું શ્રીમતીએ પકડી લીધું, નહિ તો જોવા જોવા વખત આવત. આખુંએ માથું રંગાઈ જત અને હાંસ્પી-ટલમાં પડી રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત. પણ ધન્ય છે શ્રીમતીને ! તેણે તરતજ લોકલાજ ધરેણે મુકીને અજબ શૈયી દાખવ્યું. સેવક પરણતા પહેલાંજ પગે પડ્યો કે ‘ હે દેવી ! શરણાગતોસ્મિ ! પાદિ મામ્ । ’

‘ પ્રિયતમાનાં એ તૃતીય દર્શન. ’

‘ તપાસ કરી તો પગ નીચે કમળખત કેળાનું છોતરું આવી ચડ્યું હતું અને તેના પર પગ પડતાં આ અકસ્માત થઇ ગયેલો. પ્રભુ ખોટામાંથી સારૂં પરિણામ લાવે છે તેનો મહેને સાક્ષાત્ અનુભવ ત્યાં થયો. એ અકસ્માતનો મહારે આભાર માનવો જોઈએ કે તેણે

મ્હને પ્રિયતમા સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ કરવાની સંધિ પ્રાપ્ત કરી દીધી. અમદાવાદમાં જે છૂટ ન મળી શકી તે વડોદરામાં પ્રાપ્ત થઇ અને તે પણ પેલા અકસ્માતના પ્રતાપે. તેણે શ્રીમતીની જીભ મ્હારી સાથે વાર્તાલાપ કરવા પૂરતી છૂટી કરી દીધી હતી, અને મ્હારા સ્વાસ્થ્યના ખ્હાને તે પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછી શકી હતી.

‘ અને હવે નટવર ! મ્હારું માનવું છે કે અમ્હારાં આ સંપૂર્ણ સ્નેહલગ્નમાં પિતાજી સંમતિ આપી આભારી કરશેજ. વખત આવે ત્યારે તારે અમ્હારે પડખે ઉભવું પડશે.

આ વાત થયા પછી થોડા વખતમાં પંડિતજીનાં લગ્ન કાલિકા દેવી સાથે કરવામાં આવ્યાં. એ વાત જાણીને મ્હને ઘણો આનંદ થાય તો નવાઇ નથી. અલગ્ન એ લગ્ન ગોઠવવામાં કોનો હાથ હતો તે તપાસ કરવા હું ઘણુંયે મથ્યો પણ બરાબર પત્તો મેળવી નથી શક્યો એટલે કાંતો પંડિતજીનું નસીબ ચઢીઆતું કે પછી કાલિકા-દેવીની ગોરમાનો પ્રતાપ વધારે. જે હોય તે ખરું પણ આખરે એ પરણ્યાં એટલે આપણને સંતોષ થયો.

*

શ્વા ન ભા પા વિ શા ર દ્

*

દરેક મહાપુરુષને હોય છે તેમ પંડિતજીને પણ કુતરાનો ભારે શોખ હતો. કાઠિયાવાડના એક રાજાએ પોતાના માનિતા કુતરા તથા કુતરીને પરણાવવા પાછળ હજારો રૂપિયાનો ધુમાડો કર્યો હતો એટલે સુધી એમનો શોખ વધ્યો હતો કે કેમ તે તો હું નથી કહી શકતો કારણ કે પંડિતજી પાસે એટલો પૈસો ન હતો અને એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ન હતો, નહિતર પ્રસંગ આવ્યે પંડિતજી શું કરશે અને શું નહિ કરે તે કહી શકવા કે કથી શકવા અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક એ શ્રી હરિ સિવાય કોઈ સમર્થ નથી, તો મ્હારું તે શું ગળુ ?

ગમે તેવું ભસવું કુતર હોય તોયે ઠંડે કલેજે ચાલ્યા જાય. એક વખત અમે મ્હારા એક દૂરના સગાને ઘેર ગયેલા, ત્યાં એક કુતરાને પંડિતજીએ એકદમ ઉપાડીને હાથમાં લીધો પણ તે તો એવો હરા-મખોર કે પંડિતજીની પદરી પીછાણ્યા સિવાય એકદમ શ્વાનભાષામાં એમની આંલઓલાદ ધોવા લાગ્યો. પંડિતજી જરાય ગભરાય એવા ન હતા.

એમણે પણ એનો એવીજ રીતે સચોટ જવાબ વાળ્યો. પેલો પણ સમજી ગયો કે આ વળી મહારી ભાષા જાણનાર કોઇ મોટો વિશારદ છે એટલે તરતજ તેણે પંડિતજીનું તેમની પદવી પ્રમાણે સ્વાગત કર્યું અને બે પગો વચ્ચે પૂંછડી દબાવી અતિવિનયથી આગલા બે પગ લાંબાવી તેમાં માથુ ઢાળી પંડિતજીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો. હું તો આ બધુ ગૌડબંગાળ સમજી ન શક્યો પણ મહેને લાગ્યું ખરૂં કે પંડિતજી કોઈ પ્રચલ્લ શ્રવાનભાષાશાસ્ત્રવિશારદ છે !

પોતાનો વિશ્વ જોઇ પંડિતજી પરમ પ્રસન્ન થયા, અને તેમના નહાનપણનો, તેમજ એ શાસ્ત્ર કેમ શીખવું પડ્યું તે પ્રસંગ દાખવતો ઇતિહાસ મહેને કથ્યો.

‘ નટવર, વાત એમ બની કે એક વખત હું મહારી ફોઇ સાથે છગન કાકાને ત્યાં ગયો હતો. એમના આંગણમાં એક નહિ પણ અનેક કુતરાં ફરતાં હતાં, એમનું ઘર એટલે કુતરાંનો અખાડો. પૂછી એ તો કહે કે કુતરાં તો પુણ્યવાન પ્રાણી છે. મહારાજ યુધિષ્ઠીર પણ એમને સદેહે સ્વર્ગમાં લઇ જવા તૈયાર થયેલા. છગન કાકાના કેટલાક કુતરાતો ઘણા ભયંકર. ચોરને પણ બે ચાર કુતરાયે તો નસાડી મૂકેલાં અને લોહીલુહાણુ પણ કરેલા.

‘ અમને જોઇને બે ચાર કુતરા અમારૂં સ્વાગત કરવા મંડી પડ્યા, પણ તેમના શબ્દો ફોઇના નહિ સહમત્યાં એટલે ગભરાયાં ને ‘ ઓ મહારા બાપરે ! ’ કહીને મહારા દાદાને બોલાવ્યા. દાદા ન આવ્યા તેથી કે કોણ જાણે કેમ પણ એ તો મુડીયો વાળીને જય નાઠાં. આગળ ફોઇના ને પાછળ બે ત્રણ કુતરાં, અને પછી છગન કાકા. એમણે કુતરાંઓને બોલાવ્યાં કે ડાહ્યાં ડમરાં થઇને આવ્યાં. ફોઇના ઉભાં રહ્યાં ને બેજે બેજે બહીતાં બહીતાં આવ્યાં. એમની રેશમી સાડી બે ચાર જગ્યાએથી ફાટી ફૂટી અને હાંફ તો માતો નહતો. એમણે કુતરાંની આલઓલાદ ઘોષ, અને છગનકાકાનેય શાલ-

પામરી ઓઢાડી. હુંતો ઠંડે કલેજે પેલા ધુરકતા નામદારો પાસે ગયો માથે હાથ ફેરવ્યો અને તનેન્જીને નવાઇ લાગશે નટવર ! કે એમનો પ્રકોપ તરતજ શાન્ત થઈ ગયો. ’

‘ ત્યારે તો નહાનપણથીજ આ ભાષા તને આવડતી હશે ? ’ મહેં પૂછ્યું.

‘ ધીરેધીરે મહેં એનો અભ્યાસ કરેલો અને તેમનું જાતજાતનું બોલવું, જૂઠા જૂઠા હાવભાવ, ચાલચલણ અને રીવાજ પરથી ખારીક અવલોકન કરી ધ્યાન રાખતાં હું ઠીક પ્રગતિ કરી શક્યો. અલખત, એમની ભાષા ગૂઢ છે છતાં બાલ્યવસ્થામાં છે, અને આખુંયે શ્વાન સાહિત્ય કંઠસ્થ છે. હજી એમની ભાષામાં પ્રખર વિકાસો નથી પાક્યા. આપણા સાહિત્યકો જે ધ્યાન આપે તો એમના માટે એ સાહિત્યમાં ક્ષેત્ર વિશાળ છે. શ્વાન સાક્ષરો આપણા સાક્ષરો જેવા પ્રમાદી અને મત્સરઝરત નથી તેમજ ગાલીપ્રદાન શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ નથી, એટલે ઉગતાને માટે પ્રકાશવાનું યે પુરતું સ્થાન છે. ’

પાછા ફરતાં રસ્તામાં પંડિતજીને ક્ષુધાદેવી એ પીડવાથી એની શાન્તિ માટે એકાદ ક્ષુધાશાંતિગૃહમાં જઈ ચહાની આરાધના કરવાનો મહેને આગ્રહ કર્યો, પણ મહેં તો ચહાનો શતવિધ બહિષ્કાર કર્યો હોવાથી તેમની સાથે જવા પુરતીજ હા પાડી. તેઓ કેટલા ઘુંટડા ભરીને ચહાનો ખાલો ખલાસ કરતા તે ગણવાનું આવે વખતે મહારે માથે આવતું, અને એ વિષયની એક કુશળ ગણિત શાસ્ત્રીને છાજે એવી રીતે મહેં ગણતરી કરી છે કે સરેરાશ ત્રણ ઘુંટડાથી પંડિતજી ચહાનો આખોયે ખાલો ગટગટાવી જતા. પંડિતજી તો કહેતા કે ચહાતો ભુખંડળ પરનું અમૃત છે ! નટવર ! ’

પંડિતજીએ ચહા અને કાંધક ખાવાનું મંગાવ્યું એ આવે ત્યાં સુધી અમે બેઠા બેઠા લાખ લાખની હાંકતા હતા એવામાં હોટલ વાળાનો કુતરો અમારી પાસે આવ્યો. પંડિતજીએ કુતરાને જોયો

પછી તો પૂછવુંજ શું ? તેમણે કુતરાની ખાસ બીસ્કીટ આવે છે તે મંગાવીને એને નાખી ને માથે હાથ ફેરવા માંડ્યો. એક વખત હાથ ફરતાંજ કુતરાંએ શ્વાન ભાષામાં કાંઈકે કહ્યું. એ વિષયમાં હું નિષ્ણાત નહિ એટલે શું કહીશકું કે એ શું બોલ્યો અને શું નહિ. એ વિષયમાં મહાઈ પ્રાવીણ્ય હોત તો એ અમર શબ્દોથી આ પૃષ્ઠોને વંચિત રાખતજ નહિ.

થોડીવારમાં ફરીથી કુતરો કંઈક મોટેથી બોલ્યો અને પાંડિતજ એ તેને જવાબ આપ્યો અને પોતાનો હાથ એના શરીર પર ફેરવવા સાર મુક્યો.

એકાદ મીનીટમાંજ કુતરાએ કુદીને બચાંકર અવાજ કર્યો તે સંભળાયો અને પાંડિતજ ડાબે હાથે ખ્યાલો ઉપાડી કુતરાના માથામાં મારતા હતા એ અનુપમ દૃષ્ય મહારી દૃષ્ટિએ પડ્યું.

બીજી મીનીટને અંતે પાંડિતજના જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ લોહીલુહાણ થઈ ગયેલી મ્હેં જોઈ.

ચહાવાળો તરતજ દોડી આવ્યો અને પૂછ્યાગાછ્યા વિના પાંડિતજને તેમના આ પ્રશંશનીય કાર્ય બદલ પોતાની બધીએ અજ્ઞલ ખચી ઉપાલંબ આપ્યો અને પૈસા લેતી વખતે માલવિનાના ખાલાની કિંમત વસુલ કરી.

પાંડિતજની આંગળીઓનો બા મટાડવા દાક્તરને બીલ બરબુ પડશે તે ઉલટું ચહાવાળાએ પોતાના કુતરાની બેવકુશી અને બદનક્ષી બરી ચાલ માટે આપવાનું તો બાબુએ રહ્યું પણ ચોર કોટવાળને દંડે તેમ પાંડિતજ પાસે ખાલાની કિંમત કેમ લીધી એ વિચારમાં હું ચાલતો હતો ત્યાં એ વિચાર પરંપરાનો ભંગ કરતાં પાંડિતજએ કહ્યું: ‘ નટવર, એ કુતરા જેવો બ્રહ્મનિષ્ઠ બીજો કોઈ કુતરો મ્હેં ન જોયો. પાંડિતોને મહારા અને તારાનો, બેદ કદી નથી હોતો એ

એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવાને અમ્હારે આ બધુ થયું હતું. તમારું લોહી તે મ્હારું લોહી એમ કહી તેની પરીક્ષા લેવા કાળે મ્હારાં આંગળાંમાં તેની અચ્છડ દંબ્રાવડે લોહી કાઢ્યું પણ હું બ્રહ્મપદમાં પારંગત નહિ તેથી મ્હને જરાક ગુસ્સો ઓવી ગયો તેથી મ્હેં ઉલટો ખાલો ભાગી નાખ્યો અને તેના પ્રાયશ્ચિત રૂપે એની કિંમત ભરી આપી. હવે મ્હારે મ્હારા ક્રોધનું દમન કરતાં શીખવું જોઈએ.’

પાંડિતજી તે વખતે દ્વૈત અને બ્રહ્મ સંબંધી પુસ્તકોનું પારાયણ કરતા હતા એટલે આખો દિવસ ને રાત એમને બ્રહ્મનાજ વિચાર અને બ્રહ્મનાંજ સ્વપ્નાં આવતાં હતાં તેથી એની અસરથીજ આ બોલ્યા હશે એમ મ્હારું માનવું હતું. પછી મનની વાત તો તે જાણે.

*

ચો કટનો નવો

*

‘નટવર ચેલા ચંદુલાલનાં લગન નજીક આવ્યાં ’ પંડિતજીએ એક દિવસ મહેને કહ્યું.

‘ કયે દહાડે ’ મહે પૂછ્યું.

‘ આ સાતમે. કાંઈ ગયા સિવાય છૂટકો છે ! ’

‘ જવું જ જોઈએ. એ બહાને સુરત જોવાશે. ’

અને સુરત જવાનું નક્કી થયું. ચંદુલાલ અમારો જીવનન દોસ્ત. તેના લગનમાં ન જઈએ તો કેના લગનમાં જઈએ ?

વખતસર અમે સુરત જઈ પહોંચ્યા. એટલામાં રાંદેરથી મહારા કાકાનો કાગળ આવ્યો કે આટલે સુધી આવ્યો છે ત્યારે મને જરૂર મળી જશે એટલે મહારે તેમને મળવા જવાનું હતું, તેથી આજ્ઞાઓની પંક્તિ બેઠી તે સમયે મહેનેજ એક બાબુ બેસાડી દીધો હતો.

પંડિતજીની જીભ અત્યંત સ્વાદપ્રિય હતી. ચર્મામિટરથી જેમ તાવ માપી શકાય છે તેમ તેમની જીભથી સ્વાદ માપી શકાતો. એમનો ખોરાક પણ નજીવો હતો. પોણે! રતલ વાલની દાળ, અઢી દહીઆ કઢી, દોઢ ડઝન પુરી, ત્રણ દહીઆ ભરીને શીખંડ ને એના પ્રમાણમાં શાકભાજી એટલી નજીવી આહુતિ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ જેમ પ્રબલિત અગ્નિમાં હોમે તેમ પંડિતજીએ પોતાના વિશાળ મુખમાં ધીરે ધીરે અર્પી.

ઉનાળાના દિવસ હતા અને પંડિતજી ભીંતને અઢેલીને બેઠેલા હતા. લગભગ ખાધ રહ્યા જેવા હોવાથી પવનની લ્હેર આવવાથી તેઓ ભીંતિ અઢેલ્યા અને જરાવારમાં નિદ્દિધ્યાસન લેવા મંડી ગયા. મ્હને તેમણે ધણીવાર કહેલું કે ‘નટવર ! જ્યારે હું આંખ મીંચીને સર્વે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને મનનો હૃદયમાં નિરોધ કરીને ધીમે ધીમે શ્વાસ લઇને શાન્ત બેસી રહું ત્યારે હું પ્રાણાયમ કરું છું એમ તારે જાણવું, પણ મને એમાં શંકા રહેતી હતી કે પંડિતજી આમ પ્રાણાયમ કરતી વખતે કોઇ કોઇ વખત જમીને માથું કેમ અડાડી દેતા હશે ? મ્હને તો એમના એ પ્રાણાયમ નિદ્દિધ્યાસન જેવા લાગ્યા. એટલે મ્હેં એને નિદ્દિધ્યાસનનું નામ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું.

માણસને ઉંઘમાં સ્વપ્ન આવે છે, તે તો જાણે ઠીક. પંજી પંડિતજીને તો દિવા સ્વપ્ન ઘોળે દહાડે અને વળી જગતાંજ સ્વપ્ન આવ્યું તો પછી નિદ્દિધ્યાસન જેવા વખતે એમને સ્વપ્ન આવે તેમાં નવાઇ શી ?

એમના હાથમાં અરધી ખાંધેલી પુરી હતી અને એ બે ત્રણ વખત ધરતીને નમસ્કાર કરી પાછા ભીંતને અઢેલીને બેઠા હતા. એટલામાં એક જણ ‘શ્રીખંડ શ્રીખંડ તમારેએ એ—’ કરતો આવી પહોંચ્યો એટલે તેઓ એકદમ સફાળાં ટટાર થઈ ગયા. અને હાથમાંની પુરી

પાસેના શ્રીગોડ માલતી બ્રાહ્મણના પત્રાળામાં નાખતાં મોટેથી બોલી ઉઠ્યા: ‘એ લો ચંદુલાલ ! આ ચોક્કટનો નવ્વો, બોલો હું નેપોલીયન’ અને ત્યારેજ મ્હને સમજણ પડી કે પંડિતજી તો સ્વપ્નમાં નેપોલીયનની રમતમાં પડેલા અને રમતમાંજ આ ચોક્કટનો નવ્વો ઉતરેલા.

પેણ પેલી પુરી કેવી જંગલી ? તદ્દન અભણ ! સુરત શહેરની ગટરો સુધરી પણ પુરી નહિ સુધરેલી તે આખાદ પેલા શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણના બાજમાંજ જમને પડેલી એટલે એ બ્રાહ્મણ તો રાતોને પીળાજ થઇ ગયો. એટલે તકુકીને મોટે સાદે અને ડોળા ફાડીને સંસ્કૃત ભાષામાં પંડિતજીની આલ ઓલાદ ઘોષ નાંખી. આખી પંક્તિ આવાનું ભુલી ગઇ અને ખડખડાટ હસવા લાગી. હસતાં હસતાં કોઇના મ્હોમાંથી કોળીયા પડી ગયા અને કોઇને ખુબ્બ હસીને પેટમાં દુખાવો શરૂ થયો. પંડિતજી પણ શું કરવું તે ન સમજવાથી પેટે હાથ ફેરવી જાણે કાંઈજ ન બન્યું હોય તેમ મારી સાથે વાતે વળગ્યા-‘અને નટવર, શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતની સાથે શેક્સપીયરના સિદ્ધાંતો પણ મળતા આવે છે. મ્હેં ત્હેનું શોધન કર્યું છે. અને થોડા સમયમાંજ હું તેનું પંડિતોમાં પ્રતિપાદન કરવાનો છું. આર્યાવર્તના વિદ્વાન મંડળની તે વખતે જેવા જેવી સ્થિતિ થઇ જશે.’

પણ ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે અમે સુરત જતા અને જમવા બેસતા ત્યારે ત્યારે કોઇને કોઇ પુરીને બદલે અમારી પાસે આવીને બોલી જતું કે ‘લો ચોક્કટનો નવ્વો ઓ...ઓ.’

એ વખતે પંડિતજીની આકૃતિમાં વિલક્ષણ વિકૃતિ થઇ જતી અને મ્હને તો એમના અને ઉરાંગ ઉટાંગના મ્હોંદામાં ઘણુંજ સામ્ય જણાતું.

બંગડીના કકડા.

*

પંડિતજીને નસીબ યોગે અભ્યાસની પ્રતિશ્રી કરી કન્યાશાળામાં શિક્ષકની જગ્યા સ્વીકારવી પડેલી. ધીરે ધીરે એમની કીર્તિ યોગમ ફેલાઈ ગઈ હતી અને ઘણી જગ્યાએ તે માનપાન પામતા હતા.

તેમની ટપાલ હંમેશાં વધતી જતી હતી. જેટલી વખત ટપાલ વહેંચાય તેટલી વખત જો પંડિતજીના કાગળ ન આવે તો થઈ રહ્યું ! એવું ન થાય તેટલા માટે પંડિતજીને પાંચ પંદર વખત મહેં તેમને પોતાનેજ પોતાની જાત ઉપર પોતાનેજ સરનામે કાગળો અને ચોપાનીયાં પોસ્ટ કરતાં પકડ્યા હતા. એક વખત તેમણે મૂકે ખાનગીમાં કહેલું કે: ‘ નટવર ! જૂના વખતમાં એમ માનવામાં આવતું કે જેને ઘેર ઝાઝો વરો, ઝાઝાં ઢોર, અને ઝાઝી આવક તે મોટો ગણાતો. પછી જેને ઘેર ઝાઝા પૈસા અને ઝાઝા માણસ તે મોટો ગણાતો પણ વીસમીસદીમાં બહેનમાં બપવા માટે ઝાઝી ટપાલ અને ઝાઝા

કાગળ હોવાની જરૂર છે. ઝાઝી ટપાલ હોય તો એમ પુરવાર થાય કે આપણને અગણિત ઓળખાણ છે

અને એમને જે દિવસે ઝાઝી ટપાલ હોય તે દિવસે સોનાનો સૂરજ ઉગતો.

અપોરની ટપાલ બરાબર બારને ટકારે એમના વર્ગમાં આવતી અને ટેબલ પર મૂકાતી. ટપાલ આવે કે લેસન બંધ થાય, અને પંડિતજી ટપાલ વાંચે, ને ખુશ થાય.

ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ગુજરાતી પાંચમા ધોરણમાં તેઓ શિક્ષક હતા અને સાધારણ રીતે મોટી ઉમરની બાલિકાઓ પણ એમના વર્ગમાં હતી.

એક દિવસ તેમણે કાંઈ કામ હોવાથી મહેને ત્યાં બોલાવ્યો હતો. અમે વાતો કરતા હતા એવામાં ટપાલ આવી. મહારી જરાય દરકાર કર્યા સિવાય એમણે ટપાલ વાંચવા માંડી.

એક કાગળ ફોડ્યો ને વાંચ્યો. મ્હોં મલકાયું.

બીજું પત્રુ હતુ તે વાંચ્યું. હસ્યા.

ત્રીજો કાગળ ફોડ્યો ત્યાંતો બંગલીઓના કકડા બહિંગ બહિંગ કરતા નીકળ્યા. પંડિતજી એકદમ ઝંખવાણા પડી ગયા, પણ મહેને તે હસતુ આવી ગયું. મહેને હસતો જોઈ આખો વર્ગ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

પંડિતજીએ એ કાગળ બાબુએ ફેંકી દીધો અને ગંભીર મ્હોડે મીજો કાગળ લઈને ફોડ્યો.

ધરના બળ્યા વનમાં ગયા તો વનમાં લાગી આગ. એમાંથી નીકળ્યા વાળના ડુચા ને દાંતીઆના કકડા.

એક પાર્સલમાંથી પેણોના કકડાને નાની સરખી લીંગલી નીકળી. મ્હાઈ તો હસીહસીને પેટ દુઃખી ગયું. આખા વર્ગની કન્યાઓની પણ બેવીજ દશા હતી.

પાંડિતજીનું મ્હોડું અઢી પાશેર એરંડીયુ પીધા જેવુ થઈ ગયું હતું. તે વખતે તો એ કાંઈજ બોલ્યા નહિ પણ પછીથી મ્હને ખબર આપી કે એમના પર કેાઇએ અતિ પ્રસન્ન થઈને એ અનુપમ પ્રસાદી મોકલાવી હતી અને એ સૌ એક દેવીસ્વરૂપ સન્નારીનું સ્મરણુ વશેષ હતું.

પણ આ બનાવ પછી એમની ટપાલ શાળાને બદલે ઘેર આવતી થઈ ગઈ હતી અને એ સઘળું કારસ્થાન મ્હારા કાકાની દીકરી મણિ-નુંજ હતું એમ મ્હને પાછળથી જણાયું હતું.

*

ચ ક મ ની ના ત

*

પંડિતજીના પિતાજી અસાર સંસારમાં કોઇ અમર નથી એ કાલાતીત નિયમના અપવાદ રૂપ ન થવાની ઇચ્છાથી કે કોણ જાણે કેમ પણ મરણ પામ્યા. તેમના મોટાભાઈ પણ પરવાર્યા હતા એટલે હવે પંડિતજીને પિતાની પાછળ ઉજવણી કરવાનો શુભ અવસર આવ્યો હતો. ‘આપનું આરમુ ને સ્ત્રીની અધરણી’ એ બે વારે વારે આવતાં નથી. એ વખતે જોટલું કરાય તેટલું કરી લેવું અને નચાય તેટલું નાચી લેવું એવી સાધારણ લોકની માન્યતા હોય છે.

સ્વર્ગ પ્રત્યે પંડિતજીને કંટાળો હતો. સ્વર્ગ એટલે વિહારનું સ્થાન એવી પંડિતજીની માન્યતા હતી. કોઈપણ માણસ મરણ પામે તો તેને માટે એમ બોલવું કે ફલાણા ભાઈ સ્વર્ગે ગયા. એ મહાપાપ છે એમ અનેક દાખલા અને દલીલોથી પંડિતજીએ પ્રતિપાદન કર્યું

હતું અને મ્હને સમજાવ્યું હતું. એમ ન કરે તો પછી એ પાંડિત શાના ?

એમન દલીલો પણ એમના જેવાજ ભેજમાંથી નીકળે એવી હતી. અલખત એના ઉપર મ્હેં અનેક પ્રયત્ન કર્યા પણ ટીકા કરવા જેવું એક પણ ગાળકુ જડ્યું નહિ. દુશ્મનના કિલ્લામાં જરા જેવું નાજી સ્થાન જડે તો તેના ઉપર પ્રહાર કરવા કોઇ મૂકે નહિ. પણ જ્યાં કામ સંગીન હોય ત્યાં લોખંડની સંગીન પણ નકામી પડે છે તેમ મ્હારી દલીલોયે નિરપયોગી અને નકામી થઇ ગઇ હતી.

એમનું કહેવું એવું હતું કે સ્વર્ગમાં પ્રેમ છેજ નહિ. જેને પ્રેમ કહી શકાય એવી એક પણ વસ્તુ સ્વર્ગમાં નથી. સ્વર્ગ એટલે વિહારનું સ્થાન અને તેયે સ્વસ્થંદ વિહાર. પુણ્ય હોય ત્યાં સુધી ત્હમે ત્યાં ટકો અને પછી પડો! પાછા પૃથ્વી પર. એમના અમર શબ્દો લગ્નયે કાનમાં ગુંજે છે:

‘ નટવર, અને એ વિહાર પણ કોની સાથે ? અપ્સરાઓ સાથે ? ખરે ? વાહ ! શું મુખ લોકો છે ? એની એ અપ્સરાઓ, એમની સાથે અનેક જણે વિહાર કર્યો, એ દેવાને વરી, માનવાને વરી, મુનિઓને ભણ કર્યા છતાં આપણે એના વિહારને વાંછીએ ! શી મુખતાની પરિસીમા ! ’

અને એમના શબ્દોમાં મ્હને પણ કાંઇક ને કાંઇક વજીર લાગતું. એક વખત ભુલેચુકે હું બોલી ગયેલો કે પાંડિતજીના પિતાજી સ્વર્ગે ગયા અને નસીબ જોગે પાંડિતજીના કાન એ સાંભળવાના ગુન્હેગાર થયા પછી જોઇ લો એમનો વાફ પ્રવાહ. વિસુવિયસ કે એટનાનો જ્વાળા-મુખી ફાટે અને તેમાંથી ‘ધગધગતો લાવા’ બહાર પડે તેમ પાંડિતજીનું મુખ ફાટ્યું અને તેમાંથી પ્રખર વાફ પ્રવાહ પચણ વેગે બહાર પડવા લાગ્યો. અનેક દલીલો અને અનેક પિષ્ટપેષણોથી એમની એની

એ શીલોસોરી તેમણે ફરીથી મારા મગજમાં ઠસાવા સફળ પ્રયત્ન કર્યો.

આપનું બારમું કર્યા સિવાય કાંઈ ચાલે એમ ન હતું. એટલે પાંડિતજીએ એ વિષે મ્હારી સલાહ લેવા માંડી.

‘ નટવર, નાત તો કરવીજ પડશે. ’ તેઓ બોલ્યા.

‘ હાસ્તો ! કાંઈ છૂટકો થાય. ’ મ્હેં કહ્યું.

‘ શું કરીશું ? એવું કરીએ કે આપણું નામ સૌને યાદ રહી જાય. ’

‘ હાસ્તો, પણ શું કરશો ? ’

‘ જે થાય તે ખરું. ઝાઝા પૈસા ખરચવા વિચાર નથી. ’

‘ તમારે એક રસ્તો બતાવું. છે હિંમત ? ’

‘ કહો તો હિંમતલય ડોલાવુ કે પછી નર્મદા ઉલટાવું. ’

‘ નારે ! એટલું બધું નહિ પણ પછી મારી સલાહથી ખરાબી થાય તો બૂમ ન મારશો. કાંતો આ પાર કે પેલે પાર. ’

‘ ભલે ! આપણે તો એક વાત છે ન્યાં ત્યાં નામ કાઢવું છે. ’

‘ સાફ કે ખોટું ? ’

‘ બેમાંથી એક. ’

‘ તો લાડુ કે શીખંડ પુરી. બાસુદી કે દુધપાક અથવા પાંચ પકવાન કરો તોયે તમારા આપને કાંઈજ પહોંચવાનું નથી. નાલકનું જે હશે તે લોક ખાઈ જશે અને નામ તો નીકળે કે નયે નિકળે. રસોયા ઉપર તેનો આધાર રહ્યો. ’

‘ ખરી વાત નટવર, પૈસા ખર્ચો પણ વરાને માથે પાણી ફેરવવું હોય તો તે રસોયા કરે ખરા. ’

‘ પણ આપણે બીજો રસ્તો લઈએ, નવી રીતની વાન કરીએ ’

‘ શું જમણુ કરીશું ? ’

‘ ભલે કે જૂરે નામ કાઢવું હોય તો કરો રોટલા. ’

‘ શું ? રોટલા ! ’

‘ હા રોટલા અને છાશ. ’

‘ નટવર, એ વાત નવાઇની તો ખરી. રોટલા તે ચક્રમ્ અને છાશ તે તક્રમ્. કોઇ પૂછે તો ચક્રમ્ને તક્રમ્ની નાત કરી એમ કહેવાય પણ ખરૂં. ’

ભલે ત્યારે. થવા દો. પણ હિંમત જોઇએ. ’

‘ આપણે તો નામ કાઢવું છે. આમ કે તેમ. ’

અને અમે ઠંડે કલેજે તૈયારી કરવા માંડી. કપુરીના પોચા પટેલ, મેઝલપુરના મગનભાઈ, શિવાજીપુરના પેથાભાઈ ને જેસંગ પુરાના વાઘજીભાઈ વિગેરેને છાશને માટે કહેવરાવી દીધું. ‘ તક્રમ્ ’ ની વ્યવસ્થા મહેં ઉપાડી લીધી.

પંડિતજીને હાથ ‘ ચક્રમ્ ’ ની ગોઠવણ કરવાનું હતું. શ્રીમતિ કાલીકાદેવી અને એમના સખીમણ્ડળે એ કામ ગુપ્ત રીતે ધમ-ધોકાર પાર પાડવાની પુરતી ખાત્રી આપી હતી.

પંડિતજીની નાતના નાના મોટા અનેક જણ સાથે મારે સારૂ હતું એટલે સામ દામ અને ભેદથી તેમને પંડિતજીનો એ અવસર પાર પાડવા મહેં સફળ આગ્રહ કર્યો.

ધીરે ધીરે નાતનો દિવસ પાસે આવ્યો. બધી તૈયારીઓ થઇ ગઇ. નાતનાં દેવાયાં અનેક ઉત્સાહથી લોક જમવા પધાર્યાં.

પંડિતજીની નાતનો સવિસ્તાર હેવાલ એમનીજ નાતના એક ઉગતા લેખકે મ્હને લખી આપેલો તેજ અક્ષરસદ્ અર્થે આપી દઉં છું.

‘ અનેરો ઉત્સાહથી સુંદર રેશમી વસ્ત્રો અને બહુમૂલ્ય આભુષણો સજ્જનો અને સન્નારીઓ બાલ ગોપાલ સહિત પધાર્યાં હતાં. બાલ મંડળ અને સુંદરી સંઘના આનંદનો પાર નહોતો. છેલ્લી ઘડી સુધી શી રસોઇ થઇ હતી તેની નાતને ખચર પડી નહતી. ’

‘ પંગત પરી. પતરાળા પડીઆ પીરસાયાં અને પછી તો પં-
ડિતજીની પલટણુ છૂટી અને એકાદ શાક, બાજરાનો રોટલો અને
છાશ પીરસ્યાં. બધું પીરસાઈ રહ્યા પછી હુર હુર મહાદેવ થાય
તે પહેલાંજ પંડિતજીએ નાત આગળ જઈને પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું
તેના જરૂરી ભાગ નીચે પ્રમાણે હતો.

“ આજ કાલ માણસો અનેક રોગના ભોગ થઈ પડે છે.
અને દાકતરોની એ તાજ ફરીયાદ છે કે અનેક રોગની ઉત્પત્તિ
અજીર્ણમાંથી થાય છે. અજીર્ણ એ અનેક ભયંકર રોગનું જનન સ્થાન
છે. વધારે અકરાંતીયા થઇને ખાતુ એ અજીર્ણનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે.
માણસો સ્વાદીષ્ટ અને ભારે ભોજન હંમેશાં ખૂબ ખાય છે. હવે મહારા
જેવા સમાજસેવક અને જ્ઞાતિહિતૈષિની ફરજ છે કે આપ
સર્વેના આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવું. તમે ભારે ભોજન જમો, તમને અ-
જીર્ણ થાય અને દાકતરને નાલકના પૈસા આપો તો કેટલો બધો આ-
પણી જ્ઞાતિમાંથી ધનનો અપવ્યવ થાય ? સમાજમાંથી પૈસો આ-
રીતે ચાલ્યો જાય છે અને આર્થિક આપત્તિ આવીને ઉભી રહે
છે. એ આપત્તિ ટાળવા માટેજ મહેં આરોગ્ય શાસ્ત્રને અનુસરીને
ચક્રમ કરાવેલ છે અને વિલાયતના વડા વિદ્વાનો પણ તકને જીવન
હંબાવનાર સંજીવિની માની તેના ઉપર શ્રીદા શ્રીદા થઇ ગયા છે એટલે
આપને માટે મહેં તાજ તકની સવડ કરી છે. વડોદરા શહેરમાં
તકના ભાવ ધણા ઉંચા હોવા છતાં તેમાંયે આજવાના મહાત્યાવના
જળની મેળવણી ધણાજ મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવતી હોવાથી
ઉંચી જીવનની તક વસુનો વ્યય કર્યા છતાં મળતી નથી એ જોઈને આપને
માટે ખાસ બહારગામમાં કાલે રાત્રે તક તૈયાર કરાવી મંગાવેલી
છે. આ ચક્રમ અને તકમ ખાધાથી મહારી ખાત્રી છે કે આપ
સંતોષ પામશો કારણ કે માણસને જીવવાને માટે ખાવાનું છે કંઈ
ખાવાને માટે માણસ જીવતો નથી. આવો સુંદર અને બળ
દાયક ખોરાક બીજા કોઈએ પીરસ્યો હોય એવું મહારી જાણમાં નથી.

મુખવાસને માટે લોકો નાગરવેલનાં પાન ખાય છે પણ તેયે આરોગ્ય શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. નાગરવેલનાં પાન ખાધાથી મોઢું અને દાંત બગડીને સડી જાય છે એવાં અનેક નિબળાતોનાં પ્રમાણપત્રો છે તેથી આપને માટે નિરોગી નિમ્મતરનાં પાન મુખવાસાર્થે તૈયાર રાખેલ છે. એ લીધાથી આપની રચિ વધશે અને પાચન ક્રિયામાં ઘણોજ સુધારો થશે. આજ કાલ નાત કરવા પાછળ આપણા લોકો હજારો રૂપીઆનો ધુમાડો કરે છે તેને બદલે આ દાખલાનું અનુકરણ કરે તો મ્હારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે જ્ઞાતિની ઉન્નતિ ઘણાજ થોડા સમયમાં થયા સિવાય નહિ રહે. ”

અને પંડિતજીની વાત ખરી હતી એમ મ્હારે કહેવું નેહએ. અમારી પાટીદારની નાત જો આનું અનુકરણ કરે તો તેમનો બેડો પારજ થઇ જાય.

પંડિતજીનું પ્રવચન પંદરેક મીનીટ ચાલ્યું તે દરમિયાન અનેક ફારસો થયેલાં તેની થોડી ઘણી ખબર મને પાછળથી મળેલી. કેટલાક છોકરાં ‘ મા ! મને બાહી ’ કરીને લાડવા માટે માગણી કરતાં હતાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ ‘ અલી, આ સાડી મેં નાત હોવાથી કાલે લેવરાવી અને નાત તો આવી નીકળી. ’ ‘ અલીઆ મેં તો કાલનો અપવાસ કર્યો હતો. અને રોટલાને છાશ ખાવાનાં આવ્યાં. ’ વગેરે વાતો કરતી હતી અને કેટલાક યુવાનો પંડિતજીની ઠેકડી કરતા હતા. કોઈ કોઈ તો પંડિતજીને નાત બહાર મુકવાની વાત પણ કરતું હતું.

પીરસણીઆ પીરસતા જાય ને બોલતા જાય ‘ ચક્રમ્ તમારે ’ ‘ તક્રમ્ તમારે ’

પંડિતજીને નાત બહાર મુકવાની કોઇની હિંમત ન ચાલી કારણ કે મારો રોહી વર્ગ એમના પક્ષમાં થઇ ગયો હતો. તેમની દલીલ એ હતી કે પંડિતજીએ ઓછું જ એમ કહ્યું હતું કે હું અમુક

સાર જમણુ કરીશ. એમને નાત કરવી હતી તે કરી. સૌને જમાડયા. ઓછાજ જમાડયા સિવાય પાછા કાઢયા છે ? નાતનો કયાં એવો ધારો છે કે અમુકજ લાડવાની કે શીરાપુરીનીજ નાત કરવી. રોટલાને છાશની નાત કેમ ન થાય ? એમાં શો વાંધો આવી ગયો ? ઘેર ખવાય અને પરઘેર કે નાતમાં કેમ ન ખવાય ?

અને એ હલીલો સામે કેાઘ ટકી શકતું નહિ. ગમે તેમ પણ ખંડિતજનું નામ નીકળ્યું ખરૂં. સાર કે માફ.

*

ઘે રે ઢા કળાં !

*

જેવી જેની પ્રકૃતિ, કોઇને શીયાળો પસંદ હોય છે તો કોઇને ચોમાસું. પંડિતજીને ઉન્હાળો પસંદ હતો, ઉન્હાળામાં તે ઘણા ખીલતા, મહેને એમણે વસંતનો તથા ગ્રીષ્મનો મહિમા ઘણોજ સમજાવેલ, અલખત ! કોઈ કોઈ વખત એ મહારી પાસે એવા વિષયો ઉપર પ્રવચન કરતા ત્યારે હું સારી જેવી ઉંઘ ખેંચી કાઢતો, પણ પંડિતજીને એમાં જરાય ખોટું લાગતું નહિ, કારણ મહેં કહી રાખ્યું હતું કે જ્યારે હું મહેં નીચું રાખી હાથપર માથુ ટેકવી આંખ બંધ કરી કાન ખુલ્લા રાખી અંગ મરડું ત્યારે તમારે સમજવું કે હું તદ્દમારા પ્રવચનનું અંતઃકરણ પૂર્વક મનન કરું છું.

વડોદરાથી કંટાળી પંડિતજી નસીબ અજમાવવા મુંબાઈ આવ્યા હતા અને 'મહારી સાથે મદ્દાહ રહેતા હતા.

એક વખત હું અને પંડિતજી મલાડથી ચર્ચગેટ જવા નીકળ્યા. ઊંઠાળાનો દવસ એટલે પંડિતજીના આનંદની અવધિ. પંડિતજીને ગાડીમાં ખુણો મળે તો ખુબ ખુશી થાય અને ખુણો મેળવવા માટે તો ઘણીએ વખત એમણે કેટલાકની સાથે સાઠમારી કરેલી, અને જૂના કાળમાં જેમ અસ્ત્રશસ્ત્ર સાથે યુદ્ધ થતાં તેમ આ નવા જમાનાને અનુસરીને એમણે અહિંસાત્મક વાગ્યુદ્ધ આદરેલાં. આજે પણ તેમને ખુણો મળ્યો હતો.

દિવાસ્વપ્નનો એમને અતુલવ હતો, એમ હું જાણુતો હતો. તે મુજબ આજે પણ એમને સ્વપ્ન આવ્યું, પણ આજે એ દિવાસ્વપ્ન નહિ પણ તંદ્રાસ્વપ્ન હતું એમ કહી શકાશે.

ખૂણામાં બેસી બારી બંધ કરી પગ બેઠક ઉપર મુકી તેમણે રીંગણાં જોખવા માંડ્યાં. સુરતમાં લાગળ આગળની કાઠીઅણા રીંગણાં કેમ જોખે છે તે મ્હને એક દલાડો પંડિતજીએજ સમજાવ્યું હતું. મ્હને પંડિતજીના ડોકાની આ વખતની સ્થિતિ અને કાઠીઅણના તાજવાની સ્થિતિ સમાંતર લાસી. પછી ભૂત પણ હોય. જેવી જેની બુદ્ધિ. અને જેવી જેની કલ્પનાશક્તિ. બધાં ઘોડાં કાંઈ સરખાં દોડતાં નથી. અમારા પંડિતજીની ઘોડી પાંધર સુધી દોડતી હતી.

એવામાં સાન્તાક્રુઝનું સ્ટેશન આવ્યું. એક માછણુ પોતાના સુગંધીદાર ટોપલા સાથે અમારા ડાયામાં આવી. રેલ્વે કંપની કેટલી બેદરકાર ! એ લોકો માટે બરાબર ગોઠવણ કરતી નથી, માછલીનો ડબ્બો રાખ્યો તેમાં શું વળ્યું ? એને માટે બરાબર બંદોબસ્ત રાખવો જોઈએ. પંડિતજી જેવા શુદ્ધ સનાતન વ્રાત્સણ રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા હોય અને તેમની પાડોસમાંજ આવી રીતે માછણુ પોતાનો વાસ મારતો ખાલી ટોપલો લઇને બેસે અથવા તો વાંદરા જેવા સ્ટેશનેથી એકાદો મુસલમાન કે ધાટી પોતાની સાથે કતલખાના (Sloter House) નો કચરો લઇને બેસે એ તે કાંઈ રીત કહે-

વાય ? અધીં મીનીટ ગાડી ઉભે તેમાં ક્યાં ગાર્ડને કહેવા જમએ ?
 માંકળ ખેચીએ તો પચાસ રૂપિયા દંડ. સાળું કરવું શું ?

અમે તો ઘણીએ ના કહી પણ એ કમબખ્ત કાંઈ માને !

‘ મી તરી પૈસા દિવા આહેના ! તુઝયા બાપાચી ગાડી નહિં ’
 એવો રોકડો જવાબ એક બે જણને સંભળાવી દીધો અને એ
 ડબ્બામાં આવીને બેઠો.

એના ટોપલામાં થોડીક માછલી હતી તે વાસ ‘મારની હતી પણ
 શું કરીએ ! ગાડી ફાર્ટ હતી. સાન્તાક્રુઝથી સીધી આંટરોડ જતી
 હતી. નાકે રમાલ દધને બેઠા સિવાય છૂટકો ન હતો. પંડિતજી તો
 મહાપુરુષ હતા. તેમની તંદ્રા પણ મહાન હતી એટલે તેઓ જગ્યાજ
 નહીં. નહિતો કોણ જાણે શુંએ કરત ?

એવામાં આંટરોડ નજીક આવ્યું, પેલી ટોપલા સાથે ઉડી અને
 માથે ટોપલો મુકી બારણા આગળ ઉભી.

પંડિતજી જ્યારે જ્યારે બહાર નીકળતા ત્યારે ત્યારે પોતાની
 જ્યેષ્ઠિકાને સાથે રાખતા, તે કહેતા કે એના વગર શોભીએ નહીં.
 એ હાથનું ભૂષણ છે. માણસનું ભૂષણ નાક અને હાથનું ભૂષણ સોટી.
 સોટી ન હોય તો શું નું શું થઈ જાય, ધારો કે કોઈ બદમાશ તમારી
 સાથે લડવા આવ્યો તો ? અને ધારો કે કોઈ વખત કોઈ માટેલો
 સાંદ દોડતો દોડતો સામે આવ્યો તો ? અથવા ધારો કે કોઈ કુતરું તમારી
 પાછળ પડ્યું તો ? અને ધારો કે કોઈ છોકરું તમારી ટીખળ કરે તો ?
 અથવા તો એવા એવા અનેક પ્રસંગો પડ્યા તો ? જો એ વખતે
 હાથમાં સોટી હોય તો તમારું જોર અને પરાક્રમ પ્રકટ કરી શકો.

ગાડી ઉભી રહી, પણ દ્વારવર એવો કમબખ્ત કે આંચકો એવો
 સખત લાગ્યો કે પેલી માછણ પડી પંડિતજીના ઉપર. પડતાં પડતાં ટોપલો
 ઝાલી લીધો. પંડિતજી કોણ જાણે કેમ પણ સફાળા ઉઠ્યા અને એક
 બે સોટી પેલી માછણને અડાવી દેતાં દેતાં બોલ્યા :

‘ અરે કમળત ! કેટલી વાર કહ્યું કે હું કહું તે તારે કરી દેવું, પણ કરતી નથી. આજે ઢોકળાં કેમ ના કર્યાં ? ઢોકળાં કરવાનું મહે તને કહ્યું હતું તો ખરું. ’

અમે બધા તો આથી આભા થઇ ગયા. પંડિતજી શું બોલે છે ? માછણુને ઢોકળાં કરવાનું કહ્યું, અને ના કર્યાં તેમાં આ પરસાદ શાનો ?

માછણુ પણ જાણી ચાલ્યાક, તેણે પણ પંડિતજીની રેવડી દાણા દાણુ કરી. તે પણ સમજી કે કાંઇ આંધળે બહેરું કુટાય છે. એટલે તેણે પણ પંડિતજીને ઉધડા લેવામાં બાકી ન રાખી. એવામાં ગાડી ઉપડી. પેલીને કાંઇ પુછવું પડે ? તેણે ચાર પાંચ માંછલાં ઝાલીને પંડિતજીના મોઢા ઉપર ફેંક્યાં અને બોલીઃ ઘે રે ! ઢોકળાં. તુલા ઢોકળા પાલિજે ! ઘે રે ઢોકળા. ’

અને એ માંછલાં પણ સાવ મુરખ ! કેવાં અણધર ! પંડિતજીના કપાળમા આબાદ વાગ્યાં અને તેમના બોળામાં પડ્યાં.

પંડિતજીનું મુખાર્પિદ આ વખતે જોવા જેવું થઇ રહ્યું હતું. તેઓ ચર્નારેડ ઉતરી પડ્યા, અને એક ઓળખીતાને ત્યાં જઈને સાંબોળ રનાન કરી આવ્યા તથા કપડાં બદલી આવ્યા.

સાંજે ઘેરે આવીને તપાસ કરતાં માણસ પડયું કે પંડિતજીએ શ્રીમતી કાલિકાદેવીને ઢોકળાં કરવાનું કહેલું પણ એમને નાથી કાકીએ આજે ખુબ આગ્રહ કરી જમાડેલાં અને જલદીથી ઘેર જવા નહિ દીધેલાં તેથી સાંજે ઘેર જતાં મોડું થઈ ગયું અને ઢોકળાં કરવા જેટલો વખત નહિ હોવાથી પંડિતજીને માટે બાજરાના રોટલા કરી મુકેલા, તેથી તેમનો મિઝજ ગયેલો અને શ્રીમતીને ઉધડાં લઇ નાખેલા.

હવે એ ને એ ભ્રમણામાં પંડિતજીને દિવાસ્વપ્ન આવ્યું અને શ્રીમતી કાલિકાદેવી ઉપર કાઢવાનો ખાર માછણુ ઉપર કાઢીને આટો બાણી નાંખ્યો.

પછી તો જ્યારે જ્યારે અમે ઢોકળાંની વાત યાદ કરતા અથવા અમારા બાણામાં ઢોકળાં પીરસાતાં ત્યારે પેલાં માછલાં યાદ આવતાં અને જ્યારે જ્યારે માછલાં જોતાં ત્યારે પંડિતજીનાં ઢોકળાં યાદ આવતાં.

*

ક વિ શ્રી

*

પંડિતને કવિ થવાનો અને કવિ તરિકે સાહિત્યરસિકોમાં નામના મેળવવાનો ભારે શોખ હતો. તેમનો વિચાર એ હતો કે કોઈએ ન કર્યું હોય તેવું કરી બતાવવું. કોઈએ ન લખ્યું હોય તેવું લખી બતાવવું. કાંઈકે નવિનતા કર્યા સિવાય કદીએ નામના મળતી નથી અને નવું બતાવ્યા સિવાય કોઈ સંભારતું નથી. એના સમર્થનમાં તેઓ ઘણાં દૃષ્ટાન્તો આપતા. કવિ ન્હાનાલાલે આદોલનો શોધી કાઢ્યાં તો તેઓ વખણાયા, રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે ઈંગ્રેજી બોલી કવિતા ચંદા વિગેરે લખ્યાં એટલે તેઓ પ્રકાશમાં આવ્યા, રા. કાન્તે વસંતવિજયથી નવી પ્રણાલીનાં ખણેક કાવ્યોની શરૂઆત કરી અને તેઓ શેઠુ લખ્યા છતાં સાક્ષર ગણાયા, રા. બાલ તથા મણિલાલ નભુભાઈ ફારસી સાહિત્યમાંથી

ગુજરાતીમાં ગઝલનો રાગ લાવવા માટે પંકાઈ ગયા, અને છેલ્લે છેલ્લે રા. મનહરરામ પોતાના નામના છેલ્લા એ અક્ષરનો નવીન છંદ બનાવવા માટે તેમજ રા. ખ્ખરદાર સરવાળા બાદબાકીના નવા નવા છદો માટે ગવાઈ ગયા તેજ મુજબ પંડિતજીનો વિચાર કાંઈક નવું કરી બતાવી જગતને આંજી નાખવાનો હતો. પણ શું નવું કરવું તેની ચચામાં તેમણે મ્હારી સાથે કલાકોના કલાકો ગાળવા છતાંયે એક પણ નિર્ણય પર તેઓ આવી શક્યા નહતા એ અક્ષ-સોસની વાત હતી !

એક વખત તેમણે મ્હને કહ્યું કે ‘ નટવર, આનો કાંઈ રસ્તો કાઢ. ’

અને કોઈપણ ગુચ્છ હોય તો તેનો નિકાલ લાવવા તે મ્હારી સલાહ લેતા. અલબત્ત, દરેક વિષયમાં હું નિષ્ણાત છું એવું મ્હારું કહેવું નથી પણ કેટલીક વખત મ્હારી સલાહ એમને કામની અને બ્હેવાર લાગતી, એ બાબતની તો કોઈથી ના પાડી શકાય એમ હતું જ નહિ.

મ્હેં કહ્યું: ‘એ માટે મ્હારી બુદ્ધિ પ્રમાણે એક રસ્તો જડે છે ત્હમે નવા છંદ શોધવાની ખટપટમાં ન પડો પણ નવી જાતનાં કાવ્યો જૂના રાગોમાં લખવાનું શરૂ કરો. ’

અને પંડિતજીને એ સૂચના પસંદ પડી પણ ખરી.

થોડા દહાડામાં એમણે કેટલીક કવિતાઓ ઘસડી કઢાડી. લુહા-રના કારખાનામાં એરણ ઉપર લોખંડ ઘડાય છે તેમ તેમના મગ-જમાં કંપનનાનો તાર ઘડાઈને પાતળો થતો પછી તે દ્રાવક થઈ સફેદ પાન ઉપર કાળી લીટીરૂપે પરિણમતો. તેમનાં અનેક કાવ્યોમાંથી થોડાંક વાનગી દાખલ આપું છું:

આકડાના ફુલને

*

આકડાના ફૂલ !

તારેં જાજૂં છે મૂલ

કરે લોક મૂર્ખ ભૂલ

તે ન કરે દિલ કુલ

રૂડા આકડાના ફૂલ !

તું તો ગોદરાનું નાક

રૂડો આપે તુંયે પાક,

તારે મજાનું શું તૂર

ઉડી જાય દૂર દૂર

રૂડા આકડાના ફૂલ !

તારી યુની શી સુહાય,

ઘણી કન્યકા લોભાય

ચુંટે હાથથી અતૂર

જડે નાક એ મધુર !

રૂડા આકડાના ફૂલ !

નમણું શોભતું શું નાક,

યુની મધુર આક પાક

રસિક થાય ઘેલાતૂર

જનર કાઢે મધુર સૂર

રૂડા આકડાના ફૂલ !

*

કાગડીને

*

કાગડી ને કોકિલ :

બેયમાં છે ભેદ શા ?

રંગ કાળો બેયનો

જાદૂ શાં સ્વરમાં વસ્યાં ?

જાત એકજ બેઉની,

કાલિમા સરખી ભરી;

સ્વર જૂદા જન માત્રમાં
 કાગડી ! તેવું તુ'માં.
 વાણી કોઇની વૈખરી
 કોઇની મધુરી ઘણી
 તોય માનવ જાત છે
 લેઈ કે ન ગણાય છે !
 કાગડી પર કોપ શો ?
 ઉતર્યો આ કારમો ?
 વૈખરી વાણી સુણી
 કોકિલા ક્યમ ના ગણી ?
 જાતજ એકજ બેયની,
 રંગ મેળવણી વળી,
 ને ઇંડાયે સેવતી,
 કોકિલા આ તો પછી-
 બચ્યું મોટું થાય કે
 વૈખરી વાણી વધે
 કાગડો કે કાગડી
 શો વદી નિંદો વળી ?
 સ્વર્થી માનવ સ્વર્થના
 કાયદા સઘળા ઘડ્યા !
 સુજ નજર આ કાગડી !
 તુ'ંય કોકિલ છે ખરી !

*

ગધેડીને

*

ઘોળી ગધેડીનું ઉજળું છે દૂધ
 કામ કરે જાણુ એ દિલ રાખી શુદ્ધ
 જાઓ ઉપાડીને ચાલે એ ભાર
 તોયે 'ગધેડીને' ડીકાંના માર
 તારા ગધેડી ! અનેરા ઉપકાર
 ભૂલી જાશે તે હશે જે ગમાર
 મનપ્રતિનો તુ'ં જમણો છે હાથ
 લાવે માદી તુ'ં તો ઘડે એ ઘાટ.

તાજી ગધેડી ! ગુણુકારી છે દૂધ,
પીધે બને રે જીવાનોજ વૃદ્ધ;
તારી હશે ફેરિ કોઈ ગમાર
કહી 'ગધેડી' તું છે બબરદાર ;

*

અને આ કાવ્યો પ્રકટ થયાં હોત તો તેમની સાહિત્યમાં સારી ખ્યાતિ થાત એવો અમને સેંકડે સવાસો ટકા વિશ્વાસ હતો પણ કાણ જાણે કેમ તેમણે તેને પ્રકટજ કર્યો નહિ. તેમણે એવું કહેલું પણ મહેને યાદ છે કે માણસની કિંમત જીવતાં થતી નથી પણ તેના મરી ગયા પછીજ થાય છે. સૂર્ય આથમી ગયા પછીજ તેની ખરી કિંમત સહમજાય છે, તે મુજબજ પંડિતજીના સ્વર્ગપ્રયાણ પછીજ તેમની કિર્તિ દિગંત ગાજી રહેશે ત્યારે તેમની કવિતાઓજ સોનાના મુલની ગણાશે. નહાનાલાલની જીવતાં જ્યાંનિ ઉજવાઈ એ એક નિયમના અપવાદરૂપ અને અંદ્રશંકરની ભક્તિના કારણરૂપ વાત હતી એમ એમણે જણાવેલું.

કલાપી મરણ પામ્યા પછી તેમના ભકતો જેમ વરસો સુધી તેમના વિષેના કોઈ પણ સ્થળે બે શબ્દો બોલાય, તેમની કવિતા કોઈની પાસે હોય કે કાગળ હોય તો તે વાંચવા જેમ હજારો શિક્ષારસો કરતા અને વાંચીને ભારેખમ થઈને બોલતા કે કલાપીના કાગળો કે કાવ્યો હજી સુધી જે અપ્રકટ રહ્યાં છે તે મહેં વાંચ્યાં છે ! બીજાના કરતાં મહારા એક સ્નેહીનીજ તાજી વાત કહું એ કહેતા કે 'કલાપીના એકસોને સાત અપ્રસિદ્ધ કાગળો ને એક નહાતુ સરખુ ભાષણ મારે ત્યાં સવા વર્ષ પડી રહ્યું અને આખરે એમાંથી થોડુંકજ 'હાજીમહમ્મદ રમારક ગ્રંથ'માં છપાયું. બીજા કાગળો હજી અજાણ્યા પડ્યા છે તે કાણ જાણે ક્યારેય છપાશે !' વિગેરે. એજ મુજબ પંડિતજીના ભકતો તેમના માટે પણ બોલવાનાજ એવો એમને અટલ વિશ્વાસ હતો.

*

યુનિવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેકચરીંગ કંપની

*

નો કરીથી કંટાળીને અમે એક વખતે કાંઈક ધંધો કરવાનો વિચાર કર્યો. શું કરવું ને શું નહિ એમ અનેક વિચાર કરતાં કરતાં એક કંપની કાઢવાનો વિચાર કર્યો. શ્રાવણી કંપની કાઢીશું એમ વાત કરતાં પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા: ‘નટવર, કવિતાઓ બનાવવાની કંપની કાઢીએ તો ?’

બધા ધંધાના અમે વિચાર કરી ચૂક્યા હતા અને તેના સારા-સારના અનેક સ્વાનુભવ નહિ પણ પરાનુભવ રજુ કરી તેમની કિંમત આંકી ચૂક્યા હતા એટલે આ નવી જાતની કંપની વિશે પંડિતજીને વિચાર આવ્યો.

‘તો કાંઈક કમાઈએ તો ખરા. આજકાલ કવિઓ તો ઘણામ છે પણ નરસિંહરાવ કે નંહાનાલાલથી માંડીને નટવર વીમાવાળા

(એવુંજ કાંઈક મહેં કહ્યાનું યાદ છે, પછી એજ નામ નહિ હોય તો એવાંજ કાંઈક નામ હોવાં જોઈએ એવો કદ્દી શકાય એમ છે) સુધી અધાય સુંદરે ગાંગડે ગાંધી થયા લાગે છે. આપણે માત્ર સારો સસ્તો અને સુંદર તૈયાર કરી છૂટક અને જથ્થાબંધ કીદાયતે વેચશું તો પ્રાપ્તિ સારી થશે.’

‘એમજ કરીએ. આપણા સમાજને સાહિત્યમાં રસજેતાં કેળવવાની ઘણી જરૂર છે અને સસ્તે આપીશું તો સૌ લાભ લેશે ને સમાજ કેળવાશે.’

‘જે ખર્ચ બેશું મળ્યું તે. ખેચાર મહિના ખોટા આવશે તો ખમી લઈશું. ખીજું શું ?’

‘ગાંઠના ગોળીચંદન કરીનેય સાહિત્ય સેવા કયાં નથી થતી ?’

અને અમે એવી એકાદ કંપની કાઢવાના નિર્ણય પર આવ્યા.

ઇંગ્રેજ અને લપકાદાર નામ હોય તો લોક અંજલ્ય અને સારી છાપ પડે એ હેતુથી નામ રાખ્યું ‘યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની’ અને દમ બાંધીને જાહેરખબરો દેવા માંડી. અમારી જાહેર ખબરો પણ જખરી આકર્ષક હતી. શરૂઆતની જાહેરખબર અમે ‘ગુજરાત’ માં આપી હતી.

એ આખીએ જાહેરખબર વાંચતાં ઘણાંતેય કવિ થવાનું મન થઈ આવેલું. આ રહી તે :

ધી યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની (કવિતાઓ તૈયાર કરનારી એક ધરખમ કંપની)

*

આ જકાલ ઘણા માણસોને કવિ થવાનો તથા મહાકાવ્ય લખવાનો તેમજ સાહિત્યમાં જગકવાનો અભખરો થઇ આવે છે, પરંતુ તેમાં ઘણી અનિવાર્ય અડચણો નડે છે. મહાકાવ્ય લખવું હોય તો તેમાં નાયકનાયિકાનાં વર્ણન, આગમગીચાનાં વર્ણન વગેરે પ્રસંગો જરૂરજ આવવા જોઈએ; અને તે તૈયાર કરતાં અરધા કરતાં વધારે વખત વહી જાય છે. આથી ઘણા માણસોને નિરાશ થવું પડે છે અને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાની ઈતિશ્રી કરવી પડે છે. ઘણાએક ઉગતા કવિઓ, કવિવરો તથા ક્ષવિશિરોમણિઓ તરફથી કવિતા તૈયાર છુટક તથા જથાખંધ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાની અમારા તરફ માગણી-

ઓ આબ્યાથી અમે તે બધાની શુભેચ્છાઓને માન આપીને ઉપરની કંપની ઉભી કરી છે અને તેમાં દરેક જાતનો સામાન છુટક તથા જથાબંધ કીફાયત ભાવે મળશે. આજ કાલ કાગળ, શાહી, હોદ્દર, હોદ્દરની સ્ટીલો, પ્રાસ, અનુપ્રાસ, રસ, અલંકાર વગેરેની મોંઘવારી છે છતાં અમે તે જથાબંધ તૈયાર કરતા અને સ્ટોકમાં રાખતા હોવાથી અમે છાતી ઠોકીને કહીએ છીએ કે-ખાત્રી આપીએ છીએ કે-અમારા જેટલી સસ્તી કીમતે બીજે કોઇ પણ ઠેકાણેથી-આખા કવિતા બગ્ગરમાંથી-અમારા જેવો સુંદર માલ મળશે નહીં. અમે અમારા ભાવ ધણા-ધણાજ કીફાયત રાખ્યા છે.

પ્રાસ:-

નર્મદદલપતશાહી જોડના	૦-૧-૦
દીવેદીઆ શાહી	„	૦-૦-૬
નહાનાલાલશાહી બે જાતના					
ઉંચામાંનાં કાવ્યોમાં વપરાતા જોડના	૦-૧-૦
નીચા વર્ગનાં આંદોલનો માટે	„	૦-૦-૩
કુટકળ ડઝનના	૦-૦-૬

મફત-નહાનાલાલશાહી ઉંચા તથા નર્મદદલપતશાહી પ્રાસની જોડ નંગ ૧) લેનારને કુટકળ અર્ધો ડઝન પ્રાસ મફત.

અલંકાર:-

ઉંચામાંના નંગ ૧) ના	૦-૪-૦
વચલા વાંધાના	„	૦-૨-૦
નીચલા વર્ગના	„	૦-૧-૦

વિશેષ માટે આગળ જુઓ.

લાલિત્યપદો:-ડઝનના ... ૦-૨-૦

દલપતશાહી, નર્મદશાહી, કલ્યાણીશાહી, મસ્તશાહી, લલિતશાહી, નહાનાલાલશાહી, દીવેદીઆશાહી, ધ્રુવશાહી વગેરે જેવાં જોઇએ તેવાં જાતજાતનાં તથા જુદાજુદા વર્ગનાં મળશે.

નવો રટોક:—

લલિતશાહી, નાનાલાલશાહી, દીવેટીઆશાહી, ધ્રુવશાહી વગેરેના તદ્દન નવો રટોક ખાસ તૈયાર કરાવ્યો છે.

વહેલો તે પહેલો !

મહાકાવ્યની સામગ્રી

નાયિકાવર્ણન:—

સુંદરમાં સુંદર પદ્માલિત્યથી રસાલંકાર તથા ઝડઝમકથી જલ-કાનું અમારા શિશ્નકવિઓ પાસે ખાસ દરેક પ્રસંગને અનુકૂલ થાય એવી રીતે તૈયાર કરાવ્યું છે. કિંમત ... રૂ. ૨-૦-૦.

જોઈએ તે રાગરાગણીઓમાં મળશે. વાનગી નીચે આપીએ છીએ. કયા રાગમાં જોઈએ તે આર્ડર આપતી વખતે જણાવવા સુકવું નહીં.

(૧) નાનાલાલશાહી આંદોલનો

‘ યૌવનમદ્દેલડી,
‘ ચંપાકળી સમોવડી,
‘ પુષ્પે નમેલ માલતીના લતામળડપે,
‘ ત્હારે ઝીણી ઝીણી—
‘ પગલી પાડી મ્હાલતી હતી.

(૨) વસંતતિલકા

થેલી પ્રમત્ત મદ યૌવનને ભરેલી,
ચંપાકળી સમ; સુમંડપ એ ઠરેલી,
પુષ્પે નમેલ મનહારિણી માલતીના,
ત્યારે લલિતપદ એ હતી મ્હાલતી હા !

(૩) ગીતગોવિંદના પ્રબંધ

થેલી પ્રમત્તા યૌવનમદ્દેલર, ચંપાકળી સમ દેહ,
મનહારિણી માલતીને મંડપ મ્હાલતી ત્યારે એહ.

(૪) દોહરા

યૌવનમદ્દેલર, થેલડી, ચંપાકળી શી દેહ;
મનહર માલતીમંડપે મ્હાલતી ત્યારે એહ.

(૫) ઓપાઘ

એ યૌવનમદ્ભર ઘેલડી, ચંપક કળી જેવી દેહડી,
મનહર શો મંડપ માલતી, ત્યારે ત્યાં એ હતી મહાલતી !

(૬) શાદ્દૂલવિકીડિત

ઘેલી યૌવનના પ્રમત્ત મદ ને ભાવે ભરેલી હતી,
ચંપાની કળીના સમાન શરીરે શોભી રહેલી રૂઝી;
ભારે પુષ્પ તણે નમેલ લલિતા, એ માલતીમંડપે,
ધીજ્ઞે પદ એ ભરંતી રસિકા ને મહાલતી તે સમે.

(૭) મિથિરાગ અથવા ખીડચલીવૃત્ત.

યૌવનમદ્ઘેલડી,
ચંપકકળી સમેાવડી,
પુષ્પે નમેલી માલતીના મંડપે
મહાલતી આનન્દથી-
લલિત પગલીઓ ભરી !

નાયકવર્ણન:—

નાયિકાવર્ણન જેવુંજ ઉચ્ચપ્રતિનું Made in Muse-land ના
માલનાં વખાણુ કરવાની જેમ જરૂર નથી તેવીજ રીતે અમારા આ
પ્રસંગનાં વખાણુ જેટલાં કરીએ તેટલાં ઓછાંજ છે.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

ખીભં વર્ણનો:—

નગરવર્ણન, કાનનવર્ણન, વનવર્ણન, કીડાવર્ણન, સખીઓની
ગોઠીવર્ણન, સૌંદર્યવર્ણન, મેધવર્ણન, વસંતવિહારવર્ણન વગેરે અનેક
જુદીજુદી જાતનાં વર્ણનોવાળા પ્રસંગો જાતજાતના રાગોમાં જથ્થાબંધ
તૈયાર રાખવામાં આવ્યા છે. અમારી ઑફીસમાં એક વખત
આપનો ઑર્ડર મોકલી આપો કે પુરતો સંતોષ તમને
મળશેજ મળશે.

દરેકની કિં. '૦-૮-૦. ડઝનના ૪-૮-૦.

ખંડકાવ્યો:—

જુદાજુદા પ્રસંગોનાં ખંડકાવ્યોમાં પણ નાયકનાયિકાના મિલનનો, તારામૈત્રકનો, મૃત્યુનો, પ્રેમનો, આનંદનો, વરવધૂના પ્રથમ મેળાપનો, નવલ રજનીનો, પુત્રજન્મનો, વીરતાનો વગેરે અનેક પ્રસંગોને અનુસરીને ઉચ્ચપ્રતિની સુંદર કવિતા જાતજાતના રાગ, વૃત્ત અને આંદોલનોમાં તૈયાર કરાવી છે.

કીંમત એકના ૦-૪-૦. ડઝનના ૨-૪-૦.

છુટક કાવ્યો:—

માસિકોમાં, છાપામાં અને બીજે ત્રીજે કવિતા લખનારાઓના ખાસ આગ્રહથી તેમની કડાકુટ ઓછી કરવાના હેતુથી અમે જુદી જુદી જાતનાં કાવ્યો ખાસ તૈયાર કરાવ્યાં છે. નીચેના પ્રસંગોનાં કાવ્યો ઘણાંજ હૃદયંગમ થયાં છે એમ તમારે જોતાં વેંતજ કબુલ કરવું પડશે.

‘સનમને,’ ‘વહાલીને,’ ‘વહાલુડાને,’ ‘ધેલડીને.’ ‘વહાણે ઉડીને મને આજ દર્શ દીધાં.’ ‘વહાણે ઉડીને મને આજ માન આપ્યાં.’ ‘એ રસીઆ રાજનો રહી સાજ હું નીહાળી’ વિગેરે વિગેરે.

એક આગીઆને, ચંડોલને, કબુતરને, કલિને, ભમરાને, કાગડીને, બેંસને વિગેરે વિગેરે.

તેમજ મરણપ્રસંગનાં, લગ્નપ્રસંગનાં, મુખારકખાદીનાં, ખેસતા વર્ષનાં, સાલચેલનાં, શાદીમુખારકનાં. છદ્મુખારકનાં વગેરે પ્રસંગનાં.

તથા જાતજાતની ચળવળોનાં ‘વીર ઉઠો આલો ઝાલો તરવાર કરો કેસરીઆં,’ ‘શું કાંચળી પહેરી આજે ?’, ‘પહેરો ખાદી,’ ‘અમે સૌ દેશને કાજે,’ ‘અસહયોગ,’ ‘ધન્ય બ્રીટીશ’, ‘જય થજો જય થજો બ્રીટીશ મહારાજ્યનો’, ‘રામભાગવ અને મોદને દીપતી ગુર્જરી ગાજજો આજ જજો’, ‘બુરોક્સીનો વિજય’ વગેરે વગેરે પ્રસંગોનાં અનિસુંદર, મનહર અને પ્રતિભાશક્તી કાવ્યો તૈયાર મળશે. આ

જાતનાં કાવ્યો આડરથી પણ તૈયાર કરી આપીશું. ભાવ નીચે આપ્યા છે.

જાત જાતના ટુચકાઓ, દોહાઓ, સાખીઓ, સનડાઓ, સમ-રયાઓ વગેરે જથ્થાબંધ રાખીએ છીએ.

રેવાષ્ટક, ચંપાષ્ટક, મહી-અષ્ટક, ગંગાષ્ટક, સ્તોત્રો, ગરબી-ઓ, ગરબાઓ, રાસડાઓ, રાસો, આરતીઓ, પ્રભાતીઆઓ, બપો-રીઆઓ, ભજનો, ફટાણાં, ગીતો વિગેરે વિગેરે ઘણાંજ મોટા જથ્થામાં તૈયાર છે. કિંમત એકના ૦-૬-૦. ડઝનના ૩-૮-૦.

એક વખત પ્રસંગ પાડી ખાત્રી કરો.

અલંકાર

અલંકારો અમારી કંપની જેવા ખીજે કપાંથી માથુ પટકતાંએ તમને મળી શકશે નહીં. દરેક પ્રસંગને બંધ બેસે એવા જાતજાતના અલં-કાર તૈયાર રાખીએ છીએ. તમારું ભેજું પણ કહ્યું ન કરે એવા સુંદર અલંકારો અમારી કંપનીમાં તૈયાર થાય છે. નમુનો નીચે મુજબ આ-પીએ છીએ.

સખીમંડળીમાં હસી હસી,
અણુચીંત્યો તવ આવીઓ પતિ;
લઈ પદ્મ કરેજ પદ્મિની,
ખીડતાં મંદ સહી શું ત્યાં હસી.

(ટીકા:—પદ્મ ખીડવા રૂપ અને હાસ્યરૂપ ક્રિયાએ કરીને જણા-વ્યું કે આ મળવાનો કે ગોળીવિનોદનો અવસર નથી; તે તો જ્યારે પદ્મો ખીડાશે અને ચંદ્રની ધવલ નિર્મલ ચંદ્રિકા પ્રકાશશે ત્યારે)*

બોલે, તમારા ભેજમાં આ ઉતર્યું હતું કે ? હું એ ?

આના કરતાંય અપ્રતિમ શબ્દસાવિત્યથી છલકાતા અને ઝટ ગળે ઉતરી જાય એવા ચાલે તોજ પચે એવા, મગદળીઆ લાડુ જેવા પચવામાં ભારે, સાલમપાક જેવા ખાતાં ખાતાં અને પચાવતાં પચા-

*આ લખનારનું ગુજરાતી અલંકારશાસ્ત્ર: 'નવવલ્લરી' જુઓ.

વતાં ભારે પડે એવા, કેરીના રસ જેવા (ન્યારે ખાઓ ત્યારે અભાવ ન થાય એવા) વિગેરે જાતજાતના અલંકાર મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર રાખીએ છીએ. કિંમત ઉપર આપી છે.

ખાસ કાવ્યો

ખાસ કાવ્યો જેમને તૈયાર કરાવવાં હશે તેમને નીચેના લાવથી કરી આપીશું. પહેલી ત્રણ લાઇનના ત્રણ પૈસા. દર ત્રણ લાઇન એથી લાઇન મફત.

રીપેરીંગ ડીપાર્ટમેન્ટ

કવિઓને:—

અમારા રીપેરીંગ ડીપાર્ટમેન્ટમાં દરેક જાતની કવિતા સુધારીને સારામાં સારી તદ્દન નવીન (નવા જેવી નહીં પણ નવીજ સમજ્યા ને ?) કરી આપવામાં આવશે. ગમે તેવી જુની, ભુલોવાળી કવિતા પણ ગાંઠ ગળદા વગરની સીધી અને સરસ કરી આપીશું.

તંત્રીસ્થાનેથી પાછી ફરેલી, અગ્રાહ્ય, ભુલવાળી, નકામી, કચરા જેવી કવિતાઓને પણ સરસમાં સરસ અને ઝટ ગળે ઉતરે તેવી રાખાણુ—ઝંડુભટ્ટની દવા જેવી અસરકારક કરી આપીશું.

તંત્રીઓને:—

તંત્રીઓ પાસે આવેલી કવિતાઓ પણ અમે સુધારી આપીશું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે કોઇપણ કવિતાને કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન થવા વખત આવશેજ નહીં. દરેક છાપાવાળા, માસિકવાળા, પાક્ષિકવાળા, સાપ્તાહિકવાળા, ત્રૈમાસિકવાળા, છ માસિકવાળા તેમજ વાર્ષિક વાળાઓએ અમારી સાથે ગોઠવણુ કરી લેવી. અને તેટલા સરતા દામે સ્વચ્છ કામ અમે કરી આપીશું.

સરતો:—

અમારી કંપની બીનહરીફ હોઇ અમે ચાલ્ય તેવી અધરી સરતો નાખી શકીએ છીએ, પરંતુ ગુજરાતી આલમ ઉપર અતેરો ઉપકાર

કરવાની અમારા હૃદયમાં જ્વલંત લાવના હોવાથી વેચાણ માટે નીચેની જીજ સરતો રાખીએ છીએ.

૧. એક વખત લીધેલો માલ પાછો રાખવામાં આવશે નહીં અને કદાચ રાખીએ તો પૈસા પાછા લેવામાં (દેવાનું અમે સમજતા નથી) નહીં આવે.

૨. એક વખત વાંચ્યા પછી ફરીથી માલ બદલી આપતી વખતે અર્ધા કીંમત (બદલી આપેલા માલની) લેવામાં આવશે.

કવિ થાઓ:—

ગુજરાતી ભાષામાં ખુલ્લું જોયરે પણ દવે કોઈ પણ માણસ રહેવો ન જોઈએ—કવિ થયા સિવાયનો.

જો જો કુંવારા રહી જશો:—

આવી સુંદર તક વારંવારે લાથ આવતી નથી માટે સત્વર લાલ લો. જો જો વહેલું મોટું કરતાં સાવ કુંવારા ન રહી જાઓ.

તમારા ઑડર આજેજ નોંધાવો.

સર્ટીફિકેટો:—

અમારા માલની ખાત્રી બદલ સર્ટીફિકેટોનો નાયાના નેવો ધોધ અમારી કંપની ઉપર ચાલુ થઈ ગયો છે.

ઑડર નોંધાવવાનું ઠેકાણું:—

ધી યુનીવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેક્ચરીંગ
કંપની, ખંડેરાવ માર્કેટ-કોટ,
મુંબઈ

આશરે ત્રણસો ચારસો રૂપિયા જાહેર ખર્ચમાં ખર્ચ્યા છતાંયે અમારા માલનો જોઈએ તેવો ઉઠાવ ન થયો. અલખત, ઘણા જણ એ જોઈનેજ કવિ થયેલા. મફતનું મળે તો લાલ લેવા ઘણા તૈયાર હતા પણ અમને એવું મફતનું આપવું પાલવતું નહતું એટલે આખરે અમારે એ ધરખમ કંપની બંધ કરવી પડી.

આપણાં છાપાંવાળા અને લોકો ખાલી ફોગટની ખૂંચો મારે છે કે લોક સાફ લખતા નથી પણ એ બેકદરના પાદશાહોને સારાની કદરજ ક્યાં છે ! પૈસા ખરચતાં ટાઢીઓ તાવ આવે. સાચુ કહું તો બધાને લેખ ને વાત મફત જોઈએ. એની પાછળ પછી પૈસા ખરચાય. અને છપાવવા, ચિત્રો તૈયાર કરાવવા, ખસેડે પાછળ કે બાઈન્ડરને આપવામાં મળલખ ખર્ચ થાય પણ લખનારને આપવાના વાખા ! એને પાઈએ પરખાવવાની નહિ પછી લખનાર પૈસા ક્યાંથી ખરચે કે અમારી કંપની ચાલે !

એક જણે એમ કહેલું કે એ બધા શા કમાઈના કોથળા બાંધે છે ? પણ કમાતા નથી તો ટટ્ટું કેમ ચાલે છે ? વિવેક વિનાનો ખરચ કરે તો કમાય શાના ?

ત્રણસો ચારસો રૂપીઆ ખરચીને ગુજરાતની કદરદાની બાળીને સંતોષ વાળ્યો.

કંઈ નહિ ! બીજે કોઈ ધંધો કરીશું.

‘પી ક્યુ સ’ લી મી ટેડ’ ની ચો જ ના

*

ધી યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીનું કામ બરાબર સફળ નહોં થવાથી પંડિતજી એકાદ સારા ધંધાની શોધમાં હતા તેવામાંજ તેમને એકાદ એવો ધંધો જડી આવવાની તેમણે મને બબર આપી.

બીજે દિવસે તેઓ મને મળવા આવ્યા ત્યારે કહે: ‘નટવર ! આજકાલ સચિત્ર માસિકો વધી પડ્યાં છે અને ચિત્રકારો ઘટી પડ્યા છે. સારા સારા ચિત્રકારોને ઈંદ્રરાજ્યે સ્વર્ગમાં ચિત્રકળાનું આદર્શ માસિક કાઢવાનું હોવાથી બોલાવી લીધા છે અને તેથી હમણું હમણું ગુજરાતમાં ચિત્રકારનું બબર તેજ છે.

‘લેખકને લેખ માટે કલમ કે ટાંક ધસી નાખે અથવા ઇન્ડીપેન્ડન્ટ સોનાની અણી બગાડી નાખે તોયે તેને સાહી કે કાગળના ખર્ચ

જોગુંએ કોઈ નથી આપતું પણ ચિત્રકારને તો સારા જોવું મહેનતથી મળે છે માટે આપણે એ ધંધામાં પડીએ તો સાફ. ’

એતો એમનું લાપણ લંબાવ્યે રાખત પણ મારી ધીરજ ખુટવાથી મેં પુછ્યું: ‘ પણ આપણને ચિત્રકળાનું જ્ઞાનજ ક્યાં છે ? ’

‘ અરે ભલા માણસ ! જ્ઞાનની જરૂરજ ક્યાં છે ! એના હું ઘણા સહેલા રસ્તા બતાવી શકું એમ છું. કલાનિપૂણ ન હોવા છતાંએ એનું ખપપુરતું જ્ઞાન આપણને છે અને પછી ધંધો કરીશું એટલે ધીરે ધીરે શીખી લઈશું. ’

‘ પણ એમ ગમે તેવાં ચિત્રો ચીતર્યે આપણને કેમ પાલવશે ! આપણાં ચિત્રોનો ઉઠાવ પણ થવો જોઈએને ’

‘ એ બાબતની એ મેં ગોઠવણ કરી રાખી છે. હંમેશાં માલ જથ્થાબંધ તૈયાર થાય તો લાવમાં સરતો પડે ને ખપત ઝાઝી થાય. આપણે એવી વ્યવસ્થા રાખીશું કે માલ પુષ્કળ તૈયાર થઈ શકે અને ગમે તેટલા ઓડર હોય પણ જેતજેતામાંજ આપણે તેને પહોંચી વળીશું. આપણી કંપની આપણે લીમીટેડ કરીશું એટલે તેમાં ખોટ આવે તોયે ઝાઝી દરકત નહીં પડે. લીમીટેડ કંપનીના કાયદાનું મને સાફ જ્ઞાન છે અને તેની આંટીધુંટી પણ મને ખરાબર ખબર . વખત આવે સારા ચિત્રકારોને આપણે રાખી લઈશું. ’

એમ કહી પંડિતજીએ તેમની આખીએ યોજના મને સમજાવવા માંડી;

‘ જોને નટવર ! આપણે હાફ્ટોન બ્લોક બને એવાં ફોટો ચિત્રો શરૂઆતમાં નહીં દોરી શકીએ પણ લાઇન ડીઝાઇન તો થોડાબંધ દોરી શકીશું, અને લાઇન ડીઝાઇન તથા સ્ટીરીઓનો ઉઠાવ બહુજ છે. ’

‘ આપણે જાતજાતના રખરના આડી અવળા લીટીઓ દોરાય એવા સ્ટ્રીક્કા રાખીશું અને તેની મદદથી બહુજ થોડા સમયમાં

આખું ચિત્ર તૈયાર કરીશું. એક પાન છાપવાને જે રીતે જુદા જુદા અક્ષરો ગોઠવીને છપાય છે તેજ રીતે આપણે ચિત્રોના એવાજ ટાઇપ બનાવીશું અને તે જોઈએ તે રીતે ગોઠવી છાપીને ચિત્ર તેમજ ખ્લોક પણ આ રીતે સસ્તામાં દર્દી શકીશું કારણકે આપણી આ રીત નવી હોઈ તેનું આપણે પેટન્ટ લઈ રાખીશું. ’

‘આમ ખીન હરીફ હોઈ સસ્તામાં સસ્તે ભાવે લાઇન ખ્લોક વેચીશું. આપણને પણ તે મોંઘા ભાવે નહીં પડે. આપણે હેડ ઑફીસ અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ ને કલકત્તા રાખીશું, એટલે ત્યાં ત્યાંના સચિત્ર માસિકકારોને ચિત્ર દોરાવવા કે ખ્લોક કરાવવા દૂર નહીં જવું પડે. વડોદરાની ખાંચ હમણાં નહીં ખોલીએ કારણ કે ત્યાં માલનો ઉઠાવ હમણાં ઝાઝો નહિ થાય.’

‘એક ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આ નવી શોધથી અધાં કલાકથી વધારે વખત નહીં લાગે. ખ્લોક તો આગળથી બન્યો હતો એટલે તેથી તો (વળી) માસિકકારોને ઘણીજ સગવડ મલશે.”

‘નાક (વજાણ) ના આવી રીતે ત્રણસો ટાઇપ થશે. કાનના બસોપાંચ, હાથના બે હજાર, આંખના આઠસોએસી, એવી રીતે જેટલો મોટો શરીરનો ભાગ અને જેટલાં તેનાં વજણ નેટલા તેના ટાઇપ થશે. અને તે એવી રીતે ગોઠવ્યા રહેશે કે ક્ષણના સેમા ભાગમાં જોઈતો ભાગ શોધી શકાશે. બનશે તો આપણે આગળ ઉપર લાઇનો ટાઇપ કે મોનો ટાઇપ* જેવી ગોઠવણ પણ કરીશું અને એ યંત્રામાં આપણા આ ટાઇપ તૈયાર થાય એવી પણ શોધ કરીશું.’

● લાઈનો ટાઇપ અને મોનો ટાઇપ એ એવાં યંત્રો છે કે જેમાં સ્પીસનો ગરમ રસ એક બાજુ રાખવામાં આવે છે અને ટાઈપરાઈટર પેડે બટન દબાવતાં જોઈતા અક્ષરો પોતાની મેળે તૈયાર થઈ રીતસર કંપોઝ થાય છે. બધી ક્રિયા યંત્રથીજ થાય છે. લાઈનો ટાઇપમાં આખી લીટીએની લીટીએજ તૈયાર થાય છે જ્યારે મોનોટાઈપમાં દરેક અક્ષર છુટો તૈયાર થઈ બરાબર ગોઠવાઈ જાય છે, ‘ટાઇપસ્ટ’ કે ‘ઈન્ડિયન ડેલી મેલ’ના છાપખાનામાં આ બેક યંત્રો જોઈ શકાશે.

‘કારદુન્સ આપણે જાતજાતનાં તૈયાર રાખીશું. જેવી જે પ્રસંગે જરૂરીઆત તેવું તે પ્રસંગે ગોઠવી આપીશું. કારદુન્સનો આપણો સંગ્રહ હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પંક્તિનો હશે.’

‘નદી, પહાડ, જંગલ, ઝાડી વગેરેના દેખાવ માટે આપણે અનેક ફોટોગ્રાફ રાખીશું અને તે ઉપરથી બ્લોકના કકડા તૈયાર રાખીશું. ઑડર મુજબ તે ગોઠવી બ્લોક તૈયાર કરીશું. નાટકના પડદાના કકડા ગોઠવાઇને જેમ અનેકવિધના દેખાવ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમ આ બધા દેખાવ જોતજોતામાં તૈયાર કરી શકાશે.’

‘આકાશના દેખાવ માટે તેમજ પાણીના દેખાવ સારૂ પણ એવીજ ગોઠવણ રાખીશું. તેનાએ કકડા તૈયાર રાખવા પડશે.’

‘મહાપુરુષોનાં ચિત્રોનો અને ફોટોઓનો તથા હાફટોન બ્લોકનો આપણે ગંજવર સ્ટોક રાખીશું એટલે સ્ટીરીઓ જેમ સસ્તા પડે છે તેમ આ બ્લોક પણ આપણે સસ્તામાં સસ્તા આપી શકીશું. પછી સ્ટીરીઓનું તો પુછવુંજ થું? સીસાને ભાવે એ મુકી દઈશું.’

‘એકંદરે આપણે એવી સુગમતા કરી આપીશું કે કોઇ પણ પુસ્તક, કોઇ પણ ચોપાનીયું, કોઇ પણ હસ્તપત્ર, કોઈ પણ દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાશ્વિક, માસિક કે ત્રિમાસિક આપણા ચિત્રો વગરનું નહીં રહેવા પામે.’

અને પંક્તિજીનામાં મ્લને અચળ શ્રદ્ધા છે. તેઓ જો ધારે તો આ બધુંએ કરી શકે એમ છે પણ હવે વળી બીજો પ્રસંગે એ વાત કરીશું.

આ બધી વાતચીત કર્યા પછી અમે અમારી કંપનીને લગતુ હસ્તપત્ર તૈયાર કરવામાં ગુંથાયા-વાંચનારે છાપાઓમાં અમારું એ હસ્તપત્ર વહેંચાય ત્યારે ઉઠાવી લેવું અને તેનો બહોળો ફેલાવો કરવો.

અમારી એ કંપનીનું નામ અમે ‘પીકચર્સ લીમિટેડ’ રાખવાના છીએ. એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ધી ક તો ધં ધો

*

યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની તથા પીકચર્સ લીમિટેડની યોજના પછી પંડિતજીએ કાંઈ નવીન યોજના હાથ ધરવા વિચાર કર્યો. પંડિતજીનું નસીબજી જીવંદ નહિતર આવી આવી પ્રખળ યોજનાઓ હાથ ધરવા છતાં વા ખાતા રહેવાનો યોગ નજ આવે.

કોઈ નવીજ દિશામાં આ વખતે મગજ કસવાનો ને નસીબ અજમાવવાનો પંડિતજી વિચાર કરતા હતા.

એક દિવસ તેમની સ્વારી કોર્ટ તરફ આવી પહોંચી. મ્હારી ઓફિસમાં આવી તે ગપ્પે ચઢયા.

‘ નટવર, આ બધા સફેદગોનો ધંધો કેમ ચાલતો હશે ? ’

‘ સફેદ ડગ ! ’ મ્હેં પૂછ્યું.

‘બીજું શું ત્યારે! વાતમાં માલ નથી. આ બધા બે બિલાડીને લઢાવી પેટ ભરનાર વાંદરાનો ધંધો કરનારને બીજી તે શી ઉપમા આપવી! જોને આ ઝેરિસ્ટરો! એમના લાવ પણ ઓછા વધ્યા છે! મરજી ફાવે તેટલી શી લઇને પણ કેસ ચલાવવો કે નહિ તે તેમની મુનસરીની વાત છે! સીનીયર ને જૂનીયર તેમાં કામ કરે જૂનીયર ને માલખાય સીનીયર! બ્રીફ વાંચીયે ન હોય ને શી ચાલું કરી જાય. બોલ નટવર, એમને સફેદ ઠગ કહેવા કે બીજું કાંઈ?’

‘અને પેલા સોલીસીટરો પણ એમનાજ ભાઈને! છેક છેલ્લી ઘડી સુધી સાચી સલાહજ ન આપે ને! આટલા પોષ્ટ-ન્ટસ તમારી ફેવરમાં છે એમ કરીને લઢાવે, લઢાવે કે ન પૂછો વાત! ને છેક છેલ્લી વખતે કોર્ટમાં કેસ નીકળે ત્યારે છેડાઈ પડશે ને કહેશે કે આ તમે ‘આવતો’ લખીને બધું બગાડી નાખ્યું ‘જ્યારે આવે ત્યારે’ એવું લખ્યું હોત તો આપણે જરૂર ફાવત. તમારા એ એકજ સજ્જદે બધો ધાણુ વાળી નાખ્યો! આ કે એવુંજ બીજું બહાનું કાઢશે. જેટલું ફેલાય એટલું ફેલી ખાઈને ત્યારે જોશે કે હવે આ તલમાં તેલ નથી ત્યારે તર્ત છોડી દેશે. બોલ, એ સફેદઠગ ખરા કે નહિ?’

‘ખરા તો ખરા.’ મ્હારે કહ્યા સિવાય ચાલ્યું નહિ. ‘પણ ચાલોને આપણે જરા ફરવા જઈએ.’

અમે બેઉજણુ દ્રામમાં બેઠા ને પાંચપુનીની ટીકીટ લીધી-ચંડિતજ કહે: ‘નટવર, આજકાલ ધણી ધણી યોજના હાથ ધરી જોઈ પણ હજીયે મન માને એવી એકે ન મળી.’

‘શી શી યોજનાઓ વિષે વિચાર કર્યો?’

‘યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીમાં તો આપણું ટર્ન ચાલ્યું નહિ. આ પીકચર્સનો તો તાજેજ અનુભવ છે, હવે તે પછી બેજમાં એક નવોજ વિચાર આવ્યો હતો, પણ તે હસવા જેવો છે.’

‘એમ ?’

‘હા. મેં આજેજી જીવણા મારફત તપાસ કરાવી છે. આપ-જીથી એ ધંધો નહિ થાય પણ માણસ રાખીને કરાવીશું ને જીવણાને ઝંતેજર બનાવીશું.’

‘પણ કેવો ધંધો ?’

પંડિતજી જોવા સાહિત્ય રસિક અને કળા નિપૂણ પાસે કોઇ નવીન અને સુંદર ધંધા વિશે સાંભળવાની મહેં આશા રાખી હતી ત્યાં પંડિતજી બોલ્યા: ‘તાડીનો.’

‘હટ્! એવો ધંધો ?’

‘કેમ ? એમાં શું ખોટું છે ? જો, એક નાડ કે બજુરીમાંથી સરેરાજ ચારથી છ બાટલી તાડી નીકળે છે કોઇ કોઇ તો તેથી વધારે ટપકે છે હવે સરેરાશ આપણે ચાર બાટલી ધારીએ અને બાટલીનો બગરલાવ જીવણો છ આના કહે છે તેને બદલે પાંચ આના ગણીએ તો પણ દર ઝાડ દીક મહીને દહાડે ખાસ્સા પાંત્રીસ રૂપીઆની ઉપજ થાય. ફક્ત સો ઝાડ પહેલાં પાંચ વર્ષને પટે લખએ તોયે ન્યાલ થઈ જઈએ. વળી મહેં નવી ગોડવણ કરી છે. રોજ સવારના પ્હોરમાં કોઇને ઝાડ ઉપર ચઢાવવાનો જ નહિ. દરેક ઝાડ-પર નાડી ઝીલવાનાં ઢોચકાં બાંધવામાં અને તે ઉતારવામાં મજુરનો ઘણો ત્રાસ હોય છે પણ મારી યુક્તિ આબાદ રીતે એ વાતનો તોડ કાઢશે. આપણે પાણીના નળની માફક ઝાડ ઉપર ઢોચકા સુધી નળ નાખીશું અને ઢોચકાને બદલે એવુંજ બીજું પનરાનું વાસણ નળ સાથે જોડાણ કરી રાખીશું.

બધા નળનું એક ઠેકાણું જોડાણ રાખીશું. બધાં ઝાડ દૂઝે અને તાડી એકજ મોટા વાસણમાં એકઠી થાય. બગડવાની ખટખટ નહિ; ઉતારવાનો ત્રાસ નહિ અને ઢોળાવાનો કે મંજુર પી ગયાનો ભો નહિ.

એક ધંધો હાથમાં લઇએ તે પહેલાં તેમાં ઉંડા ઉતરી વિચાર ન કરી લઇએ તો કામનું શું ? હેં નટવર !’

‘પણ પંડિતજી, એ ધંધો ગમે તેવો સારો તોયે આપણે કરવા જેવો નથી.’

‘એનો ખર્ચ, પણ શું કરીએ. જે પૈસા ખાતર પેલા અસહકારી ગાંધીજીના ચુસ્ત ભક્ત અને તેમની સાથે જેલમાં જઈ સેવા કરનાર પણ તેમના કદા વિરોધી થઈ ગયા તેમ આપણેયે એ ધંધો કરવો પડે એટલે દિલગીર.’

‘પણ બીજા ગમે તે કરે, આપણાથી એવું ન થાય બીજું કાંઈક શોધો.’

‘જેરી તારી મરજી, નટવર ! નહિ તો મ્હારો તો એ ધંધો કરવા વિચાર થઈ ગયો હતો.’

‘પણ તમે બીજું કાંઈક કરોતો ?’

‘નટવર, પેલી તારી યોજના ક્યાં છે ? ખેતીની લીમીટેડ કંપનીની તેં અને પેલા મી. ઝવેરીએ કરી હતી તે. તમે લોકોયે જાણો ! મુંબાઈ ઇલાકાના ડાયરેક્ટર ઓફ ઍગ્રીકલ્ચર પાસે પણ પહોંચી ગયા, અને એને કંપનીના મેનેજર બનાવવા જેટલીયે તમારી બેઠની હિંમત માટે ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.’

‘એ વખત એવો હતો, અને માર્કેટ ન બજાઈ ગઈ હોત તો જરૂર અમે આજે ગાડી ઘોડે ફરતા હોત પણ પંડિતજી ! હજી એ યોજના સેવક પાસે પડી છે. વિચાર હોય તો એ પણ અજમાવી જોઈએ. પાંચ એકરથી શરૂઆત કરોને—’

નારે, એમ ઓછું ખેડ્યે આપણું પેટ ન ભરાય ! ખેડવું તો ખુબ ખેલવું. કાંતો આ પાર કે પેલું પાર ! ચાલો, પામધુની આવ્યું.’

અમે બેઠ ઉતરી પડ્યા. પંડિતજી ને દીર્ઘશ્નકાનો વિચાર

થયો અને બોલ્યા: ‘ નટવર ! મુંબાઈ જેવા શહેરમાં આ પીડા મ્હારી માફક ધણુને અનુભવવી પડતી હશે. એ કામ હાથ ધરવા જેવું છે.’

‘ કયું કામ ? ’ મ્હેં પૂછ્યું.

‘ આ એક કંપની કાઢી હોય તો મુંબાઈ આખું આશીર્વાદ દે.’

‘ પણ કંઈ જાતની કંપની ? ’

‘ નામ તો હજી હવે ગોતી કાઢીશું, પણ એવી ગોઠવણ કરી શકાય કે જ્યાં ફરેક જણુ લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરવા આવે અને રાત્રે સુઈ રહેવા આવે. ધંધો નવો છે, લાઇન નવી છે, પણ આટલામાં કોઈ ઓળખીતું નથી ? ’

નાહ્યુટકે એમને માર્કેટના ‘ પબ્લીક લેટરિન્સ ’ નો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. ત્યાંથી આવ્યા પછી કહે: ‘ મુંબાઈમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જમવાની લૉન્જે અને વીશીઓ છે પણ ગરીબ કે તવંગરને માટે લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરવાનાં સ્થાન નથી; નહાવાનાં ને સુવાનાં સ્થાન નથી. એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ કે ઠેકાણે ઠેકાણે માણસો નજીવા ખર્ચે લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરી શકે, સ્નાન કરી શકે અને સુઈ રહી શકે. આટલું થાય તો મુંબાઈ નગરી ઉપર કેટલો ઉપકાર થાય ! ’

‘ ખરેખર ! પંડિતજી એ ઉપાય અજમાવવા જેવો તો ખરો. આજકાલ મકાનલાડાં ખૂબ વધી ગયાં છે અને લોકો રૅન્ટઅઉક્ટ વધારવાની જીમ મારી રહ્યા છે પણ કોઈ અછલ દોડાવતું નથી, આવી એકાદ કંપની નીકળી કે પછી ધરવાળાના ડબ્બા ગુલ ! તેમની ખર્ચાએ ધમાલ ધરી જવાની. મુંબાઈમાં સેંકડે ત્રીસ ટકા વાંદાઓ રહે છે એટલે એ કંપનીને ખુબ કમાણી થવાની, થોડા પૈસા લઈ નહાવા ધોવાનું અને રહેવાનું પણ મળે. ગરીબ વર્ગ એનો ધણોજ લાભ લેશે, તવંગર અને ગરીબ આખીએ આમ પ્રજા લઘુ-શંકા અને દીર્ઘશંકાની યોજનાનો લાભ લેશે. ગંધાતાં જંજર અને

ખરાબ મુતરહીઓ જોતાં આ આખીયે યોજના સંપૂર્ણ ફેલેમંદ થશે એમાં મહેને તો જરાયે શક નથીજ. અને મુંબાઇની મ્યુનીસીપાલીટીને પણ પબ્લીક જાનર અને મુતરહીઓનો જે થોડો ઘણો ખર્ચ કરવો પડે છે તેયે મટી જશે. તેમજ તે એને માટે સારી જેવી ગ્રાન્ટ પણ આ કંપની ને આપશે. ’

‘ વાત એના લાભની છે એટલે આપવામાં આનાકાની તો નહિ થાય. ’

‘ આનાકાની શાની ? ટેમોક્રેટિક મ્યુનીસીપાલીટી એટલું ન કરે તો તો શરમની વાત કહેવાય ! ’

‘ અને ગરીબ માણસો માટે ઘણાજ ઓછો ચાર્જ રાખીશું એટલે આખી યે યોજના એક આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડવાનીજ. ’

પછી અમે એના દર નક્કી કરવા બેઠા.

લઘુશંકા કરવા દેવાનો દર	૦—૦—૩
દીર્ઘશંકા „	૦—૦—૬
સ્નાન કરવાનો સાધારણ	૦—૦—૯
„ સાણુ સાથે	૦—૧—૦
રાત રહેવાનો	૦—૧—૬

ઉપર મુજબ શરૂઆતના દર રાખવાનો અને અમને મદદ કરવાને મુંબઇ મ્યુનીસીપાલીટીને અરજી કરવાનો, તથા કંપનીને લીમીટેડ કરી ‘ બોમ્બે પબ્લીક સર્વિસ લીમીટેડ ’ નામ આપવાનો વિગેરે વિચાર અમે કર્યા.

મુંબઇમાં મહેમાનને માટે ‘ રોટલી મજે પણ ઓટલી ન મજે ’ એમ કહેવાય છે તે આ યોજનાથી મટી જશે. તેમજ મુંબાઇની અર્ધી ગંદકી આ એકજ યોજનાથી ટળી જશે. એ વિચાર પણ મહેને આવ્યો.

અને લીમીટેડ કંપનીઓ ક્યાં સારાં ડીવીડન્ડ આપે છે ? પંડિતજીની આ કંપની ઠીક ચાલે તો ડીવીડન્ડ પણ સારા આપે એમાં શંકા શી ? એક આના જેવો નજીવો ભાવ રાખી ટ્રામકંપની વર્ષે દલાડે દોઢ કરોડ કે એટલો જ નફો ક્યાં નથી કરતી ? જેમ ભાવ સરતા તેમ લાભ વધુ લેવાય અને લાભ વધુ લેવાય તો નફો ખૂબ થાય. ખરેખર ! પંડિતજીની અક્કલ ઘોડાની ઝડપે દોડે છે નહિ-તર આવી ધરખમ અને ધીકતા ધંધાની યોજના તેમના મગજમાં કેમ આવી શકે ?

પંડિતજી આ ધીકતા ધંધો હાથ ધરવાના છે એવી ખબર બહાર પડી ન પડી એટલામાં તો અમારા પર પૂછપરછ ને કાગળનું એટલું દયાણુ શરૂ થયું છે કે ન પૂછે વાત.

થોડા વખતમાં અમારી આ કંપનીનું પ્રોસ્પેક્ટ્સ દૈનિક છાપાંઓમાં આવશે ત્યારે વાંચનારે જરૂર તેનો ખુબ ફેલાવો કરવો અને બને તેટલા શેર ખરીદી લેવા, આવી તક વારે વારે મળતી નથી માટે મ્હારી સલાહ છે કે મુંબઈની અર્ધી ગંદકી દૂર કરવી હોય, મહેમાનોનો ત્રાસ દુર કરવો હોય, વગર ખોલીએ રહેવું હોય, તો અમારા આ સાહસને પેટ ભરીને ઉત્તેજન આપજો.

ગુજ' રીનો દા વો

*

‘નટવર, ચાલને પેલા કનૈયાલાલ પાસે જઈએ પંડિતજીએ
મ્હને કહ્યું.

‘કયા કનૈયાલાલ ? ’ મ્હેં પૂછ્યું.

‘કનૈયાલાલ સોલીસીટર. એમની પાસે થોડુંક કામ છે. ’

‘શું છે ? ’

‘કાંઈક કાયદાને લગતું. ’

‘તે તમારેને કાયદાને શું લાગે વળગે ? ’

‘તું જોજે તો ખરો. ’ કહીને પંડિતજી મ્હને હુમમસ્ટ્રીટમાં
કનૈયાલાલ એન્ડ કંપની સોલીસીટર્સની ઓફીસમાં લઇ ગયા.

‘આવો, ચાલો, પંડિતજી ’ કહીને અમને જોતાં વેંતજી કનૈ
યાલાલે પોતાની એમ્બરમાંથી આવકાર આપ્યો.

‘ પેલી દાવા અરજ તૈયાર થઈ ? ’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘ શામરાવ, પેલો ‘ રલેઇન્ટ ’ લઈ આવો તો. ’ કનૈયાલાલે મોટથી પોતાના મેનેજંગ ક્લાર્કને કહ્યું.

તરતજ શામરાવ દાવા અરજ લઈ આવ્યા.

પંડિતજીએ શાનો દાવો માંડવાનો વિચાર કર્યો છે તેનું મહને કુતુહલ થયું. એટલે એ લઈને મહેં વાંચવા માંડ્યું:

દાવા અરજ જોઈને મહને વિચાર તો થયો પણ આથે એક પ્રકારની પંડિતજીની ધુન માની કાંઈ જોડ્યો નહિ.

‘ કેમ બરાબર છે ને ? ’ કનૈયાલાલે મહને પૂછ્યું.

‘ એમાં શું કહેવા જેવું હોય ! ’ મહેં કહ્યું.

એમણે અમને હાઈ કોર્ટમાં મોકલી આપ્યા અને પંડિતજીએ સહી કરી તથા સોગંદ ખાધા તથા દાવો તરતજ દાખલ કરવાની સૂચના કરી ચાલ્યા આવ્યા.

અઠવાડીઆ પછી પંડિતજીએ મહને ખબર આપી કે હાઈ કોર્ટ તરફથી આ જાતનો દાવો ચાલી શકશે નહિ એવા શેરા સાથે દાવા અરજ પાછી આપવામાં આવી હતી.

પંડિતજીને આ ખબર મળી એટલે મ્હારી સાથે વાત કરતી વખતે બણા નિરાશ થઈ ગયેલા જણાતા હતા.

એ દાવા અરજ નીચે મુજબ હતી:

મુંબાઈની ન્યાયાધિકારી હાઈકોર્ટમાં

સાધારણ અસલ દિવાની હકુમત

મુકદ્દમા નંબર સને ૧૯૨૬ નો

શ્રીમતિ ગુર્જરીદેવી રહેવાસી ગુજરાત હાલ મુંબાઈ સાક્ષરો-ચિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની અધિષ્ઠાત્રી અને પ્રચારિણી દેવી તરીકે મુંબાઈ અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં કામ કરે છે.

વાદી

વિરૂદ્ધ.

(૧) પારસી મૂળ રહેવાસી ઇરાન હાલ મુંબાઈ (૨) વહોરા, ખોળ, મેમણ અને મુસલમાન મૂળ રહેવાસી હિંદુસ્તાન, તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન વિગેરે હાલ મુંબાઈ (૩) ઈસાઈ, જોવાનીઝ, અને દક્ષિણી મૂળ રહેવાસી મહારાષ્ટ્ર, ગોઆ, સાઈ વિગેરે હાલ મુંબાઈ (૪) લાલ્યા, દૂબળા ને કાળીપરજ રહેવાસી સુરત, વલસાડ, નવસારી હાલ મુંબાઈ (૫) કચ્છી ને આખાના કાઠિયાવાડી મૂળ રહેવાસી કચ્છ ને આખામંડળ હાલ મુંબાઈ. પ્રતિવાદી નં. ૧, ૨, ૪ ને ૫ ગુજરાતી ભાષા બગાડવાનો અને નં. ૩ ભાષામાં ભેળસેળ કરવાનો મુંબાઈ અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં ધંધો કરે છે.

પ્રતિવાદી

વાદીનો દાવો એવો છે જે:—

૧. વાદી આખાએ ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધિના પ્રચારનું કાર્ય વર્ષો થયાં કરે છે, અને પોતે આર્યોની મૂળ સંસ્કૃત ભાષાની માનીતી દિકરી છે.

૨. પ્રતિવાદીઓ ગુજરાતી ભાષા કેટલાંક વર્ષો થયાં બોલે છે. જો કે તેમની મૂળ ભાષા જૂદી જૂદી હતી તોપણ તેઓ જેમ જેમ ગુજરાતીઓના સંસર્ગમાં આવતા ગયા તેમ તેમ તેમણે પોતાની ભાષાના કેટલાક શબ્દોની ભેળવણી ગુજરાતી ભાષામાં કરી અને પોતાની ટેવ મુજબ ગુજરાતી ભાષાને બગાડવાનો અને વાદીની આબરૂને તુકશાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

૩. પહેલા પ્રતિવાદીઓ જ્યારે સંજ્ઞા ઉતર્યા ત્યારે તેમની પાસે સંજ્ઞાના તે વખતના રાજ્યએ ગુજરાતી ભાષા બોલવાનો કરાર લખાવી લીધો હતો અને તે મુજબ તેમણે ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ રીતે બોલવાનું સ્વીકાર્યું હતું પણ વર્ષો થયાં તેઓ તેમનો એ કરાર પાળી શક્યા નથી અને ગુજરાતી ભાષાને બગાડવામાં ધણીજ

આમળ પડતો ભાગ લઇ રહ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાનાં એક સિવાય બધાંયે દૈનિક પત્રો અને અનેક અઠવાડિકો એમની પાસે હોઈ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના પ્રચારના વાદીના કામમાં તેઓ ધણોજ અંતરાય નાખે છે તથા તેની વિરુદ્ધ છંદે ચોક પોતાનું કામ કર્યું જાય છે. તેઓએ પોતાનો વાડો જ જૂદો કર્યો હોય તે રીતે પોતાનાં છાપાં પુસ્તકો અને ભાષામાં વિચિત્ર ભેળસેળ કરી ગુજરાતીની જવલંત કીર્તિને કલંક લગાડ્યું છે. આ સાથે પરિશિષ્ટ 'અ' માં પહેલા પ્રતિવાદીઓ વાપરે છે તે ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૪. બીજા પ્રતિવાદીઓ મુસલમાન ધર્મના પ્રચાર સાથે ગુજરાતમાં હસ્તીમાં આવ્યા. તેઓમાંના ધણા તો મૂળે ગુજરાતી હતા પણ કાળે કરીને અને મુસલમાની અમલ દરમિયાન તેમના પરભાષાઓ સાથે સંબંધને લીધે ગુજરાતી ભાષાને હીણપત લાગે એવો જમાડો કરતા થઈ ગયા છે. તેઓ પાસે જે કે વાદીના પ્રચારનો વિરોધ કરવા જેવાં હથીઆર નથી પણ તેમની સંખ્યા મોટી હોવાથી તેમજ કોઇ પણ જાતનો સુધારો ન થતો હોવાથી તેઓ વાદીની કીર્તિને ઘણુંજ નુકશાન કરે છે. આ સાથેના પરિશિષ્ટ 'આ'માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૫. ત્રીજા પ્રતિવાદીઓ પરદેશી હોઈ તેમનું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સાફ હોતુંજ નથી છતાં પણ પોતાની ભાષાના શબ્દો ધુસારી ગુજરાતી ભાષાને એવી તો પાંગળી અને વરવી કરી મૂકે છે કે ન પૂછો વાત ! જાતિ, વચન અને વિભક્તિનું તો ત્રીજા પ્રતિવાદીઓ હમેશાં ખૂનજ કરે છે. આ સાથેના પરિશિષ્ટ 'ઇ' માં તેમની ભાષાના નમુના આપ્યા છે.

૬. ચોથા નંબરના પ્રતિવાદી હજારો વર્ષથી ગુજરાતમાં રહેતા હોવા છતાં તેમની ભાષા હજીએ સુધરી નથી એ નવાઇની વાત છે. સુરત જિલ્લામાં એ લોકોની ધણી મોટી સંખ્યા છે. તેઓ પણ જાતિ, વચન કે વિભક્તિના ખૂનીઓજ છે અને ન. —

સ્થિતિ તેઓ ખૂદ ગુજરાતીઓ હોવાથી કરાવવામાં સહાયબૂત થાય છે, તેમનું પોતાનું વર્તનજ વાદીના પ્રચાર કાર્યની વિરૂદ્ધ છે. તેઓનું કાંઈ સંગઠન નથી અને જાતે ગરીબ હોવાથી પોતાનાં છાપાં પુસ્તકો કે વાડો નથી છતાં તેમની વસ્તી વિશાળ હોય તેમનું વર્તન વાદીને ગેરલાભ કર્તા છે. આ સાથેના પરિશિષ્ટ 'ઈ' માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૭. પાંચમા પ્રતિવાદીઓ અનેક વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષાથી સુપરિચિત હોવા છતાં કેટલાક શબ્દોની વિચિત્ર સેળભેળ કરતા રહ્યા છે. તેમના એક વર્ગને તો પોતાની ભાષા જ જૂદી છે, અને તેઓ હજીએ તેને વળગી રહી વાદીને નુકશાન કરી રહ્યા છે. તેઓ ધનાઢ્ય હોય હીણુપત ભરેલું તો એ છે કે તેમની મૂળ ભાષા માટે તેઓએ કાંઈજ કર્યું નથી. સાહિત્યમાં નથી તેનો પ્રચાર કે નથી તેનાં પુસ્તકો. ગુજરાતી ભાષા માટે તેમણે તફન નજીવું કાંમ કર્યું છે. આ સાથેના પરિશિષ્ટ 'ઉ' માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૮. આ ઉપરથી પ્રતિવાદીઓના વાદી સાથેના વર્તન વિષે નામદાર કેટલેને ખાત્રી થશે કે સેંકડો વર્ષોથી વાદીની જામેલી પ્રતિજ્ઞાને પ્રતિવાદીઓએ ધણુંજ લયંકર નુકશાન કર્યું છે ! અલખત એ નુકશાનની ભરપાઈ રૂપીઆ આના પાછની ગણતરીએ થઈ શકે એવી નથી છતાં ન્યાયની સગવડની ખાતર વાદીએ નુકશાનની રકમ તરિકે અંદાજે આંકડો મુક્યા છે. અલખત તેથી પ્રતિવાદીઓનું વર્તન સુધરે એજ વાદીની અભિલાષા છે. વાદીને પ્રતિવાદીઓ માટે જરાયે રોષ કે દ્રેષભાવની લાગણી નથી.

૯. દાવાનું કારણ મુંબાઈમાંજ ઉભું થયું છે અને વાદીઓ તથા પ્રતિવાદીઓ મુંબાઈમાંજ રહે છે એટલે આ નામદાર કેટલેને આ મુકદ્દમો ચલાવવાને સત્તા છે.

૧૦. વાદી જે કાગળ ઉપર પોતાના દાવાનો આધાર રાખે છે તેડેલી છે.

વાદી દાદ માગે છે. કે:

(ક) પ્રતિવાદીઓને આ નામદાર કૌર્ટના તાકીદના હુકમથી વાદીના પ્રચાર કાર્ય વિરૂદ્ધ કામ કરતા અટકાવવામાં આવે.

(જી) વાદીની આબરૂની નુકશાની બદલ પહેલા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપિયા એક કરોડ બીજા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપિયા પચાસલાખ ત્રીજા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપિયા વીસલાખ ચોથા પ્રતિવાદી પાસેથી તેઓની ગરીબાઇ ધ્યાનમાં લઇને રૂપિયા દસહજાર ને પાંચમા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપિયા પચીસલાખ અથવા આ નામદાર કૌર્ટની ધ્યાનમાં આવે તે રકમો અપાવવામાં આવે તથા

(ઙ) આ મુકદ્દમાનું ખર્ચ અને ચોગ્ય તે દાદ આપવામાં આવે.

આ દાવા અરજી

મી. મણીલાલ સુનશીએ

તૈયાર કરી અને અમે સહેજ

ફેરફાર કર્યો.

ઠનૈયાલાલની કું.

વાદીના વકીલો

હું પ્રાણશંકર પંડિતજી તે ઉપર જણાવવામાં આવેલ વાદી ગુર્જરીદેવીનો કાયદેસર મુખત્યાર સોગંદ-ઉપર જાહેર કરું છું કે આ દાવા અરજીમાં લખેલી બધી લકીકત ખરી છે અને તે ખરી હોવાની મ્હારી માન્યતા છે.

મુંબાઇમાં તા. - ૧૯૨૬ ને

દિવસે સોગંદ ઉપર જાહેર કર્યું.

મ્હારી રબર
કમીશનર

પરિશિષ્ટ 'અ'

કોરગાનોફેજ

પારસીઓમાં કોરગાપણું ! થોડાક બદમાશોની બદફેલીને લીધે નમાની રાંક પારસીકોમનું નામ બદનામ થતું જોઈને અમને અતિબ્ધ બેદ ઉપજે છે. x x ટેલીફોન મારફતે આબરુદાર પારસી કુટુંબની બાનુબેને નીરલજ માગણી કરી, બીબીતસ બાબા તેમને કાને નાખી. તેણીઓને સતાવવાનો ધંધો લઈ બેઠેલા એક પારસી કોરગાને મધ કાલે મેજસ્ટ્રેટ મી. દસ્તુરે એક માસના આશન કેદની સજા કરી છે. x x ઓટોમેટીક ટેલીફોન સીસ્ટમ વતીક તેમની બદમાશીને ચારી આપશે નહીં

x

x

x

મોબેદ સાહેબની કદરસનાસી:

મલેસરની બજમે રૂઝે મહેર તથા ધી દાદાબાઈ નવરોજ સો-સાઈટી તરફથી રાખેતા મુજબનું ખોરદાદ સાલનું જશન મધ કાલે થવા બાદ આ બજમના બનતરને લગતી સેવા તેની સ્થાપનાની એર-વદ દોરાબજ ફરદુનજ કરકરીઆએ સારી રીતે બજાવેલી હોવાથી તેની કદરસનાસીમાં મંડળીના મેમ્બરો તરફથી જશનની કીયા પછી તેવણને એક સાલ ઓઢાડવામાં આવી હતી.

x

x

x

‘ ઓમાય ડીકી ! ’ ‘ મુવા બસ્તેગીયા ધુવડ ’

પરિશિષ્ટ 'આ'

(૧) આડમજીએ આડાની સુંઠ કીધી.

(૨) દોસુમીયાને દોખાએ લાત મારી.

પરિશિષ્ટ 'ફ'

- (૧) વિનોબા: હું બાળ લાવી.
 (૨) વીએગાસ: હું તમને કીધેલા

પરિશિષ્ટ 'ફ'

- (૧) હેઠ ઇક્ષા કંઈ બહાર ગીયેલો છે ને અમે ઘેરમાં છીએ.
 (૨) એવાં હાડકાં ભાગી લાખા કે હહરીનો હંભારીયા કરે નો

પરિશિષ્ટ 'જ'

- (૧) ખંડને ને ગોળને ભાવ એક થીના.
 (૨) ગરીબ માડુને ગાડો કેમ ચાલે ?

ચોર પ કડ્યો

*

નટવર, બહાર આવ તો—

ખુંખાઇમાં અમારા મિત્ર અમથાલાલની ચોરડીએ રાત્રે સાડા-
બાર સુધી અમે પત્તાં ડીચી ઉઠી ગયા હતા, અને ઘસ ઘસાટ ઉઠ
આવતી હતી તેમાંથી મ્હને ઉઠાડીને પંડિતજીએ કહ્યું.

બગવાયલા બગવાયલા ઉડીને આંખો ચોળતાં મ્હેં પૂછ્યું: ‘કેમ
ધાડ આવી ?’

‘આસ્તે, દોસ્ત ! આસ્તે, બહુ જરૂરનું કામ છે.’

‘ભસી મરોને ?’

‘જરા ઉઠ તો ખરો’

અને હું ઉઠ્યો. તે મ્હને બહાર લઇ આવ્યા અને કહ્યું:
‘નટવર ! પેલા બે જળુ જોયા ? તેઓ પા કલાકથી કાંઇ વાતો કરે

છે. મ્હને તો તેઓ રાતના રાત જોવા જણાય છે. હું જરા બહાર આવ્યો તે એમને જોઈ મ્હારાં મોતીયાં મરી ગયાં, તેથી તને જોડાયો. ’

અમે બહાર આવીને લપાઇને ઉભા, પેલી બાળુ એક ઓટલા આગળ બે મુસલમાન જોવા જણાતા બદમાસો ઉભા હતા તેમની વાત અમે કાન દધ સાંભળવા લાગ્યા.

‘ અબે ઉલ્લુ ! એસા કેસા ભાગ કે આયા ! જેલમેંસે ભામના વો કુછ કમ હિંમતકા કામ નહિ ! હિંમત દિખાના ચાહીએ. ’

‘ કયા યાર હિંમતકી ખાત કરતા હય ! મયને જીતની હિંમત દિખાઇ ધરકા તીસરા હિસ્સા બી હિંમત તેરમેં નહિં થી. ભગ કે આના વો કુછ કમ હિંમતકા કામ થા ? ’

‘ દારોગાકુ ફટકારના ચાહીએ. ઉરકુ કયા ખબર રહે કે એસા બી મુઝે મીલા થા. ’

‘ મગર તેરી રિવોલ્વરકા ખાર કયું નહિ કિયા ? ’

‘ અજી વો તો મંચ બૂલ ગયા. ’

‘ કયા બૂલ ગયા ? ખંજર નિકાલ કે ઉરકુ ચમકા દેના ચાહીએ. ’

‘ વો બી નહિ થા. ’

‘ અરે યાર ! જરા છર્રાકા કામ કરના ચાહીએ. ફૂછ તો કરના ચાહીએ. છરા, ખંજર યા રિવોલ્વર ફૂછ દિખાકે ડર લગાના ચાહીએ. ’

‘ મગર વો તો મારે ડરકે ગભરા ગયે થે. ’

પંડિતજી મ્હને જોદો મારીને બોલ્યા : ‘ જોયું નટવર, આ કેવા હડહડતા બદમાસો છે તે ! જેલ તોડી નાસી આવ્યા હોય એમ મ્હારું અનુમાન થાય છે. ’

અને પંડિતજી અનુમાન કરવામાં એક્કા હતા. એમણે મ્હને કહેલું કે અનુમાનેન કર્ણંતે પાઢા કુર્બંનિ પોદરા : પાડો તો પોદરો કરે કાંઈ પર્વત ઓછો કરી દેવાનો હતો ? અને એ વાત તફન ધોળા દિવસ જેવી ખરી છે. ’

‘ એમજ, એમજ. મહેને પણ એવુંજ લાગે છે. ’ મહેં પંડિતજીની વાતમાં હાથે હા મેળવી.

અને રાતના ત્રણ વાગે એ રાતના રાજા સિવાય બીજો કોણ માયનો પૂત આમ લ્હેરે લ્હેરે વાત કરે ?

‘ ત્યારે હવે શું કરીશું ? ’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘ બોલાવો પોલિસને. ’ મહેં કહ્યું.

‘ ખરેખર ! આપણે જો જનહિતના સવાલ ખ્યાનમાં ન લઈએ તો બીજો કોણ લેશે ? એ લોકોને બરાબર ફેજે પહોંચાડવા જોઈએ. પણ પોલિસ ચોક્કી ઉપર તું આવશે ને ? ’

‘ તમને ના પડાય ? ’

ધીરે રહીને અમે કપડાં પહેરી લીધાં તરતજ ભાઈબલાની ચોક્કી પર પહોંચી ગયા. એ લતાની પોલીસ પણ ચબરાક. અમને તરતજ સ્વાગત મળ્યું અને પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર પાંચ સિપાઈ લઈ અમારી સાથે આવ્યો.

અમે જરાક દૂર ઉભા રહીને પેલા બે રાતના રાજાઓને બતાવી દીધા. તેમણે પણ એ લોકોની થોડી ધણી વાત સાંભળી. પેલા પણ એવા ઉલ્લુ કે અમે જઈને પાછા આવીએ ત્યાં સુધી ખાસ્સો અર્ધો કલાક થયો, પણ ત્યાંના ત્યાંજ ઉભા રહીને ગરખાં માર્યા કરતા હતા.

ઈન્સ્પેક્ટરે જઈને તરતજ તેમને પકડ્યા અને પોતાની સાથે લેડ્યા.

‘ હમને ક્યા ક્રિયા હય ? ’ ‘ કાલકુ હમકુ અયસા લે જતા હય ? ’ વિગેરે સવાલોનો જવાબજ દીધો નહિ.

બધું હાઉસન જઉસન ચાલ્યું ચોક્કી ઉપર. ત્યાં અમારો કહેલો આરોપ પેલા બેઉ જથ્થુ પર મુકવામાં આવ્યો, અને કઈ જેલમાંથી તે નામદારો નાસી છૂટ્યા હતા તે કહેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો.

‘ અજ જનાબ, વો તો ખૂબીકી બાત હય ! અયસા કોન ઉલ્લુકા પકા ચા કે ઉસમે આપકો ચહ બબર દી ઔર હમકુ પરહેજ

કરાયા ? ' બેમાંથી એક જણાયે ઇન્સ્પેક્ટરને કહ્યું.

' એ દોનો આદમીને હમકુ પક્કા ખખર દિયા હય ઝોર હમને બી તુમહારી ખાત સુની હય. ' ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું.

' મગર અફસોસકી ખાત યહ હય આપને હમકુ બલકુલ ખિનતલાસ પરહેજ કર દિયા. હમારા પેશા અમસા હય કે ખાત સુનતેહી કોઈ ગલતી કર દે. મગર ઇનસાનને ઇતના તો ખિયાલ જરૂર હી રખના ચાહીએ કે કબી આંખસે દેખી હૂઈ ખાત બી જૂડી પડતી હય તો ફિર કાનસે સુની હૂઈ ખાતકા ઇતના ઇતખાર કયોં રખના ? '

' તુમહારા લાંબા ચોડા લાપણકી હમકો જરૂરત નહિ. મગર દિખલાવો તુમહારા પેશા અમસા કાનસા હય ? ' ઇન્સ્પેક્ટરે પૂછ્યું.

' જનાબ હમ દોનું ' મકદૂનીયા નાટક કંપની ' મેં એક્ટરકા કામ કરતા હય, ઔર આજ હમેરા ' શરીફ અદમાશ ' કા ખેલ થા. હમેરી ખાત એક્ટીંગકે બાબમેં થી ઔર એ લોગને ઇતના તકલીફ ઉઠાયા—'

' નટવર, જોટાળો થયો ! આ લોકો જરૂર ચોર હોવા જોઇએ. આ કાંઈ બહાનું કાઢે છે. ' પંડિતજીએ મહેને કહ્યું.

પણ આજે શરીફ અદમાસનો આલીવાળાના થીએટરમાં ખેલ હતો, તે અમારો સિપાઈ અસ્લાબક્ષ કહેતો હતો પછી એ લોકની વાત હું કેમ ન માનું ?

ઇન્સ્પેક્ટરે એ એઉને માનપૂર્વક છોડી દીધા અને નાહકની તકલીફ દેવા બદલ ' Sorry please ! Excuse ' નો હુંકો મંત્ર જાણી માફ માગી.

પંડિતજીની અને સાથે સાથે સેવકની પણ અક્કલનું પ્રદર્શન કરાવ્યા બદલ ઇન્સ્પેક્ટરે સખત ઝડતી લીધી ને ઝાટકણી કાઢી એ કહેવાની જરૂર છે ?

ટકે લો ને સાક્ષર કહેા

*

પંડિતજીને સાક્ષરમાં અપવાની ધણીજ મનીષણા હતી. કાંઈ કરતાં એ વિદ્વાનોના ટોળામાં પોતાની ગણના થાય એને માટે એ અવનવા પ્રયાસો કરતા રહેતા હતા. પહેલેથી છેલ્લે સુધી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઐમાનંદ અને શામળ, નર્મદ અને ફલપત, ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ વિગેરેની તેમણે રસાત્મક તુલનાઓ કરી હતી. અને તેમના નિષ્ણે જો કે બહાર પડ્યા નથી પણ બહાર પડ્યા હોત તો ધણા કાગળ અને શાહીનો બચાવ થઈ શક્યો હોત તેમજ છાપખાનાને કામ ઓછું મળવાથી ખોટ આવી હોત.

ઐમાનંદનાં નાટકો ઐમાનંદે લખ્યાં કે કોઈ બીજાએ ? બાલણુ નરસિંહ મ્હેતા પહેલાં થઈ ગયો કે પછી ? મીરાંબાઈ કુંભારાણીની ખત્રી હતી કે તેના પૌત્રની ? વિગેરે પ્રશ્નોનો તેમણે બારીક અભ્યાસ

કર્યો હતો અને તેનું ફલ તેમણે પ્રકટ કર્યું હોત તો બેશક ગુજર સાહિત્ય તેમના ઋણ નીચે દબાઈ જત એમ અમે કદા સિવાય રહી શકતા નથી.

પણ આંટલું આટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યા છતાં પંડિતજીની ગણુના શિષ્ય સાક્ષર વર્ગમાં થતી ન હતી તેથી તેમણે એક નવી રીત શોધી કાઢી.

ગુજરાતી ભાષાનાં છાપામાં અને માસિકમાં જેમ વિલાયતમાં થાય છે તેમ પૈસા દઈનેજ લેખ લખાવવાની ગુંજસ નથી તેમજ આપણે ત્યાં હજી એવું વાતાવરણ પણ નથી. ધારો કે કોઈ ઈંગ્રેજ છાપાવાળાને વડા પ્રધાનની સહી સાથેનો લેખ જોઈતો હોય તો તે તેને એક વાક્યે એક ગીતી આપીને પણ લખાવશે અને વડો પ્રધાન એ દામ લઈ લખી આપશે પણ આપણા નહાનાલાલ કવિની કે નરસિંહરાવની કવિતા કોઈ માસિકના તંત્રીને જોઈતી હોય તો ? એનામાં ભલેને દોઢીયાં દેવાની તાકાત હોય પણ એ વાત નકામી. કાંઈ લાગવગ કે દબાણ સિવાય એ શિષ્ય લેખકોની કવિતા મેળવવાનું સુભાગ્ય એ ગિયારાના નસીબમાં સમજવુંજ નહિ. પંડિતજી પરણ્યા નહતા પણ એ બાબતમાં જીને ગયા હતા એટલે એમણે સાક્ષરમાં ગણુવાનો નવો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એમનો લેખ જે છાપામાં કે જે માસિકમાં છપાય તે માસિકવાળાને ધીરે રહીને Honorarium ‘એનોરેરીયમ’ પારિતોષિક દાખલ કાંઈને કાંઈ ત્રણ પૈસાથી માંડીને ૧૨૮ પૈસા સુધી એમણે મોકલી આપવાની શરૂઆત કરી.

આથી એકાદ બે છાપાવાળાઓએ તો મ્હને કહેલું પણ ખરું કે ‘નટવરભાઈ! જુઓને તમારા મિત્રને સ્વાદ લાગ્યો છે તે ? ટકો લો પણ સાક્ષર કહો એવું એ કરે છે.’

મ્હેં કહ્યું: ‘પણ એના સામું જોઈને તમે લખાણ લો છો કે લખાણ જોઈને લખાણ લો છો ?’

કારણ કે ધણી જગ્યાએ એવી સ્થિતિ અનુભવેલી એમ પંડિ-
તજીએ મ્હને એકવાર કહ્યું હતું. છાપાંવાળા પોતાના ઓળખીતા
પાળખીતા અને પુંછડાંવાળાના લેખ ઝટ લઈને છાપી નાખે છે.
લેખમાં માલ ન હોય પણ લખનાર જાણીતા સાક્ષરવાડાનો નીક-
ળ્યો યા સાક્ષરીઆ અટકો ધરાવતો નીકળ્યો કે તેનું લખાણ તરતજ
છપાય. સાક્ષરીઆ અટકો વિષે પંડિતજીએ ખુલાસો કરેલો કે
કેટલાક કૂળમાં શ્રી સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થઈ ગયાં છે એટલે એ
કૂળમાં આપની પાછળ દીકરો, ભત્રીજો, ભાણેજ વિગેરે વિગેરે
સાક્ષર થઈ શકવાનો વંશપરંપરાનો લક્ષ્ બોગવે છે અને કેટલાંક
ગામને પણ એવો સાક્ષર પેદા કરવાનો પરવાનો મળી ચૂક્યો છે કે
ત્યાંના બધાએ સાક્ષર જન્મે-તેમ સાક્ષરનો દીકરો જન્મે ત્યારથી
સાક્ષર અને સાક્ષરીઆ ગામમાં જેમ બ્રાહ્મણનો દીકરો જન્મે ત્યાંથી
બ્રાહ્મણ તેમ જન્મે ત્યારથી સૌ સાક્ષર, ધાંચી મોચી, તેડી તંબોળા,
દરજી, નાવી, સઘળાએ સાક્ષર. વહેવાર પણ સાક્ષરીયા ભાષામાં પછી
પુંછડું શું ?

અલખત, પંડિતજીના આ લાંબાલચક ખુલાસામાંથી મ્હને તો
કેટલાક ટકા બાદ કરવા જેવું લાગ્યું પણ એ ભાંજગડમાં ઉતરવા
કરતાં એમાં ખરાપણાનો અંશ વધારે પડતો છે એમ માની લઈએ
તો ખોટું નથી. એમ મ્હને લાગ્યું.

પેલાએ જવાબ દીધો: ‘કોઇ કોઇ વખત તો લખાણ સાફ હોય
છે અને કોઇ કોઈ વખત પંડિતજી પોતેજ આવીને કરગરી પડે એટલે
લીધા સિવાય છૂટકો નથી થતો. એમને ના કહેતાં દિલ દુઃખાય છે.’

કાનું ? તે તો રામ જાણે.

આવા જવાબોના ચાર જગ્યાએથી મ્હને ખુલાસા થયેલા પણ
ધીરે ધીરે પંડિતજીનું નામ પ્રકાશમાં આવતું જણાયુ એટલે આપણે
એમણે કરેલો પ્રયત્ન કંઈક અંશે સફળ થયો એમ જાણીને
સંતોષ માન્યો.

પ્રદાદાનાં ખાસડાં

*

પંડિતજીને પુરાણી ચીજો સંગ્રહ કરવાનો ભારે શોખ! એક વખત એમણે શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના અમુલ્ય સંગ્રહ વિષે સાંભળેલું તેથી તેમના મગજનો કીડો પણ સવળી આવેલો અને એવો નહિ તો પોતાથી અને તેવો સંગ્રહ એકઠો કરી આ જમાનામાં નહિ તો આવતા જમાનામાં પણ નામ કાઢવાની તેમણે મન સાથે સજ્જડ ગાંઠ વાળી હતી. પંડિતજી એક વખત મન સાથે નકકી કરે તે કામ કર્યાં સિવાય રહેજ નહિ. પછી તેમને તેમાં યશ મળે કે ના મળે પણ મંડ્યા તો રહેતાજ. એ કહેતા કે

दैवायत्तं फलप्राप्ति मदायत्तं तु पौरुषम् ।

દુનીયામાં ધણામાં એ સદ્ગુણનો અભાવ હોય છે ને ખત્તા ખાય છે. બીજાની વાત ક્યાં કરીએ. ગુજરાતી સમાજ માટેજ ક્યાં

નથી કહેવાતું કે ‘આરંભે શુરા ગુજરાતી પાછળથી પણ મોળા.’
પંડિતજીને એ વાતના અપવાદના પ્રત્યક્ષ પુરાવા રૂપ હું તો રજુ
કરું છું.

એમના એ અવનવા કે ખીચડીઆ જે કહેા તે સંગ્રહસ્થાનને
જોવાનો એક બે વખત અલભ્ય લાભ મળેને મળ્યો હતો.

દરેક ચીજ ઉપર ટીકીટ ચોડી તેના ઉપર તે ક્યાંથી મળી
આવી ? તેનો ઉપયોગ કેાણે અને ક્યારે કરેલો એની વિશિષ્ટતા વિગેરે
ઉપયોગી માહિતી સંક્ષિપ્તમાં આપેલી.

એક જૂના કાશીના લોટાની ટીકીટ પર નીચેની ટીપ્પણી હતી.
‘બનારસી લોટો. એનાથી છત્રપતિ શિવાજીનાં અમારા પ્રદાદાના
પિતાજીએ ચરણ પખાળેલાં. કાશીની કારીગરી. બનાવનાર જાણુ મુજબ
રામ પ્રસાદ પાંડે. સત્તરમી સદીથી વારસામાં ચાલતો આવેલો.’

એક પીત્તળના ટુકડાપર ઈંગ્રેજીમાં Mr. Pecoek's Peon
એવું લખેલું. એની ટીકીટમાં પંડિતજીએ લખ્યું ‘વકશંકર કાકાના
પ્રદાદા સુરતની કોઠીમાં કામદાર હતા એવી વાત વંશપરંપરાગત
ચાલતી આવતી હતી. તે વખતનાં કેટલાંક ખેતર હજી પળાય છે
એ વાત ખરી પણ આ દર્શનિક પુરાવો પૂજા કરવાની પેટીમાંથી
મળી આવેલો તે પુરવાર કરે છે કે એ મી. પીકોકના સીપાર્ઠ હતા.
સત્તરમી સદીની કારીગરી. સુરતનું કોતરકામ.’

એક જોડા નીચેનું ટિપ્પણ વાંચવા જેવું લાગ્યું: ‘અમારા
દાદાના પ્રદાદાએ પહેરેલો. એમના ચરણ કમળથી પવિત્ર થયેલો.’

અને એ જોડા બતાવતાં પંડિતજી બોલેલા: ‘નટવર, શી
એની વાત કઈ ? અમારા વડિલો કેવા ભાગ્યશાળી કે તેઓ આવા
સુંદર જોડા પહેરતા હતા ! તેઓ તો અમને જોવા ન જીવ્યા પણ
તેમનાં પગરખાંએ અમારાં દર્શન કર્યા એ પગરખાં જેમ અમારાં
વડિલને અડીને પવિત્ર થયાં હતાં તેમ અમે રોજ એ પગરખાંને

અડીને પાવન થઈ એ છીએ. કેમ, તને એમાં નવાઈ લાગે છે ? આપણે આશુલનાથ કે કામનાથ જઈએ છીએ ત્યારે શ્રી મહાદેવજીને અડેલાં કે ચઢેલાં બિલ્વપત્રાદિ આપણને અડાડીને આહ્વાણે જોમ આપણને પવિત્ર કરે છે તેમ આમાંયે પવિત્ર થવાની કે કરવાની ભાવના છે. ’

પંડિતજીનું આ ભાષણ સાંભળી મહારા એક મિત્ર મહેને યાદ આવે છે. તેઓ વાત વાતમાં બોલતા કે: ‘ મહારા કાકાના એતો જૂના પેશન્ટ છે. એમને સાર તો મહારે આટલું કરવું પડે . ’

એમના કાકા કુશળ ડૉક્ટર હતા એટલે એમને ત્યાં આખી જીંદગીમાં કેટલા પેશન્ટ આવ્યા હશે તેની કલ્પના કરો અને એ દરેકને માટે કાંઈક કરવાનો અભખરો રાખે તો એમની શી દશા થાય એતો વિચાર કરો. તેઓ માયાળુ હતા એ વાત ખરી પણ એ ભાવના કેટલા વિશાળ ક્ષેત્રને લાગુ પડતી તેની એમની ખબરજ ન રહેતી. એ બધા પેશન્ટ માટે એમને સદાયે લાગી આવતું.

ત્યારે પંડિતજી પોતાના દાદાના પ્રદાદાનાં ખાસડાં માટે આટલી માનવૃત્તિ અને મમત્વ ધરાવે એમાં તો નવાઈ શી ?

પણ કોણ કોણ જાણે કેમ, પંડિતજી જેવો શુદ્ધ સનાતની આહ્વાણ પોતાને ખાસડાંને અડવાથી પવિત્ર થતાં માનતો જોઈને મહેને તો ધણીએ વખત અજીકતુ લાગતું.

પણ મહા પુરૂષોનાં ચિત્ત કે પંથ કોણ જોઈ જાણી શક્યું છે ? એતો લોકોત્તરજ હોય છે ને !

એમનું પરમ ધ્યેય અને રમ્ય ભાવના આપણે પામર પ્રાણીઓ શું સમજી શકીએ ?

દ્રારિકાને જગદીશ્વર

*

મહારે નાતાલની રળઓ હતી અને બહારગામ ફરવા જવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં મહારા એક મુરબ્બીએ મ્હને એમની સાથે દ્રારિકાની સ્હેલ કરવાનું નહોતરું આપ્યું. અમ્હારો આપ-દાદાનો ધર્મ સ્વામિનારાયણનો અને અમ્હારી શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે:

કર્તવ્ય દ્રારિકા મુખ્ય તીર્થયાત્રા

એટલે આ તો એકપંથ અને દો કાળ જેવી વાત હતી. સ્હેલની સ્હેલ અને યાત્રાની યાત્રા. સાથે કોઈ હોય તો મળ પડે, એમ એમણે મ્હને કહ્યું એટલે મેં પંડિતજીનું નામ સુચવ્યું. અલબત્ત પંડિતજી એટલા સાધનસંપન્ન નહિ હતા એટલે એમનો ખર્ચ શેઠ પોતેજ આપવાના હતા તેથી પંડિતજીને એ બાબતમાં વાંધો કાઢવા જેવું કાંઈજ નહતું; એટલે અમે માની લીધું કે પંડિતજી સાથે આવશે. અને બીજા કરતાં પંડિતજી આવે તો મઝાપડે એમાં નવાઈ પણ નહિ.

પંડિતજીને પૂછતાં તેમણે પણ આતુરતા બતાવી.

શેઠ સાહેબે ખાવાનું બધું ચોખ્ખું કરાવ્યું હતું; એટલે મ્હારે અને પંડિતજીને એ ઉપરજ તાગડધિના કરવાનું હતું.

વાંદરાટોપી લેવાની અમને ખાસ સૂચના કરવામાં આવી હતી. પંડિતજીએ તે દિવસે તે પહેલીજવાર પહેરી. ખરેખર ! એમના મ્હોઢામાં અને માંકડાના દેખાવમાં ધણુંજ સામ્ય હતું.

અમ્હારી જવાની વાત સાંભળી પંડિતજીને તેમજ મ્હને અમારા અનેક મિત્રોએ અનેક ચીજો સાથે લઈ જવાની અનેક સૂચનાઓ આપી. ‘ગરમ ધાબળો લેવાનું બુલતા નહિ.’ ‘એ બાજુ સખત ટાઢ પડે છે માટે ગરમ કપડાં સાથે રાખજો.’ ‘એટલે દૂર જાવ છો ત્યારે એટ જજો.’ ‘ખૂબ સંભાળજો.’ ‘સ્ટીમરનું કામ છે કાંઈ માદા સાળ થાવ માટે—આનંદલૈરવ કે હિંગાણક ચૂરણ, ઉલ્લીની દવા, અમૃતાંજન ટી. સી. ની તપકીર વિગેરે લઈ જજો.’ ‘બખ્ખે ગાદલાં અને તકીઆ પણ સાથે લઈ જજો. સ્ટીમરમાં સારી પથારી નહિ હોય તો ત્રાસ થશે.’

પંડિતજીએ તો મોટા પાયાપર તૈયારીઓ કરવા માંડેલી. શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ અને શ્રીમતિ સુમને પણ અનેક વિધ તૈયારીઓ આદરેલી. શ્રીમતિ સુમન મ્હરાં ધર્મપત્ની હતાં એટલું એમનું ઝોળખાણ બસ થશે. ‘આટલું તો ત્હમે જરૂર લઈ જજો.’ કહીને મગજ પુરી અને હવેજીયાનો એક ખાસો પંદર શેર બાર માથ એવો ડબ્બો સૌ. સુમને મ્હારા સામાન બેગો મુક્યો.

પણ એટલામાં શેઠ સાહેબે કહેવરાવ્યું કે કાંઈજ ઝાડું લેવાની જરૂર નથી. એક બીસ્તરો અને ન્હાની સરખી બેગ લેશો તો બસ છે, એટલે મ્હારે અને પંડિતજીને એકઠી કરેલી અનેક ચીજો, રમણ-લાલનો કેમેરા (જે તેમણે દ્વારિકાના ‘વ્યુઝ’ લેવા ખાસ આગ્રહ કરી દીધો હતો) વિગેરે વિગેરેને તિલાંજલિ દેવી પડી.

જેમ તેમ કરી અમે મુંઝાઈ ગયા અને સ્ટીમરમાં બેઠા. પાંચ હજાર ટનની સ્ટીમર હતી. સવારના દસ વાગે સ્ટીમર ઉપડવાનો ટાઇમ નક્કી કરેલો હતો પણ કોણ જાણે કેમ અમે ગુજરાતી તેમ સ્ટીમર પણ ગુજરાતી થઈ ગયેલી તેથી ગુજરાતી ટાઇમ મુજબ દસ વાગે ઉપડવાની હશે કે કેમ તે સ્ટા. ટા. દસ, અગીઆર અને બાર થયા. તોયે ઉપડેલી નહિ. બરાબર બારને પાંચ મીનીટે તે મુંઝાઈના બારામાંથી ઉપડી અને ધીરે ધીરે કોલાબાની દીવાદાંડી વટાવી.

આપ જન્મારે પહેલીજવાર સ્ટીમરની મુસાફરી કરવાની મળેલી તે હું અને પંડિતજી ઘેલા થઈ ગયેલા. આખી સ્ટીમર અમે જોઈ વળ્યા. નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે.

સ્ટીમર જોઈને પહેલું કામ અમે પેટની પૂજા કરવાનું કર્યું. પંડિતજીએ તો દહીં વડાં ઉપર ખૂબ હાથ માર્યો. એમને એ ઘણીજ પ્રિય વસ્તુ હતી. હું તથા શેઠસાહેબ જરા હલકે પેટે રહ્યા હતા. ખાતાં જરા વધેલું તે અમે કેક ઉપર જઈને પાછળ ઉડતાં પક્ષીઓને ખવાડવા માંડ્યું, ભરદરિયે પણ એ સુંદર સફેદ પક્ષીઓ ઉડતાં હતાં. અમે પાણીમાં ખાવાનું નાખતાં તે ખાવાને તેઓ પડાપડી કરતાંને ખાઈ જતાં કે તરતજ પાછાં સ્ટીમરની પાછળ ઉડીને આવતાં. સ્ટીમર કરતાં એમનો વેગ વધારે હતો અને એ બમણો હતો એવા નિશ્ચય ઉપર અમે પછીથી આવ્યા હતા.

‘નટવર, ચાલ આગળ જઈએ. ત્યાં કેવો ફરફર પવન આવે છે. ખુબ મજા પડશે.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

અમે તરતજ સ્ટીમરના ઉપરના ભાગમાં ગયા અને સ્ટીમરનો છેક આગળનો ભાગ કે જે પાણી કાપે છે ત્યાં જઈને બેઠા અને પંડિતજી તો છેક આગળ બેઠા. પવન સખત વાતો હતો અને આટલી ઓટી સ્ટીમર પણ ઉછળતી હતી. પંડિતજીને ખૂબ મજા પડતી હતી.

અમે આમ અર્થો એક કલાક બેઠા હથું એટલામાં તો પંડિતજીએ અનેક અવનવી વાતો કરી નાખી. તેમના અને શ્રીમતિ કાલિકા દેવીના અનેકાનેક પ્રેમપ્રસંગો, એમની સુરતની મુસાફરી, વડોદરાનો ચેવડો ચઢે કે સુરતની ધારી ? ખંભાતની સુતરફેણી સારી કે પોરબંદરના ગાંડીઆ ? વિગેરે વિગેરે અનેક વિષયની વાતો થઇ અને અનેક પ્રસંગો ચર્ચાયા.

પણ એટલામાં તો પંડિતજીને કાંઈક થઇ આવ્યું તે ધ્યાન દર્શાવે માંડ તરફ ઢળ્યા. સાંઈ થયું કે હું તેમની નજીકજ બેઠો હતો નહિતો પંડિતજી દરિઆમાંજ પડતો.

પંડિતજીને ટેકા દર્શાવે બેઠા કર્યા. તેમને ચક્રર આવી ગએલાં એટલે પડી ગયા એમ એમનું કહેવું હતું. થોડીવારમાં એમણે ઉપરા ઉપરી ઉલટી કરી. હું ધીરે રહીને એમને ડેક ઉપર લઇ ગયો અને પથારીમાં સુવાડી તેમના ઉપર ગરમ ધાખળા ઓરાડ્યા.

અરબી સમુદ્રમાં રાત્રિ પડી. સ્ટીમર પૂર વેગથી પંથ કાપતી હતી. પાણીમાં એક જાતનાં તેજસ્વી માછલાં એટલાં બધાં હતાં કે સ્ટીમરના વેગમાં પણ તેજનો લીટો પડતો હોય એમ જણાતું હતું. દેખાવ ધણો રમણીય હતો. હું અને શેઠસાહેબ પંડિતજીને પડના મુકી આમ તેમ ફરવા લાગ્યા અને ડેકના પાછળના ભાગ ઉપર ઉભા ને દૂરનો દેખાવ જોવા લાગ્યા.

‘ પેલું ક્ષિતિજમાં શું દેખાય છે ? ’ મહે ઉત્તર દિશામાં આંગળી કરીને પૂછ્યું.

‘ ક્યાં ? મહેને તો કાંઈ જણાતું નથી. ’ શેઠસાહેબે કહ્યું.

‘ પેલું સાવ ઓતરાતું. તારો કાંઈ એટલો નીચો ન હોય ! શું હરો ? ’

‘ કેટલા વાગ્યા ? ’

‘ પોણા દસ. ’

‘ ત્યારે વેરાવલની દિવાદાંડી હોવી જોઈએ. તેમણે અનુમાન કર્યું. અને તે બરાબર હતું. કારણ સ્ટીમરની ગતિ પ્રમાણે અમે એટલે આવી ગયા હોવા જોઈએ.

પંડિતજી હજી પથારીમાં પડ્યા હતા. તેમનાથી આ લ્હાવો લેવાય એમ ન હતું કારણ કે ખલાસીઓએ ખૂબ પવન વાતો હોવાથી ચારેગમ પડદા બાંધી દીધા હતા.

શીયાળાની ટાઢ અને ચારે બાજુ પાણી, પછી શું પુછવું ? આટ-આટલું ગરમ ઓઢ્યા છતાં અમે હુંઠવાઈ ગયા. પવન તો કહે કે મ્હાઈં કામ. પંડિતજી તો પોકારતા કે ‘ દ્વારકાની જત્રા પહોચી ! ’ પણ કાંઈ ઓછુંજ પાછું ફરાય તેમ હતું ? પાછું ફરાય તેવું હોત તો પંડિતજી પાછા ફરત એમ અમારું માનવું છે. કારણ કે અમારા કરતાં તેમને ઝાઝું વીત્યું હતું. ખાધું ટકે નહિ અને પેટમાં ઉંડળ ગુંડળ થયા કરે એવું એમનું કહેવું હતું અને ખાધાનો એમને ભારે શોખ હતો. એટલે ભૂખ્યે પેટે એ મરવા પડતા.

જેમ તેમ કરીને બીજો દહાડો બાર વાગે સ્ટીમર દ્વારકાના બારામાં દાખલ થઈ, પંડિતજી પહેલેજ સપાટે એક મછવામાં ફૂદી પડ્યા.

પવન ખૂબ હતો એટલે પંડિતજીવાળો મછવો આમથી તેમ ડોલતો હતો, અને બરાબર ઠેકાણે રહ્યો ન હતો. થોડાધણ્યા પેસેંજરો લઈને તે હંકારાયો તેની જગ્યાએ બીજો આવ્યો. તેમાં હું અને સેકસાહેબ બાણાં પોટલાં લઈને બેઠા.

સ્ટીમરના સીરંગ પણ જમરા ગમાર. તે કમળખતોને એ વખતેજ નકામું પાણી કાઢવાનું સુઝ્યું. પાણીના ધોધવા ચારે બાજુ આખે રસ્તે છૂટયા કરતા હતા પણ અહીં તો બીજા બે ચાર વધારે છૂટયા.

પંડિતજીનો મછવો ઉંચો નીચો થઈને આવાજ એક ધોધવા

નીચે આવી ગયો. માછીઓ આમતેમ ખૂબ મહેનત કરે પણ પાણી એટલું ઉછળતું હતું કે તેમની મહેનત કામ આવતી નહતી.

ઘોઘમાર પાણી કોઈના પોટલા ઉપર તો કોઈના માથા ઉપર કોઈના હાથ ઉપર તો કોઈના બરડા ઉપર વર્ષેજ ગયું. પંડિતજી ઉપર તેનો પુણ્ય પ્રકોપ હતો. તે તદ્દન નખાઈ ગયા હતા. તેમનાં કપડાં તરબોળ થઈ ગયાં હતાં. સ્ટીમર જેવી વિદેશી ચીજને અડીને ન્હાવું જોઈએ, એવી પંડિતજીની માન્યતા હતી. આગગાડીની મુસાફરી કરીને ઘેર આવીને એમના બાપદાદા સાંભળે સ્નાન કરતા તેનો પંડિતજીને થોડો ધણો વારસો મળ્યો હોય તો નવાઈ નથી. અને પંડિતજી જેવો સપુત એટલો વંશપરંપરાથી ચાલતો આવેલો રિવાજ ન પાળે તો પછી તે પંડિતજીજી શાના ? એમને બ્રાહ્મણ કોણ કહે ? બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણપણું ન્હાવા ધોવામાં, આચાર વિચારમાં, ને રૂઢી રિવાજમાં આવી રહેલું છે એમ પંડિતજીએ પચીસ વાર મ્હને કહેલું એટલે હું પણ એ વાત વિસરુંજ કેમ અને ધારો કે વિસરવા વિચાર કરું તો પંડિતજી પંચાવન વાર કહે એવા હતા. પંડિતજીનો પુણ્ય-પ્રભાવ કાંઈ જેવો તેવો નહતો. તેઓને દરિયા દેવે દ્વારિકામાં દાખલ થતા પહેલાં નવરાત્રી ધોવરાત્રી મળવે બેસાડ્યા.

એકને પાપે ડૂબે તો એકને પુણ્યે ઉગે એમ આપણે કહીએ છીએ તેનો મ્હને ત્યાં સાક્ષાત અનુભવ થયો. પંડિતજીએ ન્હાતાં ન્હાતાં પ્રભુની સ્તુતિ કરી અને પ્રભુના દરબારમાં પંડિતજીની સ્તુતિ તરતજ સંભળાઈ. કેમ ના સંભળાય ! બ્રાહ્મણો તો પ્રભુના પનોતા અને લાડકા પુત્રો. તેમનું ના સાંભળે તો કોનું સાંભળે ? ભૂગુ જેવો કોઈ માયનો પુત પાકે તો તેમનો લાતેલાતે વાયરો કાઢી ના નાખે ? અમારા મિત્ર અમથાભાઈ આમ અનેક વખત અમને કહેતા એટલે અમારી ખાત્રી થઈ હતી કે પ્રભુના દરબારમાં બ્રાહ્મણોનો પોકાર તરતજ સંભળાય છે, અહીં પણ એમજ થયું. પંડિતજીના પ્રભુ, દ્રૌપદીનાં ચીર પુર્યાં હતાં અને મંજરી બચ્ચાંને બળતાં ઉગાર્યાં હતાં

તેમ પંડિતજીને પાણીના પ્રકોપથી બચાવવા દોડી આવ્યા. તેમણે પોતાના પરમ ભક્ત માટે માછીનાં કાંડામાં બળ મુક્યું અને સીર-ગોના મગજમાં અછલ મુકી. પાણીના ઘોધવા તરતજ બંધ થયા અને મછવા દ્વારિકાભણી હંકારાયા.

આગળ જઇને પાછળ પડવું એનો અનુભવ પંડિતજીને તે વખતે થયો. પંડિતજી મછવામાં આગળથી બેઠા. તેમનો મછવો પહેલો હંકારાયો પણ તે પાણીના પ્રકોપથી પાછળ પડી ગયા. અમે દ્વારિકાને કાંઠે પહેલો પગ મૂક્યો.

દ્વારિકાને કિનારે મછવો ગયો કે તરતજ ખભે જનોઇવાળા કેટલાક સજ્જનોએ અમને ખુરસીમાં બેસાડ્યા અને પાણીમાંથી રેતમાં ઉતાર્યા. આ મહાભારત કાર્ય કરવાનો એક આનો શી હતી પણ તેમને ખભે જનોઈ જોઈ અમને નવાઇ લાગી. શું તેઓ પ્રભુના પનોતા બાલણો હશે ? પંડિતજીને અમે પુછ્યું પણ તેયે અમારા જેટલાજ એ વિષયમાં અપ્રવીણ હતા.

અમને લેવાને માટે એક ગુગળી ગૃદસ્થ પધાર્યા હતા. શેઠસાહેબે એમને આગળથી વરદી આપી હતી. અમે બધા તેમને ત્યાં ગયા.

ત્યાં જઇને અમે બધાએ સ્નાન કર્યું. રસોઇ તૈયાર હતી એટલે અમે જમવાની તૈયારી કરવા માંડી.

‘ નટવરલાલ, ’ શેઠસાહેબે મ્હને એક બાળુ બોલાવીને કહ્યું: ‘ રસોઈ સારી માઠી હોય તો બોલતા નહિ. અહીંના લોકો બધાયે ‘લા’ અને ‘લાની રસોઈ લા ખાય કે ભેંસ ખાય.’ પંડિતજીને પણ કહ્યો કે ભાંગરો ના વાટે.’

પંડિતજીને મ્હેં સમજાવ્યા. તેઓ બોલ્યા કે, ‘ખરી વાત સમો વર્તે સાવધાન.’

પગત પડી. પત્રાળાં પિરસાયાં પૂરી આવી શાક આવ્યાં અને છેલ્લે દાળ આવી.

દાળનો એક સળડકો ભરતાં પંડિતજીથી ન રહેવાયું. એમની જીભસ્વાદપ્રિય હતી એ તો હું કહી ગયો છું. તાવને માટે થર્મીમી-ટર અને સ્વાદને માટે પંડિતજીની જીભનું મીટર બેઉ બરાબર. કાણ જાણે કેમ પણ પંડિતજીથી નહિ રહેવાયું હોય તે બોલી ઉઠ્યા: ‘આતે દાળ છે કે શું છે? કાળુબટાક, ખાટું બટ, અને તીખું આગ-’

પંડિતજીને મ્હેં ધસારત કરી અટકાવ્યા નહિ તો તે બેબેજ રાખત !

‘કિં ભા, કિં આહે?’ પેલા ગૃહસ્થે પૂછ્યું.

‘કિં નાહિં’ મ્હેંજ એમને જવાબ દીધો અને પંડિતજીને પુરી ખતાવીને કહ્યું. ‘પંડિતજી ! ચોક્કટનો નવો’

ચોક્કટનો નવો સાંભળીને પંડિતજી ખૂબ ખીજાઈ ગયા. પણ તેઓ મુગે મોઢે જમવા લાગ્યા. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એમણે દાળ પણ ખાવા માંડી.

જમી રહીને અમે ઉપડ્યા વરવાળા. મંત્રાડમાં રહીને મુંબાઈમાં કામ ધંધો કરવો અને વરવાળા રહીને દ્વારકામાં દર્શન કરવા જવું એવું અમે આગળથી નક્કી કર્યું હતું. વરવાળા શેઠસાહેબનું ગામ હતું. મોટી મોટી દેવેલીઓ ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માળનાં મકાનો અને સુશોભીત બાંધણીની અગાશીઓ વિગેરેથી ગામ અતિશય શોભા-યમાન લાગતું પણ વસ્તીના વાખા ! મુંબાઈની કમાળીને થોડો ધણો ભાગ ત્યાં ખરચાયો હતો. તેની જાહેજલાલી-એ મકાનોને જાહેજલાલી તરિકે ગળીએ તો-મુંબાઈને આભારી હતી. મુખ્ય વસ્તી ભાટીઆઓની હતી પણ તે નજરે જણાતી ન હતી. એમ કહેવાતું કે ન્યારે કોઈ સ્ટીમર ભાગે તુટે કે સમાર કામ કરવા જેવું હોય ત્યારે ગોદીમાં જય તેમ ન્યારે મુંબાઈમાં ભાટીઆ માંદા પડે, પેન્શન લેવા જેવા થાય ત્યારે વરવાળા જય અને વસવાટ કરે.

પંડિતજીને ત્યાં બે વસ્તુ ખુબ ગમી. રીંગણાનું શાક ને ટાકાની બાજી તથા મૂળામોગરી. બાપ જન્મારામાંય રીંગણાના શાકમાં ટાકાની

ભાજી નાખીને કરેલું મિશ્રણ પાંડિતજીએ ચાખ્યું ન હતું. તેમણે તે પહેલેજ દિવસે પેટ ભરીને ખાધું, અને પછી સ્ટીમરમાં ઉલટી કરીને જેમ અમને આખો દિવસ હેરાન કર્યા હતા તેમ અહીંયાં લોટા ભરીને આખી રાત હેરાન કર્યા. ખૂબ ખાવું એ પાંડિતજીનો મુદ્રાલેખ હતો અને એને લીધે અમારે ઘણી વખત સહન કરવું પડતું પણ તેની તેમને ક્યાં દરકાર હતી !

ખીજે દહાડે અમે દ્વારિકા ગયા. પાંડિતજી પણ ખુશ ખુશ થઇ ગયા હતા. તેમની લથડેલી તખીઅત સારી થઈ ગઇ હતી અને જરા જરા લથડતી હોય તો તેઓ ગણકારે એવા હતા ? એમનામાં ઉત્સાહ અજબ જેવો હતો.

શેઠસાહેબની મહેરબાનીથી ગાડીને માટે અમારે ચિંતા કરવા જેવું ન હતું. ખાધ પરવારીને બપોરના એક દોઢ વાગે અમે ત્રણેજણુ વરવાળેથી નીકળ્યા.

ધીરે ધીરે ગાડી રૂપેણ નજીક આવી અને પાંડિતજીની પળ-વણી વધી. તેઓ બોલ્યા :

‘ નટવર, પેલું શું ? જો તો ખરો, આ વરવાળા તણાઈ ચાલ્યું !’

‘ એ શી ગાંડી વાત કરો છો ? ’ મહેં પૂછ્યું.

‘ જરા જો તો ખરો, ગાંડી વાત છે તે ડાહી. ચાલો, ગાડી પાછી વાળો આ વરવાળુ ફૂલ્યું ! અરે ! પેલું ગામતી બહારનું છાપડું સાવ ફૂખી ગયું. પાણી બહુ ઉંચાં ચઢ્યાં. ’

અને ખરેજ. મહેને પણ એમ લાગ્યું.

શેઠસાહેબ શાંતિથી બેઠા બેઠા હસતા હતા. તેમને મજા પડતી હતી.

‘ કેવા નિષ્કુર ! ગામ તણાય, રેલ આવે અને હસ્યા કરે !’ પાંડિતજી બોલ્યા.

તેઓ કુદા, ગાડીમાંથી નીચે પડ્યા અને અભ્યાસ નહિ તેથી કે દિલમાં ભારે ધગસ તેને લીધે, કોણ જાણે કેમ પણ પડ્યા તેવા ધરતી

માતાને કે રૂપેણને અથવા દૂરથી દેખાતા જગદીશ્વરના દેરાને પૃથ્વી પર પડીને નમસ્કાર કરવા મંડ્યા.

‘ નટવર ! શું જોઈ રહ્યો છે ? ઉઠ, આમતો આવ. ’

મરણીયા યોદ્ધા જેવા તે બોલ્યા. તેમનો ઘાંટો જડો થઈ ગયો હતો. તેમનું શૈર્ષ્ય અજળ હતું. દયાને તેઓ મુર્તિમંત અવતાર હતા. એ આવા પ્રસંગેજ મ્હને સમજાયું. યુદ્ધ જોઈ રજપુતને કેસરીયાં કરવા વિચાર થાય છે. કીર્તિ રળવાનો પ્રસંગ જોઈ જીવ અંપલાવતાં તે ડરતો નથી. તેમ પંડિતજી પણ આજે શર પર ચડ્યા હતા. તેમનું જોઈ જોઈને સેવકને પણ અનેરો ઉત્સાહ ચડ્યો હતો. અસ આજે તો વરવાળાને બચાવવું, ગામ નહિ તો ઘર, ઘર નહિ તો માણસને, માણસ નહિ તો છોકરૂં બચાવવું તો ખરું. જે બચ્યું તે ખરું. ડૂબતા માણસની ચોટલી હાથ આવી તો તેને કાપી લેવી અને બચાવવી એ પંડિતજીનું ફરમાન કહો કે શિખામણ કહો જે કહો તે હતું.

હું યે ઉતર્યો. અને પંડિતજીને હાથ ઝાલીને ઉંચક્યા. તેઓ તો ઉઠીને દોડવા મંડ્યા.

‘ નટવરલાલ ! આમ આવો ’ શેઠસાહેબે પાછળથી જીમ મારી, અને હું તેમની પાસે ગયો. મ્હારા કાનમાં તેમણે મંત્ર કુંકયો.

‘ મૃગજળ. ’

‘ એમ ? ’ ચમકીને મ્હેં પૂછ્યું. ‘ હું તો રહમજતો હતો કે દરિઓ ઉલટયો અને ઝોખા ઉપર જળપ્રલય થઈ જશે. ’

‘ હા. ’ તેઓ બોલ્યા. ‘ અહિં એ વાત સર્વ સાધારણ છે. હજી તો શિયાળો છે. ઉંઢાળો હોય તો તમે બેઉ જણ થનગન થનગન નાઓ. ’

હું દોડ્યો. પંડિતજી ઉદ્ધુ બનતા હતા. તેમને પણ હાથે ઝાલીને ઘસડી લાવ્યો. ગાડીમાં જેમ તેમ કરીને બેસાડ્યા. પછી અમે ખુલાસો કરવા મંડ્યા. પણ તેમના માન્યામાં એ વાત કેમે કરી

ઉતરે નહિ. એ તો કહે કે ‘શું’ નજરે જોયેલુંયે ખોટું ? આ મહારી સગ્ગી આંખે જોઉં છું અને તે ખોટું માનું ? જાવ, જાવ, બનાવવાની વાત શું કરો છો ?’

અમે માત્ર હસ્યા. રૂપેણનો પુત્ર વટાવ્યો. ઋક્ષિમણીના મંદિર આગળ આવ્યા. દર્શન કરવા જવાને! વખત ન હતો. બપોરના બે વાગે કોણ હોય ? પંડિતજીએ પણ ઉત્કટ ઈચ્છા દર્શાવી. એવામાં દ્વારિકા આવ્યું.

સાંજના જગદીશ્વરનાં દર્શન સિધાવ્યા. ઉચ્ચેન મહારાજની રાજગાદી જોઈ. ચાદવોની વૈભવ વિદિન થયેલી બેઠક જોઈ પંડિતજીએ પ્રખર આંસુ વર્ષાવ્યાં. અનેક કાળનો ઇતિહાસ એમને સાંભર્યો.

જગદીશ્વરનાં દર્શન કર્યા અને ત્યાંયે પંડિતજી પોતાનું પોત પ્રકાશવા ન ચુક્યા. એમણે મોટેથી લલકારીને અડધા કલાક સુધી ધણું પદ અને લજનીયાં ગાયાં. એમનો ધાંટો જરા ભારે હતો અને પદ ધણું મોટેથી ગાતા તેથી તેમની આંખાંખાં અનેક જણની ઠઠ જામી અને પંડિતજી ત્યાં પંકાયા.

દેરાની છેક ઉપર જવાને એક અંધારો ને સાંકડો માર્ગ છે. તે માર્ગનો ઉપયોગ દેવળની ધ્વજઉતારવા કે ચઢાવવાના પ્રસંગેજ થાય છે. પણ પંડિતજીને ત્યાં જવાની રજા મળી. એમણે પોતાની નોંધ-પોથીમાં ગોમતીથી મંદિરની ઉંચાઈ ત્યાંથી લાડવા દેવી સુધીનાં પગથીયાં અને છેલ્લે ધ્વજ સુધીના અંધારા માર્ગની મુલાકાત લઈ તેનાં પગથીયાંની નોંધ પણ કરી લીધી હતી. એમના માર્ગમાં એમને ચામાચીટીઆનો અનેક વખત ભોટો થઈ ગયેલો પણ તેનાથી તેઓ ડરે એવા નહતા. આ લખવા માટે એમની એ નોંધપોથીની મ્હેં તપાસ કરી પણ કોણ જાણે ક્યાં ડાળા હાથે તેમણે એ મુઠી દીધી હતી કે મુદ્દલ જડીજ નહિ. એ જો જડી હોત તો અનેક પ્રસંગો ઉપર વિશેષ અજવાળું પડી શકાત.

જૂના શિલાલેખ જોવાનો તેમને ભારે શોખ હતો. આવા-
પુરાણ પ્રસિદ્ધ દેવાલયમાં પણ એવા અનેક લેખ હોવાની એમની
માન્યતા હતી અને અલખત તેને માટે તેમણે ખુબ પ્રયત્ન પણ
કર્યો પણ એમની માન્યતા કરતાં બહુ થોડા અને બહુ જૂના નહિ
એવા ફક્ત પંદરમી સોળમી સદીના એકાદ બે લેખ જડી આવ્યા.
તેમની પેલી નોંધપોથીમાં તેનો ઉતારો હતો પણ હવે તે નોંધપોથી
જડતી નથી એટલે દીલગીર છું.

અલખત, અનેક યાત્રાળુઓએ પોતાની યાત્રા અમર અમર
થવા કે જગદીશ્વરનું દેવળ ટકે ત્યાં સુધી તેમનું નામ ચિરંજીવી રહે
અને દશ દિશામાં તેમની કીર્તિનો ડંકો વાગે એ માટે અનેક લેખો
લખ્યા હતા તે પણ પંડિતજી પોતાની નોંધપોથીમાં ટપકાવી લેવા
ચૂક્યા ન હતા.

જગતનો નિયમ છે કે ખોટું ખોવાય નહિ અને સાચું ટકે નહિ.
બાદલો રૂપીઓ બાર વરસ સુધી ધરજમાઈ થઈ પડી રહે તેમ
એવા લેખો પંડિતજીની નોંધપોથી વાંચ્યે અનેક દિવસ થયા છતાં
એ હું વિસરી શક્યો નથી. એકાદ બે લેખ તો મ્હને બરાબર યાદ
રહી ગયા છે:

‘ગામ ધનાકુષના ધનજી કાળા સંવત ૧૭૩૬ ના શ્રાવણ વદ ૧૨ ને
દહાડે યાત્રા કરવા પંદર જણનો સંઘ લઈ આવ્યા હતા. લાડવાની રસોઈ
જમાડી ને ધન ચઢાવી.’

‘અસારવાના આશા પટેલ ૧૮૧૮ માં શ્રી રણછોડરાયજીએ દીકરો
દીધો તે પગે લગાડ્યો.’

આ અને એવા અનેક અનેક લેખ જગદીશ્વરના મંદિરની
ભીંતોએ કાલસાવતે લખાયેલા હતા. ‘ગતાનુ ગતિકો ન્યાયઃ’ એ પ્રમાણે
પંડિતજી પણ પોતાનું નામ અમર કરવાનો પ્રસંગ ચૂકે એ
માની શકાય એવી વાત છે? તેમણે પણ એ અનેક લેખમાં એકનો
ઉમેરો કર્યો અને પોતાની યાત્રાનો અમર લેખ લખ્યો. વાંચનાર !

તમે દ્વારિકા જવ તો જરૂર એ લેખનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થજો.
પંડિતજીના હસ્તાક્ષરનાં ત્યાં તમેને અનેરાં દર્શન થશે.

પંડિતજીને લાડવા ધુમટની પ્રદક્ષિણા ફરવાનો દિલમાં ઘણો
હિમંગ હતો પણ એ જોખમ ખેડવા દેવાની અમારી ઈચ્છા ન હતી
એટલે અમે વાયાં તેથી તે વીલે મોઢે પાછા ફર્યા અને એ ઠીક જ
થયું. ધારો કે ત્યાંથી પડી જાય અને—પછી અને શું ? એમના સત્ત-
રસો ને સાત કકડા થઈ જાય, પછી અમે શ્રીમતિ કાલિકા દેવીને
શું મોઢું ખતાવીએ ? એમની થાપણ અમારાથી કેમ ઓળવાય ?

પછી ગયા ગોમતીજી. ગોમતીજી એટલે ગુગળાઓનો અખાડો.
અમને જતા જોઈને જ તેમણે પોતાની જૂતી રીત શરૂ કરી. પણ
શેઠ સાહેબ સાથે હતા એટલે એમનું કાંઈ ચાલે એમ નહતું. અમે
પાણીને હાથ લગાડી તેજ આંખે અટકાડી પાવન થયા.

ગુગળાની રીત જાણવા જેવી તો ખરી. કોઈ જરા ઠીક ઠીક
માત્રાળેને જોઈને જ એક જણ કહે કે : 'ભાઈ આવ્યા છે !' બીજો
કહે : 'આવ્યા છે તો આપશે.' પછી જરા વાર રાહ જોવાય. શું દે છે
તે નાણી જોવાય અને કહે કે : 'આપ્યું આપ્યું એવા તો ઘણા
આવે છે. એ શું આપવાના હતા !' વિગેરે અને વખત આવ્યે પાંચ
પચીસ સરસ્વતી વાક્યો ચોપડી કાઢે.

શેઠ સાહેબ પાસેથી આ હકીકત સાંભળી પંડિતજીના મગજનો
કાડો સવળા આવ્યો. ગોમતીના ઓવારા ઉપર તેમણે દૃઢ કલેજે
એક સુંદર ભાષણ આપવું શરૂ કર્યું. તમાસાને તેડું હોય ! ગોમતી
ઉપર ભાષણ એટલે પૂછવું જ શું ? લોકો એકઠા થયા, અને પંડિ-
તજીએ પોતાની વકૃતવક્ત્રીની પરીક્ષા આપવાની ન હોય તેમ લાખાં
હાથ કરી અનેક હાવભાવ સહિત બ્રાહ્મણોની નીચ જ્ઞાતિને લીધે
થતી અધોગતિ એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા માંડ્યું.

અર્ધું ભાષણ થયું એટલામાં કોણ જાણે કેમ એક જણ 'શ્રી
રણુછાડરાયકી જે' કરીને પલાંઠી વાળીને ધોરા ઉપરથી પાણીમાં

પડ્યો અને એટલા બધા ઊંટા ઉડ્યા કે આખાદ પંડિતજી ઉપર પડ્યા અને તેઓ નવાઈ ગયા.

બીજા એક તોફાની બારકસે પંડિતજીનો ખેસ ખેંચ્યો. ગુગળાઓનો પિત્તો ઉકળ્યો હતો તેમણે ઘોંઘાટ કર્યો. પાછળથી કોઈએ કાહેલો પપૈયો આખાદ તાકીને પંડિતજીના માથા ઉપર ફેંક્યો, નિરૂપાયે પંડિતજીને પોતાનું પ્રવચન પરિસમાપ્ત કરવું પડ્યું. અલખત તેને માટે તેઓ ધણાજ ધણાજ દિલગીર હતા પણ તેને કાંઈજ ઉપાય ન હતો.

અને પંડિતજીનું કાંડુ પકડીને અમે ખેંચી ન લાવ્યા હોત તો ગુગળાઓ એમને લાડવા જમાડત એવી મ્હને પાછળથી પાકે પાયે ખબર મળી હતી.

પણ નટવર, ગમે તેમ થાય, આ દેહ યદિ પડી જાય તો શું ? એમને એમના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવાની શું મ્હારી એક આઠાણુ તરિકે ફરજ નથી ? જલે ને તેઓ આજે આટલા ઉશ્કેરાય પણ કાલે મ્હને પુજશે.

અને કાલ સુધી વાટ જોવા જેવું યે ક્યાં હતું. અમે જરા વધારે વાર થોભ્યા હોત તો તેજ વખતે તેમની ચતુર્દશ રત્નવડે શેડેશોપચાર પુજા થઈ જ જાત.

*

ઁટ ની યા ત્રા

*

દ્વારિકાથી પાછા વળતાં અમે ઋકિમણીના મંદિરમાં દર્શન કર્યા અને ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. રૂપેણ મુકી. વરવાળા નજીક આવ્યું. પાણી કે પાણીનું ટીપુયે ન હતું. પંડિતજીને ઁ ભારે ચમત્કાર જેવું લાગ્યું. તેમના શ્રદ્ધાળુ દિલે શ્રી દ્વારિકાનાથનો ચમત્કારજ માન્યો.

ખીજે દિવસે અમારે ઁટ જવાનું ઠર્યું હતું. સવારમાં વહેલા ઉઠી અમે ગાડી પકડી. વડોદરા રેલ્વેની ગાડી ઁટલે છેલ્લા નંબરનો ખટારો. નાના નાના ડબ્બા અને રમત જેવી રેલ્વે. જેમ તેમ કરીને આડત્રા પહોંચ્યા. ઁ ઁનું છેલ્લું સ્ટેશન.

મછવામાં બેસી અમારે સામી પાર જવાનું હતું. મછવામાં બેઠા અને પવન અનુકૂળ નહિ હોવાથી આમ તેમ અથડાઇને જેમ તેમ કરી સામે પાર પહોંચ્યા અનેક મછવાઓ પડાવે અને વહાણો ઘેટના બારામાં ઉભાં હતા. બારાના ધક્કા પાસે અમારો મછવો ઉભો. પંડિતજી જેવું વલોપાતિયુ કોઇ નહિ. ઉતાવળ કરીને તેઓ આગળ થયા. એમનો હાથ ઝાલનાર કોઇ નહિ તોય એક જણને વિનંતી કરી. તેણે હાથ ઝાલ્યો અને પંડિતજી ચઢવા ગયા પણ પેલાનો પગ લંપસ્યો એટલે પંડિતજીએ સમતોલપણું ગુમાવ્યું ને પડ્યા પાણીમાં. એમનાં કપડાં બીજાનાં અને કપાળમાં એક મોટું ઢીમડું થયું.

એમને પડતા જોઇ હું પણ પડ્યો અને એમને ખેંચી કાઢ્યા મછવામાં પાછા ચઢાવી ધીરે રહીને ધક્કે ચઢાવ્યા. પંડિતજીનું મગજ કોઈ કોઈ વખતે ખૂબ ખીલતું. એની કમાન આ વખતે પણ છટકી. ધક્કાની ખરાબ સ્થિતિ ઉપર એમણે લંબાણથી બડબડાટ—એમના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રવચન—શરૂ કર્યો.

‘ઘેટની લાખો રૂપીઆની ઉપજ ખાઇને ગાયકવાડ સરકાર શો સરસ બંદોબસ્ત રાખે છે ? ધક્કો પણ કેવો ખરાબ ! જરા ચઢવા ઉતરવા માટે નદીના ઘાટ જેવાં પગથીયાં રાખ્યાં હોય તો ! કાણુ જાણે કેટલાંયે વરસ ઉપર બંધાયેલ હશે અને તેની ઉપર સ્ટેજ પણ મરામત થઈ છે ? ઉપજ લેવી, કર લેવા, ઝોખામાંથી ઘેટમાં આવ્યા તેટલામાં બે જગ્યાએ કર અને તે પણ આપીએ તો જ જવા દે. અને અહીં અમારા આ હાલ થાય ? શો સરકારનો જુલમ છે ?’ આ એનો સાર હતો. અલગત પંડિતજીએ ગાડીમાં ‘યાત્રા વર્ણન’ ની ચોપડી વાંચી હતી એટલે કરની વાતથી તેઓ અજાણ નહતા.

બે વાગે કાંઇ દર્શન બર્ણન થાય નહિ એટલે શેઠ સાહેબે એક જગ્યાએ અમારે માટે બેચોરી ગાળવાની ગોઠવણ કરી હતી

ત્યાં ગયા. જમવું ન હતું છતાંયે જમ્યા. માલપાણી ઉપર હાથ નાખવાનું પાંડિતજીને કહેવું પડે એમ હતું જ નહિ. એકી સાથે બે ટંકનું ખાઈ લેવું એ પાંડિતજીને મન રમત વાત હતી.

સાંજના ગયા દર્શને. કર ભરીએ તો મંદિરમાં જવા દે. કર દીધા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. પાંડિતજીએ તો જાહેર ક્યુ કે: 'બેટનો ધક્કો બરાબર નથી અને યાત્રાળુનાં સુખ સગવડ સચવાતાં નથી તેથી આપણે તો કર નહિ દેવાના.'

‘ત્યારે દર્શન નહિ થાય’ ઇન્જરદારે કહ્યું.

‘મોટું ઢાંકી છો. તમારાં દર્શન કરવા હું નથી આવ્યો.’

‘મ્હારાં નહિ પણ ઠાકોરજીનાં, કર દે! અને દર્શન કરો.’ તેણે કહ્યું.

‘તે નહિ બને.’

‘તો સોગન ખાવ કે પૈસા નથી.’

‘તેની પણ ના. આપણે તો આ અન્યાય સામે સત્યાગ્રહ આદરવાના છીએ. બસ લઈ છું પ્રતિજ્ઞા અને બેસુ છું બારણામાં કે જ્યાં સધી દર્શન કરવાની રજા ન મળે ત્યાં સુધી મ્હારે અહીંથી ઉઠવુંયે નહિ અને ખાવુંયે નહિ કે સૂવુંયે નહિ.’

એમ કહી પાંડિતજી તો બેઠા. લોકો એકઠા થયા. અને લોકોને જોઈને તેમને શર ચઢ્યું. તેમના મગજની કમાન વળી છટકી: ‘સરકાર આ કર અન્યાય કરી લે છે. પોતે કર વસુલ કરે તો ઠીક પણ તેનોયે ઇન્જરો આપી દે છે. આવી બાબતનો સદો કરવો એ ઘોર અન્યાય ભરેલું કાર્ય કહેવાય. શું આ બાબતનો, દેવસ્થાનની આવકનો પણ સદો? જાણે કંઈ બળદ ચીજ ન હોય? એ પૈસા પડે સરકારી તીજોરીમાં. દેવની ઉપજ દેવમંદિરમાં રહે કે સરકારની તીજોરીમાં જાય? સરકાર આવા આવા કર લે ને ધક્કો પણ ઠીક ન કરે? મ્હારા જેવા માણસો પહી જાય અને માથાં કુટે તો ઘૈરાનું શું? છોકરાનું શું? આ અન્યાયની સામે સત્યાગ્રહ

કરવો જોઈએ. આ દેહ પડે તોય શું ? હું અહીંથી ઉઠવાનો નથી. કર દેવાનો નથી. જોઈ છે ક્યાં સુધી સામે પક્ષ મહારા સત્યાગ્રહ આગળ ટકી રહે છે તે ?

અનેક જણ આ વાત સાંભળી એકઠા થઈ ગયા. કેટલાકને રસ પડ્યો. કેટલાકે પંડિતજીને સાવ ગાંડા માન્યા. કેટલાકે તેમને મહાત્માજીના એલા માન્યા. દરેક જણે પોત પોતાને રચતાં અનુમાનો કર્યા. પણ પંડિતજીની વાણીનો પ્રવાહ ગંગાના પ્રવાહની માફક અરખલિત હતો તેના ઉપર હુંનો શીદાજ થઈ ગયો. શું તેમની દલીલો ? જો નામદાર ગાયકવાડ સરકાર કે તેમના દિવાન એ પ્રસંગના સાક્ષી બૂત થયા હોત તો મહારી ખાત્રી છે કે તેઓએ એ કર માફ કરી પંડિતજીના કંઠમાં વિજયની માળા અર્પા હોત.

પણ શો ચમત્કાર ! પંડિતજીના આ અનૂપમ અને તે વખતે તો હિંદુસ્થાન ભરમાં ન જણાયેલ કાર્ય માટે (કારણ કે સત્યાગ્રહ મહાત્મા ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં જ કરેલો. હિંદુસ્થાન તે સમયે તો તેનાથી સાવ અજાણ હતું) ઈજરદાર પ્રસન્ન થઈ ગયો કે જન સમાજ તેમના આ શુભ કાર્યનું મહત્વ સમજ્યો પણ એકદમ ઇજરદારનો માણસ કુલની માળા લઈને આવ્યો અને પંડિતજીને કણ્ડે આરોપણ કરી કહ્યું : ‘આપને મંદિરમાં જવાની રજા આપવામાં આવે છે.’

અને આ શબ્દો કાને પડતાંજ પંડિતજીના હર્ષની પરિસીમા જ ન રહી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. પંડિતજીની સાથે કેટલાક રસ રસીયાઓએ પણ આનંદના અનેક પોકાર કરી વાતાવરણ ગળવી મુક્યું. પંડિતજીએ પણ પ્રસંગને અનુસરતું સુંદર બ્યાખ્યાન આપ્યું અને મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને પોતાનાં જ્વલંત દષ્ટાંતથી પુરવાર કરી આપ્યું કે સત્યાગ્રહનો મુદ્દા સર્વદા વિજય છે.

અતિ આનંદે અમે દર્શન કર્યું અને પછી પાછા વરવાળા જવા નીકળ્યા. પંડિતજીને હપેંન્માદ મયો હતો. વિજયનું ખમીર એમનામાં સમાતું ન હતું. રસ્તામાં શેઠ સાહેબના એક સ્નેહીએ અમને રોક્યા અને રાત રોકાઈ જવા વિનવ્યા.

સવારના અમારે જોલા જવાનું હતું એટલે રાત્રે બે વાગે ઉઠીને મજવામાં બેસવાનું હતું. રાત્રે સૂતા ન સૂતા એટલામાં તો પંડિતજીએ અમને જગાડ્યા. એમનામાં એ ગુણુ જખરો હતો કે જવા કરવાનું હોય ત્યારે એ ઉંધ વેઠી ઉખગરો કરે અને સાથે સાથે બધાને બે કલાક અગાઉથી ઉઠાડી ત્રાસ આપે. હું તો ઓઢીને સૂઈ રહ્યો ને એક વાગે જ ઉઠ્યો. અલખત શેઠ સાહેબને પંડિતજીએ ખાર વાગ્યે જ ઉઠાડ્યા હતા. એટલી બધી ટાઢ પડતી હતી કે વહેલા ઉઠવાનું મન જ ન થાય. ખીજે દહાડે સાંજ સુધી રોકાવું પડે તો જ જમ શકાય એવી સ્થિતિ હોત નો આપણે તો રાત જર પડી રહેવાનો જ વિચાર કર્યો હતો.

રાત્રિના પણુ કરવાળાનો ત્રાસ કોણુ ગયું તેનીયે તપાસ. મજવામાં બેઠા અને સામી પાર નજીક આવ્યા એટલે પંડિતજીએ તોફાન શરૂ કર્યું.

‘નટવર, મ્હારે હવે ન્હાવા પડવું છે.’

‘પણુ પંડિતજી, આતે કાંઈ ફીક કહેવાય ! રાતનો વખત છે.’

‘પણુ ચાંદની છે ને ?’

‘ટાઢ છે તે—’

‘પાણીમાં પડ્યા કે પતી ગમ જાણુવી ’

‘નહિ, નહિ, ઘેર જમને ન્હાવું હોય તો ન્હાજો. અહીં દરિ-આમાં તો નહિ જ.’

‘નટવર, તું પણ આવો જ રહ્યો. દરિયાનું પાણી જાડું હોય છે એટલે માણુસને ફૂખતાં વાર લાગે છે, અને યાત્રા કરતાં મરણુ થાય તો મોક્ષ દાર ખુલ્લાં છે.’

‘અને અપ્સરાઓ વરમાળ લઇને ઉભી છે’ મહેં કહ્યું. અપ્સ-
રાના નામની પાંડિતજીને ભારે સુગ હતી. સ્વર્ગની એ સુંદરી માટે
એમને સહેજે માન ન હતું.

‘નટવર, આવો ક્યાંથી ? એ અપ્સરાઓની વાત જ ન કરતો.
ગામ હોય ત્યાં ઢેઢવાડો હોય તેમ સ્વર્ગના એ અત્યંતેનું નામ
લેતાંયે પાપ થાય.’

‘વાહરે પાંડિતજી ! એતો સદાએ યૌવન મસ્ત છે. અને એમનું
કૌમાર ભુક્ત છંતાં એ અખંડિત છે—’

‘નટવર, હું તો આ પડ્યો—’

‘એમ તે હોય ? અહીં તમારાં હાડકાંયે શોધ્યાં ન જડે, અને
તમને કાંઈ થાય તો ? અમે થાપણુ માલ ધણીને પાછી સોંપીએ
પછી ભલેને થાપણુ ડૂબી જાય કે થાપણુવાળો નાદાર થાય તેની
સાથે અમને કાંઈ સ્નાન સુતક નથી. તમે એમ સમજો છો કે શેઠ
સાહેબ તમને ન્હાવા પડ્યા દેશે ?’

‘પણ નટવર, ન્હાવાના અનેક કાયદા છે. પહેલાં તો હું
પાણી જોઈ નેજા ડરતો. ‘હાયરે ! મુવા’ ‘હાયરે ! મુવા’ એ બ્લોક
એવી સજ્જત હતી કે પાણીમાં ઉતરવું એ ભયંકર માનતો. પણ
એક વખત પ્રયત્ન કર્યો, કેડે દોરકું બાંધી પાણીમાં પડ્યો અને
વાનરનો અવતાર ધારણ કર્યો. મહારાએ રમણિય વેષથી વરુણદેવ
પ્રસન્ન થયા હોય કે મહારા હાથ પગ ખૂબ પછાડાયા હોય પણ હું
ડબ્બકીયાં ખાતો ખાતોયે થોડું તર્યો. બીજો દહાડો નાળાએ પછી
કુટબોલ વિગેરે લઇને તરવા માંડ્યું. અનેક પ્રયત્નને અંતે હું થોડુંક
તરી શક્યો. છેવટે એકપણ ચીજ સિવાય એક વખત હું તરી શક્યો
તે દિવસે મહેં કંસાર કરાવ્યો. મહારા એક સ્નેહીએ શીખામણ
આપી કે ‘માથુ કેરે મુકીને કામ કરે તે શીખી શકે, અને તેના
આપણે તરતજ અમલ કર્યો. પછી તો મહાવરો વધાર્યો, અને હવે
છાતી ઠોકીને કહું છું કે સેવક દ્વેરથી હાથનું ઓશીકું કરી પગવતે

પક્ષાસન વાળી, હાથ વતે ચત્તા સુધ જમને, ડોકું પાણી બહાર રાખીને, માછલાની પેટે, એક પડએ સુતાં સુતાં વિગેરે અનેક રીતથી સુંદર રીતે તરી શકે છે. અને એનું પારખુ કરાવવા માટે આ અમુલ્ય અવસર હાથ આવ્યો છે તે કેમ જવા દઉં ?

‘પણ, અમે આડું અવગુ થાય તો મ્હોં શું બતાવીએ ?’ શેઠ સાહેબે પૂછ્યું.

પંડિતજીની અનેક દલીલો સામે આ એકજ વાક્ય બસ હતું મ્હારું કહ્યું ન માનનાર શેઠ સાહેબના એ પ્રશ્ને મંદારીનાં માકડાં જેવા બની ગયા.

‘નટવર, જો મ્હારાં કેટલાંક અનુભવ સુત્રા કહું: પાણીમાં ઉંડા ઉતરીને આંખ કદીએ બંધ ન કરવી. જમીનપર જેમ માણસ જોઈ શકે છે તેમ પાણીમાં પણ તે જોઈ શકે છે. જમીનપર એ કદીએ સુતાં સુતાં ચાલી શકતો નથી પણ પાણીમાં તો માણસ એ પ્રયોગ કરી શકે છે, પક્ષાસનવાળીને કદીએ કોઈએ કોઈને અહીંથી તહીં જતાં જોયો છે ? પાણીમાં એ રીતે પડ્યા પડ્યા જઈ શકાય છે.’

‘પણ પંડિતજી, આપનાં આ અનુભવ બિદુઓ એકત્ર કરી આપ એ વિષયનો એકાદ ગ્રંથ પ્રકટ કરશો તો ગુજરાતી આલમ ઉપર અનેરો ઉપકાર થશે.’

‘મ્હારો વિચાર છે, નટવર, પણ જોને આપણે એ ધંધામાં નજ કમાઈ કરી શક્યા એનો તને ક્યાં અંગત અનુભવ નથી ? આપણી ભાષાનું સાહિત્યજ એવું છે, કલમને બળે કમાવું એ કદીએ બની શકે એવી વાત નથી. છતાંયે ઠીક છે તારી એવી સલાહ છે તો એમ કરીશું.’

આ અને એવાંજ બીજાં અનેક ગપ્પાંઓ અમે હાંક્યા કરત પણ એટલામાં મછવો સામે કિનારે પહોંચ્યો અને અમે હુંઠ-વાતા હુંઠવાતા ઉતર્યા ને સ્ટેશનનો રસ્તો પકડ્યો. ગાડી ઉભી હતી તેમાં બેઠા પણ ગાડીયે બાપુનીને ! દિવાનું નામ નિશાન ન મળે !

સ્ટેશન પર એકાદ ધાસલેટનો દિવો હશે એજ. અર્ધો પોણો કલાક થોભ્યા પછી ટિકિટ કઢાવી. હજીયે ડાખાઓમાં અંધકારનું સામ્રાજ્ય હતું પણ બહાર ટાઢ સખત હતી એટલે ઠુંકવાઈને અંદર બેસવું એજ સાઈ હતું. આવી રાતે પાંડિતજીને દરિયામાં પડવાનો અને તરવાનો અભખરો થઈ આવ્યો હતો એ પણ નવાઈજ હતીને ! એ નાહ્યા હોત તો ? મ્હને તો લાગે છે કે વખતે એમના ત્યાંજ રામ રમી જતે. એમનુંજ મગજ એવી રમણિય કલ્પના કરી શકે ! ખરેખર ! મહાપુરૂષો અનેક અસાધ્ય વસ્તુઓ સાધ્ય કરી શકે છે, મ્હેં એક મહાત્માને જોયેલા તે ઉનાળામાં ઉનના ખદખદતા પાણીથી ન્હાતા અને શિયાળામાં શીતળ જળે સ્નાન કરતા.

‘ ટિકિટ દિખાઓ ’ અમારી બાબુના ખાનામાં ઉભા રહીને એક જણે મ્હારા ઉપર હુકમ કર્યો. અમારા ખાનાની અને એ ખાનાની વચ્ચે લાકડાની ચીપોની જાળી ભરેલી હતી. ગાયકવાડી ગાડીનો શા જીલમ ? અંધારા ડાખામાં અંધારામાંજ ટિકિટ તપાસનાર કે પછી સ્ટેશન પરનો કોઈ પણ બે પૈસા કમાવાની ઇચ્છા રાખનાર નોકર ટિકિટ તપાસવા આવે !

‘ એ બાબુ આવો. હમ એસા ટિકિટ નહિ દિખાયગા. ’ મ્હેં પણ રોફમાંજ જવાય દીધો.

‘ દિખાના પડેગા. ’

‘ નહિ દિખાતા. એ બાબુ આવ્યો. ’

મ્હારી જોડેવાળાને હમ ભરાવ્યો. તેનો જવાબ પણ મ્હેં આપ્યો. આખરે એ અમારા ખાનામાં આવ્યો અને ટિકિટ માગી.

‘ હમ નહિ દિખાયગા, ટિકિટ દેખના હોવે તો ફાનસ લેકે આવ્યો. તુમ કીસીકા ટિકિટ ગુમા દેવે અગર કીસીકી ટિકિટ ગલફતમાં ગીર જાવે તો કૌન જાખમદાર ? ’

‘ હમ ઉતાર દેગા. ’

વાહ ! શું સત્તા ? સત્તાનો આથી વંધુ મદ કોઇનેયે હશે કે ?

આ સન્નનને એ ચાર ઠોંસા લગાવ્યા હોય તો ? પંડિતજીનો હાથ ઉંચો થયેલો મ્હેં જોયો પણ મ્હેં તે ખેંચી લીધો.

‘શિરમત ફોડો, ટિકિટ દેખના હોગા તો બત્તી લાઓ.’

પંડિતજીએ અને મ્હેં બત્તીની ગેરહાજરીથી થતો ત્રાસ, ચોર છુટાઈ ભરાઈ જવાની દહેશત, ઉતાઈ માટે રેલ્વેવાળા કેટલા બેદરકાર છે તે, નોકરો કેટલી કનડગત કરે છે તે વિગેરે વિષયો ઉપર સાં ચર્ચા કરવા માંડી.

સ્ટેશન માસ્તરે અમારી એ ચર્ચા સાંભળી હોય કે કેમ પણ તરત જ અમારા ખાનામાં અર્ધી મીણબત્તી આવી અને તે એક જણ સળગાવી ગયો.

તે પછી ગાડી ખાસી પા કલાકે ઉપડી પણ તે પછી કે પહેલાં પેલા ટિકિટ જોનાર મહાશયની પધરામણી ન થઈ. પંડિતજીનો ઉગામેલો હાથ તેણે જોયો હોય એવો મ્હને શક હતો અને પંડિતજીનું કહેવું હતું કે ત્હેનું અદર્શન તે એમના એ વીરત્વનું પરિણામ હતું ગમે તે હોય પણ એ પણ અમારે ખમીર સમજી શક્યો હતો.

ગાડી ધીરે ધીરે સવાર પડતાં વરવાળાને સ્ટેશને આવી ગઈ. જરા જરા ગાડી ચાલતી હતી એવામાં પંડિતજી અને હું કુદી પડ્યા. ગાર્ડના બાપનું એમાં પણ જતું હોય તેમ એણે ખૂમાખૂમ કરી મૂકી અને તેમાં પછી એ સ્થળના સાર્વજનિક રાજ સ્ટેશન માસ્તરે પણ ફરીથી અમને ઉપાલંબ આપવામાં આકી ન રાખી. અમે તો હસતા જ હતા. એ બેઠીની સ્વારી જરા નજદીક આવી. એમણે બાણ્યું કે આખાનો કોઈ અણુધડ વાધેર હશે પણ અમારાં દર્શન થતાં જ દિવ્ય ચક્ષુ ખુલ્યાં અને ‘મિસ્ટર, ચાલતી ગાડીએ ઉતરવું એ રેલ્વે કાયદા વિરૂદ્ધ છે.’ એમ જરા ગંભીર મ્હોંચે કહ્યું.

અમારી હમેશની રીત મુજબ અમે હસીને જ જવાબ દીધો અને બહાર આવેલી ગાડીમાં બેઠા. માસ્તરે ગાડીને ધોડા ઓળ-

ખ્યાં અને અમને દૂરથી બેચાર ચીજો ચોપડેલી તે માટે દીલગીરી દર્શાવી. ‘જુઓને શેઠ, આ બાળુના વાઘેર એમ અટક્યાળાં કરતાં છુંદાઈ જાય છે એટલે અમારે જરા સખ્તાઈ રાખવી પડે છે !’

અમારી એ મુસાફરી સુખરૂપ પુરી થઈ અને વળતે દિવસે સ્ટીમર મર્ગિ જ અમે મુંબાઈ આવી પહોંચ્યા. વળતી મુસાફરીએ પંડિતજીએ કાંઈ જાણવા જોગ પરાક્રમ કર્યું ન હતું. અલબત્ત ! પંડિતજીને અમે બેટમાં કર ભરેલો તેની રસીદ બતાવી ત્યારે તેમનું મહોં જોવા જેવું થઈ ગયું હતું પણ એ વાત કાંઈ એટલી મહત્વની ન ગણાય.

દ્વારિકા અને બેટની મુસાફરીમાં અમને એ ચીજની દયા આવી, એક તો એક જાડા ભાટીઆ ગૃહસ્થની કે જેનું શરીર એટલું તો જાડું હતું કે ન પૂછો વાત ! શરીરમાં શક્તિનું નામ નહિ પણ ચરબી એટલી બધી કે ચૂરીખણો તોયે ચરબી નીકળે. બીજી દયા ત્યાંનાં વાકાં વળા ગયેલાં જાડની આવી. એકબાજુ તે વાંકાં વળા ગયેલાં. જાડ સ્વાભાવિક ઉંચું વધે પણ એ બધાં જાડ આડાં વધતાં હતાં, અને એમનાં અંગે અંગમાં ઉંટની માફક વાંકું હતો. ઉંટને ચાર પગ હોય અને વાંકી ચુંકી ગરદન હોય છે પણ આ જાડોને તો એક થડ અને વાકુચુંકું શરીર હતું તેથી એવાં વરવાં દેખાતાં કે જોતાં વેંતજ તેમની સ્થિતિ પર કોઈને પણ દયા આવે અને આ વર્ણુન વાંચ્યા પછી પંડિતજીએ મહને એક બાબતનો ઠપકો આપ્યો છે. મહેં દરેક સ્થળે માત્ર શેઠસાહેબ લખીનેજ ચલાવ્યું છે. પંડિતજી કહે છે કે મહારે એમનું નામ આપવું જોઈતું હતું એ સૂચનાને માન આપીને જાણાવવું ઉચિત ધારું છું કે એમનું નામ શેઠ જોવાર્ધનદાસ મોરારજી છે અને અમારી સફળ યાત્રા માટે પંડિતજી વતી તેમજ મહારી તરફથી એમનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

સ્રી મા ની ઉન્નતિનો માર્ગ

‘નટવર ! આજે તો તારું કામ પડ્યું છે ’ એક દિવસે મદારા
ઘરમાં પગ મુકતાંજ પાંડિતજીએ કહ્યું.

‘ કેમ ! શું છે ? ’ મહેં પૂછ્યું.

‘ એને તારી સલાહ લેવી છે ’

‘ કોને ? ’

‘ દેવીને. ’

‘ શી આખત ? ’

‘ એની કોઠ સહીયરે વીલ કર્યું છે ’

‘ પણ એમાં મદારી શી જરૂર ? ’

‘ તું ચાલ તો ખરો. ’

પાંડિતજીની સાથે હું એમને ઘેર ગયો. કાલિકાદેવીએ અમને
આવકાર આપ્યો.

‘આવો આવો નટવરલાલભાઈ ! આજે તમારું જરા કામ પડ્યું છે.’

‘બોલો.’

‘તમે પેલાં વિનોદાજીનેને જાળખતા હતા ને—’

‘હા.’

‘તે એ દેવસોઠ પામ્યાં અને એમણે વીલ કર્યું છે. મહેને એમની વકિલ નીમી છે.’

‘પંછી ?’

‘જુઓને આ રત્નું વીલ’ એમ કહીને કાલિકાદેવીએ મહેને વીલ આપ્યું.

એ નીચે મુજબ હતું:

વિ નો દા નું વી લ

૧. વિનોદા વીરપ્રસાદ દેસાઈ રહેવાસી અમદાવાદ ખાડીઆના ઉમર વર્ષ ત્રીસ, જાંદગી કાલુભંગુર હોવાથી આ મહારું છેલ્લું વીલ યાને વસીયતનામું કરી જાઉં છું અને આની પહેલાં કરેલાં તમામ વીલ આથી રદ કરું છું.

૨. મહારા વીલના વકિલ (એકઝીક્યુટર) તરીકે મારી સહી-યર કાલિકાદેવી પ્રાણશંકર પંડિતજી (મુંબાઈ) નાને નીમું છું.

૩. મહારા મરણ બાદ આ વીલની ચોથી કલમમાં જણાવ્યા મુજબની મહારી મીલકતનો મહારા વકિલે કબજો લેઈ આગળ જણાવ્યા મુજબ વ્યવસ્થા કરવી.

૪. મહારી મીલકત નીચે મુજબ છે:

(૧) મુંબાઈ સરકારની સાડાછ ટકાની લોન રૂ. ૬,૦૦,૦૦૦ની

(૨) સાબરમતી કિનારે બંગલો.

(૩) ખાડિયામાં ત્રણ મજલાવાળું મકાન.

(૪) રામ રૂચીલું, ફરનીચર, દરદાગીના વિગેરે.

૫. મારા વકીલે નીચેની વાતને મળતી આવે એવી એક સ્ત્રી શોધી કાઢવી.

મારી જાણની દયાકુંવર થોડુંક થયાં મરી ગઇ તે કહેતી હતી કે:

‘ મહારી નાની ઉમરે પરણ્યા પછી ચારેક વરસે જ્યારે હું સાસરે જતી આવતી થઇ ત્યારે એક રાતે મહારા ધણી સાથે સહેજ કળયો થયો હતો. હું હમેશાં સાસુ સાથે સહેજ સહેજમાં લડતી અને તે માટે મ્હને તેમણે ટપકો દેવા માંડ્યો હતો પણ તે મહારાથી સહન ન થયું તેથી, અને તેમના ઉપર દાખ બેસાડવાના વિચારથી હું તરતજ જઘને બારીએથી પડી. મ્હને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મહારે એક હાથ ભાંગી ગયો હતો અને આખા અંગમાં ધણું દુઃખ થતું હતું. કેટલાક મહીનાનો ખાટલો સેવ્યો, પછી હું સાજ થઇ. આમાંથી તો તે વખતે મ્હને એ ક્ષયદો થયો કે મહારા પતિ હમેશાં મહારા ધાકમાં રહેતા અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા હેલકી ન પડે અથવા તો ‘એવો જડ જેવો કે બેરીનો હાથ ભાંગી નાખ્યો ’ એમ ન કહેવાય તેની બહુ કાળજી રાખતા ’

એની પડોશમાં ચીમન કરીને એક છોકરો હતો તે એને ચીઢવતો કે:

અક્કર જાણાં મક્કર જાણાં જાણાં હિંદુસ્તાનાં,
એ તીણુંકા સંગ ન કીજે હુંઠાં લંગડાં ઓર કાણાં;
લંગડ બુચડ અંધા હુંઠા શીરમેં ગંજ હોય,
વાંકા સંગ કળ કીજીયે કે હાથમાં ડંડા હોય.

‘ એ તો મારા કાકા એવા છે ! હું હોઉંની ! તો તો દયા કાકી ! બસ, ડંડાથીજ વાત કરૂં ! ’

આવી સ્ત્રી શોધી કાઢી તેને નીચેની સરતે રૂ. ૫૦૦૦) અંકે રૂપિયા ખંચ હજાર બક્ષીસ આપવા.

(૧) ધણીની સાથે કોઇ જાતનું ખરાબ વર્તન ન ચલાવે.

(૨) એક હાથ લાંબો એ પ્રભુની મહેરબાની ! એમ માનીને હમેશ બીજાં સાથે સારી રીતે વર્તે અને સદાચારમાં જીંદગી ગાળે.

મારા વકીલે એ સરતો બરાબર પળાય તે સાર :

(૧) રીતસરનું લખાણ કરાવી લેવું અને તેના જામીન લેવા.

(૨) અથવા અમુક રકમ ઓછી આપવી અને તેને પોતાને ખાત્રી ન થાય ત્યાંસુધી તે રકમનું વ્યાજજ આપવું.

(૩) ઓછી આપવાની રકમ મહારા વકીલની મુનસફીમાં આવે તે મુજબ કરાવે.

૬. નીચેના ગુણવાળી બીજી સ્ત્રી શોધવી.

(૧) આખો દહાડો વલવલાટ કર્યા કરે. (૨) લાંગણા હાંલ્લાની પેઠે બબડયા કરે. (૩) પાડપાડોશી સાથે લટે. (૪) પોતેજ સારી અને બીજી બધીઓ નહારી. (૫) નાનામાં નાના સરખા ધાટીથી તે પાડપાડોશી ને માટી, એ સૌની સાથે સસ્વત્તી ચલાવે. (૬) પારકું ઉછીનું લઇને ઘણીને ન કહે. (૭) ઘણીને અષ્ટમપષ્ટમ સમજાવે. (૮) એકને એક ને બીજીને બીજું કહી નારદવેડા કરતી ફરે.

એવી સુલક્ષણી સુંદરી(!) શોધીને એક વરસમાં સુધરવાની ને ખાત્રી આપવાની વાત કરી, એક વરસ પછી મારા વકીલે પાકી ખાત્રી કરીને તેને આઠ હજારની રકમ નીચેની શરતે આપવી.

(૧) ઉપરના સંધળા દુર્ગુણો તજવા.

(૨) એ બાબતની ખાત્રી પાડપાડોશી આપે. નાનામાં નાનો ધાટીયે આપે, ને મહારો વકીલ ખાત્રી કરે.

૭ મહારી એક વાત મ્હને યાદ છે, તે નીચે મુજબ છે.

અમે એક વખત અંધેરી રહેતા હતા, ત્યાં એક જણીનો અનુભવ મ્હને થયેલો. અમે ઉતર્યા હતાં તેની પાસેના બંગલામાં ચારપાંચ કુટુંબ રહેતાં હતાં. એમાંની ત્રણ સાથે મહારી વાતને સંબંધ છે. તેમાંની એક

જણીને છોકરાં ન હતાં, ને બીજી બેને હતાં. પેલીનાથી બેમાંની એક જણી દબાઈ જતી હતી, પણ બીજી સામે થતી.

(૧) પેલીએ ત્રીજીની દીકરીની લટ કાપી લીધી. ધીમે ધીમે પહેલી અને ત્રીજી વચ્ચે તકરાર શરૂ થઈ. પહેલી એવી પક્કી, કે લહે, રડે, ને પાછી સાથે બેસે.

(૨) એવામાં એના વરનો કોઈ સગો મેમાન થઈને આવ્યો. પેલી તો લુગડાં ધોતી જાય, ને મેમાનને પૂઠ પાછળ ગાળો ભાંડતી જાય. કહે કે કાણુ જાણુ ક્યાંથી આવા લડધા રોજ રોજ આવે છે!

(૩) છાની માની જલેખી મંગાવે ને ખાય, લજ્યાં ખાય, ચાલ પીએ.

(૪) સવાર સાંજ ધણીથી છાની ચાલ કરે ને પીએ. ધણી આવે તો ઢાંકી દે.

(૫) એક દહાડો ત્રીજીનો કોઈ સગો આવ્યો ત્યારે કહેવા લાગી કે એ તો ખરાબ ચાલનો છે. ખર્ચ ખોટું કાણુ જોવા ગયું છે !

(૬) ઉછીનું લે ખરી પણ પોતે ઉછીનું દે નહિ.

(૭) પેલી બીજી જે તેનાથી દબાતી તેના ઉપર ખોટું દબાણ કરે. કહ્યું કરાવે, કામ કરાવે ને પોતે મજા કરે ! પેલી ત્રીજી તો માને નહિ તેથી તેનું ભૂંડું બોલે ને ખરાબ ચાલની કૂલટા કહે.

(૮) અશ્લીલમાં અશ્લીલ અને ગુપ્ત વાતો કરે.

(૯) ત્રીજીનો હાથ ચોખ્ખો નહતો અને તેનો વર ખારણું દઈ રસોઈ કરતો હતો ત્યારે કહે ‘એ તો એવીએ રાંધે છે ! બળ્યુ બા ! એવો બંગીયાવાડો કેમ વેઠાય !’

(૧૦) પોતાની સાસુને, બાઈને, બાબીને સૌને સરસ્વતી ચોપડે.

(૧૧) પેલી બેઉ જણીયોને ધમકાવે કે આમ નહિ કરો તો આમનું આમ તમારા વરને સમજાવરાવીશ તે તમને બારે થ્રધ પડશે.

(૧૨) એક દહાડો તેના વરનેા સગો કોઈ મિત્રને ત્યાં ગયો હશે ત્યાં તેની સ્ત્રીએ તેની મારફતે કંઈ પૂછાવ્યું એટલે કહે: ‘એ તો એનો વર થાય છે ! એની ચાલજ ખરાબ છે ! એ રાં-પણુ એવી છે.’ પોતાની શાલ એક વખત તેના મિત્રની સ્ત્રીએ વાપરી એટલે કહે: ‘જો હું નહોતી કહેતી ? એ ર-ને રાં-એવાંજ છે !’

(૧૩) પેલો સગો આવવાનો એટલે ધણી પાસે રહે ને કંઈ કંઈ ફેલ કરે ! એક વખત ધણી માંદો તોય જીભ એટલી ચલાવે કે પેલો બીચારો કંટાળી જાય તોય ટકટકારો ઓછો ન કરે !

(૧૪) ધાંચીના ધરની ‘સાંની’ (ધાણીમાં પીલતી વખતે અધ-કચરા અને તેલ નીકળતા તલને સાંની કહે છે.) ખવાય પણ ત્રીજીનું છોકરૂં ધાંચીને ત્યાં હોય ને તે જો લે તો કહે કે ‘બળ્યો તમારો અવતાર ! ધાંચીને અડ્યાં !’

(૧૫) ધણીની ગેરદાજરીમાં સાઈં સાઈં ખાવાનું કરીને ખાય. ધણીને કહે: ‘બળ્યું મ્હારાથી ખવાતું નથી. પેટમાં દુઃખે છે.’ પણ છાનાં માંનાં ખાધું હોય તે કાણ જાણે !

(૧૬) અધરકવા માટે દહીં માગી લાવે ‘વધારે આપો ને’ કહીને વધારે લે અને ઘેર જઈ ચાટી જાય.

(૧૭) વાડીમાંથી છાનીમાની કોઈ ચીજ તોડે ને બીજાને જીએ તો ઉલટી ગળે પડે. ચોર કોટવાળને દંડે !

(૧૮) રજનું ગજ કરીને કહે. બીજાની વાત કરીને કહે કે ‘આટલું મજ છે તેમાં રોક તો જો મારે છે ! એ તો બધુંય બીજાની ઉપર હોં કે !’

(૧૯) પોતાના ધરનો કચરો સામાના તરફ નાંખે.

(૨૦) ધોવા બેસે, તો કુવાનો દોઢ પહોર સુધી જાલ ન છોડે.

(૨૧) એક વખત એક વિધવા બાપ પોતાની વિધવા દીકરી સાથે એકને ત્યાં મળવા આવી. પાસે પુંજં ઠીક હતી. સત્તર વર્ષની

ઉમરે વિધવા થયેલી દીકરીને ત્રીસ વર્ષની કરી હતી. તેઓ ગયાં એટલે પાછળથી કહે કે: ‘ મા ને દીકરી બેઉએ ખરાબ છે. એ શા ભવાડા ! વળી રાં...ને ફરવા શા જવાં તાં ! વિધવા થઈ, તેને મુડો જોઈએ, તોયે ચોટલો રાખે છે, ને ઘરેણાં પહેરે છે. અળ્યા એમના અવતાર ! ’

(૨૨) ધણીને અષ્ટમ પષ્ટમ સમજાવ્યો, એટલે બસ ! એમ કહીને ત્રીજીને બાળે !

(૨૩) ભૂંડું બોલે.

(૨૪) શાળી સીતા જેવો દેખાવ ધારણ કરે.

(૨૫) પાંચમી કલમમાં જણાવેલી દયાકુંવરના જેવા દુર્ગુણ.

(૨૬) ત્રીજીની બેનપણીને મોઢે ત્રીજીનું ભૂંડું બોલે ને ત્રીજીને મોઢે તેની બેનપણીનું ભૂંડું બોલે. બેને લઢાવા યત્ન કરે, પણ બેય તેના માથાની. ત્રીજી કરતાં તેની બહેનપણી ચઢે. માથામાં મારે તો ઢીમુ થાય તેવી !

(૨૭) સત્તરવાર ત્રીજીનો સ્ટવ લપ્પ આવે, કહે કે જરા જોઈએ છીએ, દૂધ ગરમ કરવું છે અને ખરાબર બે કલાક વાપરે. બધું ઘાસલેટ ખૂટાડે.

(૨૮) ત્રીજીને કહે કે સૌ કહે પણ અમારી નાત તમારા કરતાં ઉંચી, અમે આટલું પાળાએ ને તમે આટલું ન પાળો, પણ ત્રીજીના હાથની ખાંડવી (હાસ, ચણાનો લોટ, ખાંડ, મીઠું મરચું ને મસાલાની એક વાની) ખવાય ! તેમાં બાધ નહિ !

(૨૯) હાથ ચોખ્ખો ન હોય ત્યારે કહે કે ‘ નર્યો બા ! ભડવાડો (બ્રજવાડો) એ બ્રજાચાર કેમ થવા દેવાય ! ’ પણ પોતે નાહાપછી છોક પાંચમે દહાડે માથું ચોળે. માથામાં તેલ ઘાલ્યું હોય તે છતાં ચોળે નહિ ને ઘરકામ કરે તેનો વાંધો નહિ.

(૩૦) પોતાને કેટલાંક કારણોને લખને ધણી છટે છ માસે ઘરમાંથી •
હાર લઈ જાય પણ બીજીને જતાં જોઈ દાઝી જાય.

(૩૧). વરની બીલકુલ પરવા વગરની.

(૩૨) મહા અદેખી.

આવી બત્રીસ લક્ષણી (!) સ્ત્રી શોધી કાઢી એનું અંકેકું લક્ષણી
હાડવા ખાતર અંકેક હજાર રૂપીઆ મહારા વકીલે આપવા. સરત
મે કે મહારા વકીલને ખાત્રી થાય અને દશ બેરોના મંડળનું સારી
માલ બદલ સર્ટીફિકેટ મેળવે.

૮. ‘ સ્ત્રીઓની કુટેવો અને તે સુધારવાના રસ્તા ’ એ વિષય
૨ સારામાં સારો નિબંધ લખનાર લેખક લેખિકાને પાંચ હજાર
રૂપીઆ આપવા.

૯. મહારા સ્મારક માટે એક સ્ત્રી મંડળ સ્થાપવું, અને તેણે
સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા બનતા પ્રયાસો કરવા. એ મંડળને હસ્તક
હારા વકીલે મહારી બાકીની બધી મીલકત સોંપવી. મહારા વકીલે એ
મંડળમાં પ્રમુખપદે કામ કરવું.

૧૦. સદર મંડળને હું ફરમાવું છું કે આવી બત્રીસ લક્ષણીઓ
જેમ અને તેમ સમાજમાંથી ઓછી થાય, તેવું જ્ઞાન આપવા માટે
પુસ્તકો રચાવવાં, પારિતોષિકો આપવાં, હરિકાષ્ઠઓ કરાવવી, અને બને
હવા સઘળા પ્રયત્ન કરી, પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ રાખવું. શાળા પાઠ-
શાળામાં એ વિષયને લગતાં પુસ્તકો, પત્રિકાઓ, અને માસિકો
મુક્ત આપવાં.

૧૧. મહારા વકીલને પોતાને બીજી વકીલો નીમવાની અને આ
બીલ પ્રમાણે વર્તતાં જે ખર્ચ થાય તે કરવાને સંપૂર્ણ સત્તા છે.

ઉપર લખેલું વીલ મહેં મહારી રાજબુશીથી, પૂર્ણ તંદુરસ્તીમાં,
મક્કલ હુશીઆરીથી કર્યું છે, અને તે મહેને કબુલમંજુર છે. મિતિ

સંવત ના ફાગણ સુદી ૧૦ ને વાર બુધ. તા. ૮ મી એપ્રિલ
સને

ઉપર જણાવેલાં વિનોદા } મહી
વીરપ્રસાદ દેસાઈએ સહિ } વિનોદા વીરપ્રસાદ દેસાઈ
સિલ્કો કર્યો અમારી
૩૫૩માં

ડૉ. જયકૃષ્ણ હરપ્રસાદ મહેતા

એમ. ડી.

કનૈયાલાલ સી. દેસાઈ

સોલીસીટર

‘છેવટે પણ વિનોદા એના ધ્યેયને વળગી રહી.’ કાલિકા દેવીએ કહ્યું. ‘એને મન સ્ત્રીઓની સામાજિક ઉન્નતિ એ મુખ્ય વિષય હતો. બિચારીએ ઝાઝુ સુખ જોયું ન હતું અને પ્રભુએ જે પૈસા આપ્યા હતા તેનો સદુપયોગ એણે કર્યો ને છેવટે બાકીનું કામ મ્હને સોંપતી ગઈ.’

‘પણ એમણે લખી છે એવી બત્રીસ લક્ષણી અને છત્રીસ લક્ષણીઓ શી રીતે શોધી કાઢશે ?’ મ્હેં પૂછ્યું.

‘એમાં તમારા કરતાં સુમનજીહેન વધારે મદદ આપી શકશે. એવાં સજ્જન મળવાં મુશ્કેલ નથી.’

‘એ તો ઠીક ! બોલો મ્હારું શું કામ હતું ?’

‘એટલુંજ કે તમે આ કામમાં મ્હને વારંવાર જોઈતી મદદ આપશે ને ? બનતા સુધી મ્હારે એકાદ સ્ત્રીસમાજ કે ભગિનીસમાજ સ્થાપવો પડશે અને પત્રિકાઓ, પુસ્તકો અને એકાદ માસિક પ્રકટ કરવાની જરૂર પડશે. એ બધું એકલે હાથે શી રીતે થાય ! તમે અને સુમનજીહેન મદદ આપો તોજ એ બને.’

‘અમારી બેઠીની સંપૂર્ણ મદદ વિના માગ્યે તમને મળશે.’

‘ તો તો સાઈ. મ્હારો અડધો ભાર ઓછો થયો ! ’

✽

અને તે પછી વિનોદાના વીલ મુજબ કાલિકાદેવીએ ‘ વિનોદ લાગિની સમાજ ’ ની સ્થાપના કરી અને તેને અંગે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિને લગતાં કેટલાક પુસ્તકો પ્રકટ કર્યા તેમાં ખાસ કરીને સુમનનું ‘ સુવાવડ અને બાળઉછેર ’ નું દળદાર પુસ્તક સ્ત્રી વર્ગનો સારો આદ્ય મેળવી શક્યું હતું. તે ઉપરાંત ‘ મહિલા વિનોદ ’ નામનું માસિક પણ શ્રીમતિ કાલિકાદેવી તથા સુમનગૌરીના સંયુક્ત તંત્રી પદે નીકળે છે.

વિનોદાના વીલની રૂએ આજ સુધીમાં એકસો આઠ સ્ત્રીઓના ગૃહ સંસાર સુધર્યા ને સુખી થયા છે એ નોંધ લેવા જેવું છે.

✽

એ ક માનપત્ર

✱

‘આજે પેલા વકશંકરને માનપત્ર આપવાનું છે !’ પંડિતજીએ મહેને ખબર આપી.

‘કયા વકશંકર ?’ મહેં પૂછ્યું.

‘આપણા વકશંકરભાઈના દિકરા.’

‘એમને શાનું માનપત્ર છે ?’

‘છે તો ખરું. પેલા વજીરામભાઈના દિકરા આગેવાની ભર્યો ભાગ લઈને આપવાના છે.’

‘હીક. તમે કહો છો ત્યારે જઈશું.’

વખત થયો એટલે પંડિતજીની સાથે હું ચે ગયો. સભામાં હાજરી હીક હીક હતી. માનપત્ર ચાંદીની ભુંગળીમાં આપવાને બદલે ખાદી પર જાપેલું હતું.

સભામાં દાખલ થતાંજ માનપત્રની એક નકલ અમને

મળી એમાં ચક્રશંકરનાં ખુબજ ગુણગાન કરેલાં હતાં. તે નીચે ,
મુજબ હતું.

મા ન પ ત્ર

ૐ શ્રી ગર્દભપતિ કુલ દેવતાલ્લોચનમઃ શ્રી મહાવિષ્ણુવે નમઃ
શ્રી મહેશ્વરાય નમઃ

અથશ્રી પૃથ્વીતલે, જંબુદ્વીપે, ભરતખંડે આર્યાતર ગતદેશે
શ્રી તમારિ તનયા તીરે સુરત ખંદેરે મહાશુભસ્થાને અનેક સર્વે
શુભોપમાલાયક ગલેમંડી ઘાંચીવાડ મુકામના શ્રી વેંગણુલુવન નિવાસી
શ્રી શ્રી ૧૦૮ ચતુર્દશ રત્નેન તાડનિયમ્ મહદ્ વિદ્વદ્વર્યા, સાક્ષર વિપ-
રીત શબ્દ શિરોમણી વક્રશંકર સૂનુ ચક્રશંકર પંડિત મહાશયના
અંપલાભાવે ધૂળથી આવૃત થયેલા પદકમલે અત્યંત આદર અને
ભાવપૂર્વક આ

મા ન પ ત્ર

સમર્પણ કરનાર અમો ઉપરોક્ત નગરનિવાસી શ્રી સૂર્યપુર
ગામર મહામંડળના સભાસદો, પટાવાળાઓ અને ઝાડુવાળાઓ, આ
લખ્યાથી જે જણાવીએ છીએ તે અમને અમારા પાપદાદાઓને
તેમજ અમારી થઇ ગયેલી સાતેપેઢીઓ તથા આલઓલાદને કચુલ
મંજુર છે. આ માનપત્ર આપતી વખતે માનપત્રની ખુશાલીમાં સુરતી
તાજી તાડી અને પાપડીના સણુંગ લીલવા સિવાય (થોડીક ઈંચળો
ખાદ) બીજું કશુંજ નથી ખાધું તે અમો અમાવાસ્યાના મધ્યરાત્રિના
સૂર્યદેવતાની સાક્ષીએ જાહેર કરીએ છીએ. અસ્તુ. અને આ ઋતુમાં
વેંગણુનું શાક સસ્તુ.

શ્રીયુત ચક્રશંકરભાઈ ! આ માનપત્ર આપને આપતાં અમારાં
અંતઃકરણમાં આ ખુશાલીને લીધે (તેમજ બે ચાર કોપટાં વધારે
ઓટી જવાને લીધે) જે લહેર આવે છે એની વાત કહી જાય એમ
નથી. આપના જેવા મહાપુરુષને માનપત્ર અર્પણ કરવાનો જે અલ-

બ્ય લાલ અમને મળ્યો છે તેથી અમે અમને સાતમે અસમાને ચઢી ગયેલા માનીએ તો કોઈની તાકાત નથી કે તેની સામે વાંધો ઉઠાવી શકે. (કારણ જળ બળ અને કળથી એવો વાંધો ઉઠાવનારની ચંપી કડાક કરવાને માટે અમો સદા સર્વદા તૈયારજ છીએ.)

હે વિદ્વદ્વચ્ચ ! આપના હલાપણનો પાર નથી. આપની લીલાનો સુમાર નથી તેમ આપની વિલાયતી અસ્ત્રાની ધાર જેરી તિક્ષણુ-હિનો તોલ નીકળી શકે એમ નથી ! જેમ તહેવારોના દડાડામાં પારકે ઘેર બ્રાહ્મણનો દીકરો મીષ્ટાન્નથી પરિપૂર્ણ થઇ જાય તેમ આપ અકકલથી પરિપૂર્ણ છો અને આપને અક્કલનું અજીર્ણ થયું છે તથા બુદ્ધિની બાદી થઇ છે એમ જણાવતાં અમને અતિ આનંદ ઉપજે છે. આપના જેવા વિદ્વદ્જનોને માનપત્ર આપવાનો અપૂર્વ પ્રસંગ વારે વારે પ્રાપ્ત થતો નથી માટે અમે જણાવીએ છીએ કે હે પંડિતજી ! અર્જુનજીએ જેમ શ્રીમદ્ ભગવદ્રીતામાં ભગવાનને

નમઃ પુરસ્તાદ્ અથ પૃષ્ઠતસ્તે

નમોસ્તુતે સર્વત ઇવ સર્વઃ ॥

એમ કહીને જેમ સ્તુતિ કરી હતી, તેમ અમો પણ સ્તુતિ કરીએ છીએ, કે ‘ હે વિપ્રદૂષણ ગમાર કુલભૂષણ ભૂદેવ ! આપને અમારા આગળથી પણ નમસ્કાર હો, અને પાછળથી પણ નમસ્કાર હો ! હે વિદ્વન્ ! અર્ધચંદ્રાકાર હસ્તરૂપી અમારી અંગુલિઓવતી આપના બોચી પ્રદેશને અમારા નમસ્કાર હો ! આસડાં વગરના પગવતી આપની પીઠના પૃષ્ઠ ભાગને અમારા નમસ્કાર હો ! આપના સુકોમળ કપોલ પ્રદેશપર અમારા કંઠોર હસ્તના અંગુલિ પ્રદેશે કરીને નમસ્કાર હો ! વજ્રાંગની મુષ્ટિ સમ અમારા હસ્તની મુષ્ટિવતી આપના અંગ પ્રત્યંગને અમારાં સક્રિય કોટયાવધિ નમસ્કાર હો ! હે ભગવન્ ! કહેવત છે કે વિશ્વમાં ગર્દભ, અને વણિકની ચિંતા પરમાત્માને પણ નથી કરવી પડતી, તેજ અમારો અનુભવ છે કે આપની ચિંતા પણ પરમાત્માને નથીજ કરવી પડતી.

હે ગાગરના જેવું બહુ ખાવાથી જેનું પેટ ફુટી ગયું છે એવા આદર્શ હોએદર ! આપનાં અપૂર્વ પરાક્રમે આ નાનકડા માનપત્રમાં વર્ણુઓં જાય એમ નથી તેથી આપના ગહન જીવનના કેવળ એક બે પ્રસંગનોજ અત્રે ઉલ્લેખ કરી અમે આ મહાકાર્ય સમેટી લઇશું.

આપની કાગડાના જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો પરિચય છેક ન્હાન-પણથી સર્વને થયેલો છે. ટાવરને બગ્ગરે આપ જ્યારે જ્યારે બે દોઢીયાંની સવાશેર પાપટી લેવા જતા ત્યારે ત્યારે સાથે સાથે બીજી પાંચ શેર શાક તમારા પંચીયાના છેડામાં જે કુશળતાથી એકઠું કરી લાવતા હતા તે કુશળતાને લીધે ‘આર્સેની લુપીન’ લજવાઇને ન્હાસી ગયો છે; અને ‘શરલોક હોમ્સ’ને વિલાયતમાંજ મરી રહેવું પડ્યું છે. હે વિપ્રદેવ ! આત્મજીની ન્યાતમાં એક વેળાએ નાળીએર ઉઠાવી લાવવાની જે શરત આપે મારેલી એમાં આપે અપૂર્વ વિજય મેળવેલો હતો ! શરીરપર એક અખોટીયાએર આપે પાંચ નાળીએર તક્કાવી લાવવાનું બીકું ઝડપ્યું હતું. આપશ્રીએ લોકોની નજર ચુકવી અખોટીયાની પાટલીનો કચ્છો મારી તેની અંદર પાંચ કરનાં પણ વધારે નાળીએર અતિશય કુશળતાથી તક્કાવી આણેલાં.

સરસ્વતીનો આપના પર સદાસર્વદા સંપૂર્ણ સ્નેહભાવ રહ્યો છે. આપે નાનપણમાં એકડેએકથી માંડીને ઠેક અગીઆરા સુધી અભ્યાસ કર્યો પછી ગામડી નિશાળના માસ્તરને છુટ્ટી રહેટ મારી બંડખોર તરીકેની નામના મેળવી સરકારી શાળાને શોભાવવા માંડેલી અને ત્યાં પણ આપે યુક્તિપ્રયુક્તિથી આજીવનના વિદ્યાર્થીઓની સાથે અરસપરસ સંપ અને સહકાર કરી શિક્ષકો અને પરીક્ષકોની આંખમાં ખરે બપોરે ધૂળ નાંખી અમર નામના કરેલી છે ! આપ કેટલી લાખા જાણો છો એનો પાર કોઈ પામી શકે એમ નથી; પરંતુ પૃથ્વીના દરેક ખંડની દરેક લાખા આપને જીવદાત્ર છે એ આપના શબ્દો અમે માની લઈએ છીએ. ખાસ કરીને આપ મહાનુભાવે ‘ગાલિ-પ્રદાન શાસ્ત્ર’ ‘કપટકળા શાસ્ત્ર’ અને ‘વિતંડાવાદ શાસ્ત્ર’ માં

પારંગત થઇને જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેણે અમને આપને માટે ખરે-ખરું આદર અને માન ઉત્પન્ન કર્યો છે.

હે વિપ્રદેવ ! અભ્યાસ છોડ્યા પછી મોટી વય સુધી આપે આનંદ સૃષ્ટિમાં વિહરવાનું ચાલુ રાખ્યાથી આપના પિતાશ્રીએ આપને પદપ્રદાર પૂજનથી ધરતી બહાર ફગાવી દીધા. તરતજ આપે નિરાશ ન થતાં કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાં જગત માત્રનું જીવન જે ચીજ ઉપર અવલંબી રહ્યું છે, તે ચીજ (પાણી) પાવાનો બ્યવસાય સ્વીકારી લીધો, તેની નોંધ ચિત્રગુપ્તને ચોપડે લેવાઇ છે.

પછી તો અસહકારનો યુગ આરંભાયો. ગાંધીજીએ સ્વતંત્રતાનાં રણુશીંગાં પુક્યાં, અને સરકારી નોકરીઓ છોડી દેવાની સૂચનાઓ કરી. હે દેશભક્ત પંડિતજી ! વકિલોએ વકિલાત ના છોડી બારિસ્ટરોએ બારિસ્ટરી ન છોડી, લોકોએ અદાલતોને ન છોડી, છોકરાંઓએ સરકારી શાળા ન છોડી, મવાલ પક્ષનાઓએ ધારાસભામાં જવાની લત ન છોડી, પરંતુ આપના હૃદયમાં દેશદાઝનો એવો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો કે આપે આપના મહાન ઉચ્ચ અધિકારનો એક ધડાકાભેર ત્યાગ કર્યો અને ત્યાંથી મહાપ્રસ્થાન કર્યું. પછી મુંબાઇમાં આવી ગિરગામના એક છાપખાનામાં છાપું વેચવાની નોકરી અતિ ઉમંગ અને આદર સહિત આપે સ્વિકારી. હે સાક્ષરવર્ગ પંડિતજી ! ત્યાં પણ તે બેકદર લોકોએ આપની ઉન્નત અને ઉજ્જવળ કારકીર્દિની કદર ન કરી. એટલે આપ મોદમયીનો મોદ છોડી સ્વદેશમાં પાછા ફર્યા. આજન્મ પર્યંત હિંદના સંતાનોની સેવા કરવાનો આપે જે દૃઢ સંકલ્પ કરેલો તેથી આપે તરતજ આપને લાયકનું કામ શોધી કઢાડ્યું. અનેક સુંદરીઓના રસાસ્વાદને હવે આપ સંતોષી શકે છો, અનેક પુરોષો આપની કીર્તિનાં મુક્ત કંઠે ગુણગાન કરી રહ્યાં છે અને ‘ચક્રમ પંડિત’નાં લાડકાં નામે સુરતનાં છોકરાંઓમાં આપે જે અક્ષય કીર્તિ સંપાદન કરી છે તેનું માપ ટાવર આગળની તમામ કાઢીઆઓની દુકાનનાં કાટલાંવડે બેખીયે તોપણ

નીકળી શકે એમ નથી. વાણીઆઓની નાતમાં જન્મજીવનના સારા • કે નરસા પ્રસંગોએ શાકલાલ વિગેરે પીરસવાને માટે માણસો જોઈએ છીએ અને તે ઉત્તમ સેવાભાવનું કાર્ય હોઈ આપે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. આપનાં અન્ન પાણીનો બંદોબસ્ત મોટે ભાગે પારકે ઘેર થતો હોઈ આપને જે દ્રવ્ય મળે છે તેનો આપ યથાર્થ ઉપયોગ કરી રહ્યા છો. સાદાઈના આ જમાનામાં આપે આપનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ચંડિકાદેવીને સારી રીતે કરકસર કરતાં શીખવાડ્યું છે. એક મહિને માત્ર ઐઠી શેર ઘી અને બશેર તેલ વડે ગૃહસંસાર ચલાવવો એમ આપનું સખ્ત ફરમાન છે. કોલસા, લાકડાં બળતણ, ભરી મસાલો, છાલોપાલો, વસ્ત્રવેલવ એ સર્વમાં આપનાં પત્નીને આપે સખ્ત કરકસર કરતાં ‘વૈાન હિંડનબર્ગ’ કે ‘વુંડન ડાક’થી પણ વધારે કડક રીતે શીખવાડ્યું છે. આમ સખ્ત કરકસરથી મેળવેલ પૈસાનો આપ જે સદુપયોગ કરી રહ્યા છો તે જોઈને તો અમારાં કાળજી પુલકિત થઈ રહ્યાં છે. મહાત્મા ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત છે કે પરદેશી માલ બાળી નાખવો. આપે એ સૂત્રને પુરેપુરું હાથમાં લઈ વિલાયતી સિગારેટોને મોઢા પર મુકી તે પુરેપુરી બાળી નાખવાનો દ્રઢ અંકલ્પ કર્યો છે અને એ કાર્ય આજે લાંબા વખતથી આપ કરી રહ્યા છો તેમજ આપની કમાણીનો મોટો ભાગ એ શુભ કાર્યમાં ખર્ચી રહ્યા છો તે સ્તુત્ય છે !

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ આપના પાંડિત્યનો પાર નથી ! ‘અમા- વાસ્યાનો ચંદ્ર’, ‘ચંડિકાનું ચંદ્રગ્રહણ’ ‘મહારી ગૃહરાત્રી’ ‘દેહલય કે રેનેહલય’ વિગેરે દિલ બહેલાવનારાં નામોવાળાં અનેક સફળ પુસ્તકોના વિશ્વથી લેખક તરીકે આપે નામ કલાડ્યું છે. આપની કીર્તિનો ડંકો આખા સહરાના રણમાં અને આટલાંટિક મહાસાગરમાં વાગી રહ્યો છે. સસ્તુ સાહિત્ય કેમ આપવું એની કળા તો કેવળ આપજી જાણો છે ! ‘શરદ્કુમાર’ નામના આગ્રના મહાન નામાંકિત, મંચની બારસોનેદસ પાનાંવાળી પ્રેતો દોઢ ઢાંચામાં દોઢપાઈ

ઓછીએ ભવાનીપુરાના મોતીલાલ મમરાવાળાને આપે વેચેલી. સસ્તા સાહિત્ય પ્રત્યેનો આપનો પ્રેમ અદ્ભૂત અને અવર્ણનીય છે એમાં શંકાને સ્થાનજ નથી. થોડાકજ વખતપર આપનાં પત્નીને કરકસરના સિદ્ધાંત શિખવાડવા જતાં આદર્શ સ્મૃતિકાર મનુમહારાજના પરમ પવિત્ર સિદ્ધાંત યજ્ઞનાર્યસ્તુપૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ મુજ્ય-ચતુર્દશ રતનથી તેમની પૂજા કરી તે વખતે આપના જોસ અને શૌર્ય આગળ નાદિરશાહ કે તૈમુર લંગડો પોતાની કાખ લાકડી છોડીને લાગી જાય એવો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો. નિર્દય નીરો આપના અદ્ભૂત પરાક્રમ આગળ પાણી ભરે તોપણ ઓછું હતું. આખી દુનિયાના કમનસીબે આપનાં સુશીલ અને સ્નેહાળ ભાયાંના સંબંધીઓએ આપનાપર અસહકારના સિદ્ધાંતને વિસરી જઈને ન્યાય મંદિરમાં ફરિયાદ માંડી, અને આપે એક આદર્શ અસહકારીની જેમ વકીલ ખારિસ્ટર ન રોકતાં, આપનો કેસ લુલો થવા દીધો, અને એ પ્રશંસાજનક કાર્ય સાગીત થવા દીધું. આપને ઘાતકીપણાને માટે અનાદી માજુરદે છે માસની શ્રીકૃષ્ણજન્મનિવાસની શિક્ષા કરી. આજરોજ સંઘારે તે મુદતની પૂર્ણાહુતિ થતાં આપને છોડી મૂકવામાં આવેલા હોય, તેની ખુશાલીમાં હમેાએ આ માનપત્ર આપને સમર્પણ કર્યું છે. તે અર્પણ કરીને અમે જેમ કૃતકૃત્ય થઈએ છીએ, તેમ આપ પણ તેનો સ્વીકાર કરીને કૃતાર્થ થાઓ, એવી અનેક શુભેચ્છાઓ સહિત અમે અત્રેજ વિરમીએ છીએ. અસ્તુમિતિ સન ૧૯૨—ના શ્રાવણ સુદી સોમવતી અમાવાસ્યા ને શુકરવાર.

સહી દસ્કત નહાડેશંકર વજેરામ પંડિત.

ડી. બી. યુ. અને બીજા ૧૮૧ જણાઓ.

*

માનપત્ર વંચાઈ રહ્યા પછી સભામાં ભારે ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો અને તોફાન વધી પડ્યું.

X (Doctor of Broken Umbrella લાંગેલી છત્રીના દાકતર)

‘ નટવર! આ મુખીઓના સંધમાં આપણે કયાં ફસાયા ! ’ •
પંડિતજીએ કહ્યું.

‘ ચાલોને, આપણે ગચ્છંતિ કરી જઈએ. ખીજું શું ! ’

અને એ તોફાની વાતાવરણમાંથી હેમક્ષેમ નીકળી આવવા માટે
અમે પ્રભુનો પાડ માન્યો.

• •

✱

•

•

•

પાપડનું કારખાનું

*

‘પણ તારી દુકાને પાપડ કેટલા ખપે છે?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

મહારા બનેલીને માટે મહેં મસાલાની દુકાન કાઢી હતી. બનતા સુધી નોકરી ન કરાવવી પણ નાનો મોટો કોઈ પણ ધંધો કરાવવો એવો મહારો વિચાર હતો એટલે એ લાઇનનો અનુભવ લેવરાવીને એમને પી. નટવરલાલ મસાલાવાલાના નામથી દુકાન કરાવી ધંધો કરાવવા માંડ્યો હતો. પંડિતજી એક દિવસ દુકાન જોઈ આવ્યા હતા. શરૂઆત પણ ઠીક હતી અને દુકાન ઠીકઠીક ચાલતી હતી એટલે પંડિતજીને પણ કેંકે ભાવ થઈ આવ્યો. નાનાં છોકરાંને મીઠાઈ જોઈને મોઢામાં પાણી આવે તેમ પંડિતજીને પણ ધંધાની વાતને નામે મોઢામાં પાણી આવતું.

‘ મહિને દહાને દસબાર મણુ વેચાય. ’ મહેં જવાબ આપ્યો. ‘ કેમ . પૂછવું પડ્યું ? ’

‘ કારણુ વગર કેં પૂછાય છે ! જોને, મહેને એક વિચાર સુઝયો છે. ’

‘ શો ? ’

‘ આપણે પાપડનું કારખાનું કાઢીએ. ’

‘ શી રીતે ? અમે લાવીએ છીએ તેથી સસ્તાને સારા બનાવાશે ? ’

‘ હારે ! એમાં શું ? મહારી વાત સાંભળીશ તો તારી ખાતરી થયા વિના નહિ રહે. ’

‘ જો આપણે જેવા તેવામાં હાથ નાખતા નથી. ’

‘ તે તો હુંયે ક્યાં નથી જાણતો. ’

‘ આપણે પાપડ બનાવીશું મશીનથી. ’

‘ મશીનથી ? ’

‘ હા બાપ ! હા. મશીનથી. મોટાં મોટાં મશીનથી. એ સિવાય કેં સસ્તા પડે ! હાથના કામમાં ને સંચાના કામમાં એજ મોટો ફેર છે ને ! માલ જથ્થાબંધ થાય છતાં સસ્તો પડે. ’

‘ પણ કેવા મશીનથી બનાવશે ? ’

‘ તેં કાગળનું કારખાનું જોયું છે ? ’

‘ કાગળની મીલ તો જોઈ છે. ’

‘ એના સંચા ધ્યાનમાં આવે છે ? ’

‘ હાસ્તો. ’

‘ એવાજ સંચાથી પાપડ બનાવી શકાશે. એક બાળુ મગ અને અડદ મશીનમાં નંખાય ને બીજી બાળુએ ખાસા મઝાના પાપડ તૈયાર થઈને નીકળે. ’

‘ પણ શી રીતે ? ’

પંડિતજીનું ભેળુ જખર ફળદ્રુપ હતું એમણે કાણુ જાણુ કેવીયે ગોઠવણુ કરી રાખી હશે !

‘ જોને સૌથી પહેલાં તો એક મશીન અડદને મગ, બરડશે, બીજુ છોતરાં જૂદાં પાડશે. ત્રીજુ દળશે. બીજુ બાણુ ખારો ઉકાળાશે.

‘ ખારાનું પાણી, મીઠું, તેલ, લોટ બધુ એક મોટા સંચામાં એકઠું થશે ’

‘ પણ એનાં ગુદલાં શી પડશે ? ’

‘ તું તો હજી ગાંડોજ રહ્યો ! કાગળનો માવો તૈયાર થાય છે તેમ પાપડનો માવો તૈયાર થશે. અને પછી એ પ્રવાહી રૂપેજ પેલી પીત્તળની જાળી પર પથરાશે અને ધીરે ધીરે રોલરોના દાબમાં જતો જશે. એવા અનેક રોલરોમાં દબાતો દબાતો એ છેલ્લા મોટા રોલર પર દબાશે ’

‘ પણ એતો પાપડનો વીંટો થયો. ’

‘ અને એમાંથી એક સંચામાં જઈને સરખા માપના ગોળ પાપડ કપાશે. બાકીનો કચરો વધશે તે પાછો માવામાં જશે. ’

‘ પણ જીરૂ અને મરી ? ’

‘ એયે સાફ થઈને માવા ભેગાંજ છોડવામાં આવશે એટલે તારા પાપડને ટક્કર મારે એવા પાપડ તૈયાર થશે. ’

‘ એ હિસાબે તો સસ્તા પડે ખરા પણ એમાં શરૂઆતનો ખરચ ખુબ કરવો પડે. ’

‘ એને માટે યે જોગવાઈ કરીશું. આપણે એની લીમીટેડ કંપની કાઢીશું. ’

‘ નારે ના ! એ જમાનો ગયો. હવે લોકોને એમાં શ્રદ્ધા નથી રહી. ’

‘ ત્યારે ચાર છ ભાગીદાર મળીને કાઢીએ. બોલ તું ભાગી-
દાર થશે ? ’

‘ તમે બીજા ભાગીદાર તો શોધી કાઢો. ખુટતો વધતો
મળેને ગણુજો ’

‘ ભલે ભાઈ ! પછી કહેશે મળેને પૂછ્યું નહિ ! ’

‘ પણ હું ક્યાં ના પાડુ છું ! ’

આ વાત થયા પછી પંદરેક દિવસ પંડિતજીએ ખુબ પ્રયત્ન
કર્યો પણ જોઈતી સુડી રોકનારને અભાવે એમને ઘણી દિલગીરી
સાથે આ યોજના અભરાઈ પર મુકવી પડી છે !

અનુકૂળ સંજોગો મળ્યે એમની એ યોજના અમલમાં મુકવાનો
વિચાર હજી પણ કાયમ છે.

*

પ્રાણશંકર પંડિતજીનું એક મહા પરાક્રમ

*

‘અધમ સંગતિ વાંધ્યા રહેતી નથી.’ એ અનુભવ વાક્ય ખરું છે. અક્ષરે અક્ષર. પંડિતજીને એવા પણ એકાદ બે સળંગ સાથે પ્રસંગ પડેલો. મ્હારે અને તેમને અનેક વિષયો વિષે ચર્ચા થયેલી અને એકાદ વખત તેમાં તેમને કાંઇક ખોટું લાગેલું. નદીનો પ્રવાહ પોતાના માર્ગમાં આડ નડે તો બીજો માર્ગ લે છે તેમ પંડિતજીના મ્હારા પ્રત્યેના સ્નેહ પ્રવાહનું થે બનેલું.

એ એમના સ્નેહી મિત્રાએ એમને સહમજલેલા કે:

‘ વસ નારીને કરવી જે ધારો,
ગોખી રાખો સરસ આ ધારો
મારો બુધેથી માર. + + ’

અને પંડિતજીના ભેળમાં કાણુ જાણુ કેમ એ સુત્ર ઉતરી ગયેલું તેથી જોકે શ્રીમતિ કાલિકાદેવી જેવાં સ્નેહલગ્નનાં પત્ની તેમને પ્રાપ્ત થયેલાં તો પણ તેઓ ઉપરની શિખામણુને! પ્રયોગ તેમના ઉપર કાંઈ કાંઈ વાર કરતા.

એક વખત તો મ્હેં તેમને ગણગણતાં સાંભળ્યા હતા કે:

‘ કાંઈ કહેછે કે કાંઈ કહેછે કે બુધે જર બાજરી, ને બુધે નાર પાધરી,
‘તો મ્હારે ઘર છે વાંદરી, બસ તેને કરશું પાધરી. ’

એક મિત્ર તરીકે મ્હેં એમને ઘણીએ વાર સહમજાવેલા પણ એ બધું પત્થર ઉપર પાણી જેવું હતું. મ્હેં જાણ્યું કે એમની એ ધૂન છે અને ઘણી વખત ધૂન ઝાઝો સમય ન ટકતાં પાંચ પંદર દિવસમાં મરી જાય છે તેમ એમના પ્રસંગમાંયે બનશે એમ મ્હેં માનેલું અને મ્હને માનવાને પણ સખળ કારણ હતું કારણ કે શ્રીમતિ કાલિકાદેવી એમનું એ પ્રકરણ ઝાઝું ચાલવા દે એવું ન હતું. એ જો ધારે તો—પણ અલખત એ બીજાં પતિપરાયણ નારી રત્નો માફક આવી બાબતો ધારતાંજ ન હતાં—પંડિતજીને પાંદડે પાણી પાય અને હથેળીમાં નચાવે !

એક દિવસ પંડિતજીની ઓરડીમાંથી ડુસકાનો સ્વર આવ્યો. તે સાંભળીને દરેક પરોપકારી માણસનું હૃદય દયાથી છલકાઈ ઉઠે છે તેમ મ્હારું હૃદય છલકાઈ ઉઠ્યું. નારી સન્માન જેના હૃદયમાં ન હોય તેને કાંઈ માણસ કહેવાય ! અને પરોપકાર જેવો સદ્-ગુણ જેનામાં ન હોય તેનો અવતાર એજે ગયો. ધારો કે તમે રસ્તામાં જતા હો અને એકાદ મુખ્ય ગાડીવાળો ગાડીમાં બે ખાંડીનો પત્થર જારી બળદને મારતો હોય, એકાદ ઘાટી કે કામાડી દાડના

દ્વારમાં પોતાની સ્ત્રીને ફટકારતો હોય, અને પેલી પોકેપોક મુકીને રોતી હોય, એકાદ વડીલ છોકરાને સોટી ઉપર સોટી ફટકારતો હોય અને બાળક ચીસોચીસ પાડતો હોય, તો કયા માણસના હૃદયમાં પરોપકાર શક્તિ અને દયા નહિ ઉભરાય ! પણ કોણ જાણે કેમ પંડિતજીના હૃદયમાં બીજાને માટે દયાનો સંપૂર્ણ ભાવ હોવા છતાં શ્રીમતિ કાલિકાદેવી માટેજ અભાવ હતો. એ વિરોધાભાસ અલંકારે એમના હૃદયમાં કેમ અને કઈ રીતે વાસ કર્યો તે તો કાંઈ અલંકારિકજ કથી શકે. એ હુસકાં સાંભળતાંજ મહારા નેત્ર સમક્ષ એક ચિત્ર ખડું થયું. પંડિતજી પોતાનું રૌદ્રરૂપ ધારણ કરી હાથમાં નેતરની સોટી કે આકુ અવળું જે આવ્યું તે લપ્પને ઉભા હશે અને શ્રીમતિ સહામે મ્હાન વદને રોતાં રોતાં પટકાષ્ટ પડ્યાં હશે.

આવે પ્રસંગે પંડિતજીને કાંઈ કહેવા જવું એ સરિઆમ મૂર્ખતા હતી. તેઓ માનશે એ માનવું ભૂલ ભરેલું હતું કારણ તેઓ માને એ વાતજ અસંભવિત હતી. એમને માટે મ્હેં બીજાનેજ રસ્તો લેવા વિચાર કર્યો.

‘ સુમન ચાલ આવતો ’ એમ કહી મ્હેં મહારી સુમનને બોલાવી.

‘ કેમ, શું છે ? ’ તેણે પૂછ્યું.

પંડિતજીનું કલ્પનાચિત્ર મ્હેં તેને જણાવ્યું અને તેને હવે પછી શો ભાગ લજવવાનો હતો તે સહમળવ્યું. દરેક પતિપરાયણ પત્ની આવે પ્રસંગે જેમ વર્તે તે મુજબ વર્તીને તેણે હા પાડી.

મ્હેં તરતજ બારણાં બંધ કર્યા અને એક ગાદલુ વચ્ચે નાખ્યું ખૂણામાંથી નેતરની સોટી લીધી અને ફડાફડ પેલા ગાદલામાં મારવા માંડી. તેની સાથે સુમને પોતાનું કામ શરૂ કર્યું ‘ ઓ મારા બાપરે ! મરી ગઈરે ! ’ કરીને છુટે મોઢે રોતી હોય એમ દેખાવ કર્યો. ખૂસા ખૂસ અને ધમાલથી આખી ઓરડી ગાજી રહી.

‘ નટવરલાલભાઈ ! આ શું કરે છે ! ’ અમારી પાડોશનાં

નન્દન બહેનનો અવાજ આવ્યો, ‘ નટવર, બારણું ઉગાડ ’ અમારા સ્નેહી જ્યન્ત બોલ્યા ‘ મી. પટેલ ! આ શું કરો છો ? ’ ‘ Open please ’ ‘ પટેલ ! આમ ધડીઅટ કેમ થાવ છો ? ’ ‘ સુમન બહેન ! બારણું ઉઘાડો તો ’ વિગેરે ચિર પરિચિત સ્વરો કાનપર અથડાયા અને બારણા ઉપર ઠોકાઠોક વધતી ચાલી.

ગાદલા ઉપરના સપાટા પણ વધતા ચાલ્યા અને સુમને પણ પોતાનો પાટ આબાદ લજવ્યો. ઠોકાઠોક વધી પડી એટલે મહે ઠંડે કલેજે બારણુ ઉઘાડ્યું. બધુ ટોળુ અંદર ધુસ્સું. મહારો રહેરો શાંત હતો અને સુમન ખડખડાટ હસતી હતી. મહે ખુલાસો કર્યો કે એ બધાંયે સજ્જડ ભૂલ કરી હતી. હું મહાઈ ગાદલું સાફ કરતો હતો. કચરો ખૂબ ભરાયો હતો. અને ખૂમાખૂમ નેડેતી ઓરડીમાં થઇ હતી. એ ખૂમ બરાડા કાલિકાદેવીના હોવા નેમ્મએ. પંડિતજીની છાની છપની વાતો બહાર આવેલી તેથી અને સુમન તથા કાલિકાનો સ્વર ઘણો ખરો મળતો આવતો હોવાથી મહારો ખુલાસો સેંકડે પંચાણુ ટકા સાચો મનાયો અને સર્વેયે પંડિતજીના બારણા તરફ વળ્યા.

બારણું ઉઘડ્યાં અને કાલિકાદેવીનો રડમસ રહેરો નજરે પડ્યો તે તેમનો અંગુઠો પંખાળતાં હતાં અને ડુંકો મારતાં હતા. પંડિતજી એક બાજુ શાન્ત ઉભા હતા અને તેમના રહેરો ઉપર ગુસ્સાનું એક પણ ચિન્હ ન હતું. મહે આટો બાક્યો કે શું ? એવી શંકા મહેને થઇ પણ હવે તો સઘળુંયે સાંગોપાંગ પાર પાડવામાંજ મગ્ન હતી.

‘ પંડિતજી, આતે તમને છાજે ! ’ હું એટલું કહું એટલામાં તો અનેક જણ અનેક વેણુ વફવા મંડ્યા અને ઘેરાં મંડળ કાલિકા દેવીને આશ્વાસન આપવા લાગ્યું. પંડિતજીનો ખુલાસો કોઇએ સાંભળ્યો નહિ. પંડિતજીની કુરતી ઉપર સર્વેને તિરસ્કાર આવ્યો.

અર્ધા કલાક સુધી અનેક વાટાઘાટ થઇ અને પંડિતજીને તેમની આ વર્તણૂક બદલ સર્વેએ ખૂબ ઉપાલંબ આપ્યો. કેટલાકે તેમને ખૂબ બનાવ્યા. ‘નબળો માંડી બૈરાપર શુરો’ ‘ પંડિતજી, તમે તો પરાક્રમ કર્યું’ ‘આમ તે કરતા હૅષ્ટું!’ ‘ ભલામાણસ! આમ સાવ શેકયો પાપડ ભાગવાની વાતપર શે આવી જવ છો?’ ‘ઉઠુંનું ઓસડ ઘોડા કે? જરા વૈદને તો પૂછવું હતું?’ વિગેરે અનેક વાક્યો મ્હારી ઓરડીમાં બેઠા બેઠા મ્હારે કાને અથડાયાં. પંડિતજી પણ કાંઈક સમજ્યા. તેમના ખુલાસા બરાબર મનાયા નહિ અને આ બધું તૂત મ્હેં કર્યું એવું એમના દિલમાં વસ્યું.

પણ એમાં મ્હારો શા વાંક? મ્હેં તો એમના ભલા માટે બધુંયે કરેલું. હું શું જાણું કે કાલિકાદેવીનો હાથ બારણું બંધ કરતાં દબાયેલો અને તેથી અંગુડો સુઝી ગયેલો. આંખનાં આંસુ ને હુસીયાં બેડે એ દરદને લીધે હતાં કે એકાદ કલાક પહેલાં પંડિતજીએ જગાડેલાં ‘વરણ’ ને લીધે હતાં તે મ્હને કેમ ખબર પડે, આપણે તે કાંઈ પરમેશ્વર છીએ કે બધી વાતો આગળથી જાણી શકીએ? અને આગળથી જાણતા હોય તોયે શું? થનાર વાત થયે જાય છે, તમે જાણો કે ન જાણો? સહદેવ જાણતો પણ શું કરી શકતો? જન્મેજન્મે જાણ્યું તોયે કપાળે કોઢ થયો. થરા કાળ આગળ કોણ ડાલ્યું છે?

ઘડીઆળનું લોલક એકબાજુ જઈને પાછું બીજી બાજુ જવડી જાય છે તેમ આ બનાવથી પંડિતજીનો રોષ એકદમ વધી ગયેલો. એટલે મ્હેં માન્યું કે હવે તરતજ મ્હારી સાથે સારો બનાવ રાખશે અને બન્યું પણ એમજ. એ દિવસમાંજ અમે પાછા અમારા અસલ અંબંધ ઉપર આવી ગયા. રોજ ગાડીમાં સાથે જઈએ એટલે એક દિવસ એવો પ્રસંગ આવી ગયો અને કોણ જાણે કેમ તેમનું મન પણ મ્હારા તરફ ઢળેલું એટલે કે મનોમન સાક્ષી છે, એ ન્યાયે અથવા બીજા કોઈ કારણે તેઓ મ્હારી સાથે મોકળે મને ગયે ચઢ્યા અને પોતાની આંટેવ માટે પણ બેઠ દર્શાવ્યો.

દરેક વખત ખતાવતો તેમ આ વખતે પણ મહેં એમને એમાંથી છુટવાનો માર્ગ ખતાવ્યો. હાથ વાપરવા કરતાં જીલ વાપરવી અને ગુસ્સો કાણુમાં રાણુમાં રાખવો. અનેક ધમકી આપવી વિગેરે.

એનો અમલ પણ તરતજ થયો.

. એ દિવસ પછી એક વખત પંડિતજીએ ‘ધરણુ’ ઘાલ્યું. ચોમાસાના દહાડા હતા અને એમને ઢોકળાં ખાવાં હતાં. એ દહાડે અજીણુ થાય તો ભારે પડે અને કઠોળ પચવામાં ભારે તેથી કાલિકાદેવીએ તે કચી નહતાં. સવારમાં પંડિતજી મહારી સાથે કામસર બહાર આવ્યા હતા. તે ઘેર આવતાં જ્યારે એમને ઢોકળાંનો પ્રોગ્રામ ઉડી ગયાની વાત સાંભળી ત્યારે તેમને ક્રોધ સાધારણુ દદ ફૂદાવી ગયો.

પણ ક્રોધ કરીને કાંઈ બોલતા પહેલાં મનમાંજ એકથી દસ સુધી બોલી જવાનું મહેં એમને કહેલું તેનો અમલ કરી એમણે તરતજ તેને તેજ ઘડી ઢોકળાં કરવાનો હુકમ આપ્યો. સારાં ન થાય તો ભલે પણ ઢોકળાં થવાંજ જોઈએ.

અને કાંઈ કાલિકાદેવીનો છુટકો થાય ! તેમણે ઢોકળાં કચી પણ તે કાંઈ સારાં હોય ! પંડિતજી તો ખાતા જાય અને ખમડતા જાય !

‘ ખસ આજે તો હું કાંઈ નવાજૂતી કરવાનો. સાંજ પહેલાં કાંઈક ન કરી ખતાવું તો મહાઈ નામ પ્રાણશંકર નહિ ! ’ આ અને આવી અનેક ધમકીઓ પંડિતજીએ શ્રીમતીને આપી. વાતનું વતેસર થતું જોઈ શ્રીમતી પણ ગભરાયાં.

પંડિતજીએ ઢોકળાં પેટભરીને ખાધાં હતાં અને અધુરામાં પુરાં તે બરાબર નહિ થયેલાં તેથી તેમજ ચોમાસાના દિવસ હોવાથી પેલી દક્ષિણી કહેવત ‘ ભટ્ટ જેઉની તટ્ટ કુગલે. ઘરે જઉની સ્વસ્થ નીજલે, ખાયકો હાણે કા નિજલે ? હટ્ટ રાંડ માઝા પોટ ફૂગલે ! ’ મુજબ પંડિતજીઆ પોટ ફૂગલા, ચાર પાંચ વખત તેમણે જાજરની મુઢાકાત

લીધી અને શરીરમાં અસ્વસ્થતા આવી, પણ કામના દયાણુને લીધે એમનાથી ઘેર જવાય એમ હતું નહિ.

કોઈએ કહ્યું કે ‘ જયફળ ખાવ. મરી જશે ! એટલે પંડિતજીએ જયફળ મંગાવ્યા અને બેત્રણ જયફળ ખાઈ ગયા. એની અસર આખાદ થઈ. ઝાડા બંધ થયા પણ પેટમાં કચરો તો રહી ગયો. સોપારી એલચી, કોથમરી, ઝાડુ ને તખેતાનું શ્રીમતિએ બે દિવસથી ‘ બજેટ ’ આપી રાખેલું એટલે તે ખરીદવા સાંજના બહાર ગયા. ભૂલેશ્વરથી ચર્ની રોડ જતાં સાડાઆઠની ગાડી ચુક્યા. ‘ મલાડ જવાને સવાદશ વાગ્યે ગાડી જતી. તે પહેલાં એક અંધેરી લોકલ જતી હતી. રેલ્વેના પર બેસવા કરતાં ગાડીમાં બેસવું સારૂ અને ચર્ની રોડ કરતાં અંધેરી ઠીક, કરીને પંડિતજી ગાડીમાં બેસી ગયા. કુદરત કુદરતનું કામ કર્યે જાય છે, એટલે ચોમાસાના દિવસોમાં વરસાદ પડે તેમાં નવાઈજ નહિ. વરસાદ પડવો શરૂ થયો અને પંડિતજીને જયફળનું ઘેન ચઢવા માંડ્યું. હમણાં અંધેરી આવે એટલે જાયું છું, કરીને પંડિતજી ચુક ગયા. સુતા તેવા ઉંઘ્યા. ઘણીએ વખત ઘોળે દહાડે હું મલાડ ઉતરવાને બદલે બોરીવલી ખેંચાઈ ગયો છું. તો આતો કાળીરાત હતી. અને પંડિતજીએ જયફળ ખાધાં હતાં. એટલે એ ક્યાં ખેંચાઈ જશે એ કેમ કહી શકાય ?

પંડિતજી રોજ સાડાઆઠે ઘેર આવતા એટલે શ્રીમતિએ એમની રાહ બેવા માંડી હતી. સાડા આઠ થયા, નવ થયા. પણ પતોજ નહિ. એતો બિચારાં ગાભરાં ગાભરાં મ્હારી પાસે આવ્યાં. ‘ નટવરલાલ ભાઈ, હજી એ આવ્યા નથી. શું થયું હશે ? ’

‘ હમણાં આવશે. ’ એ કહ્યું.

‘ પણ નવ વાગ્યા. ’

‘ કાંઈ ગયા હશે. સાડા નવની ગાડીમાં આવશે. ’

થોડી વારમાં સાડા નવ થયા. પોણાદસ થયા. સાડા નવની ગાડીમાં જ્યન્તિલાલ આવ્યા પણ પંડિતજીનો પતો નહતો શ્રીમ-

તિની અમને દયા આવી. પંડિતજીએ કાંઈ નવા જૂની કરી હોય તો તો એ બિચારાં રવડીજ નયને! એમના ભાઈ સુરત હતા, એમને ખબર આપી હોય તો સારું. શ્રીમતિનું પણ એજ કહેવું હતું. મહેં જ્યન્તિલાલને કહ્યું તેમણે લાગવગ લગાડી અને સુરત તાકીદનો તાર કર્યો. સુરત સ્ટેશનપર એમના કાકાના દીકરા હતા. તેમને ખબર આપી એટલે શ્રીમતિના ભાઈ કૃષ્ણનાથ કાઠિયાવાડ એક્ષપ્રેસમાં રવાના થાય એવી એમણે ગોઠવણ કરી. કૃષ્ણનાથ સ્ટેશનની નજીકજ રહેતા હતા એટલે એકાદ કલાકમાં તો સ્ટેશનનો પોર્ટર તારનો જવાબ પણ અમને આપી ગયો. તે કાઠિયાવાડ એક્ષપ્રેસમાં નીકળી બેારીવલી ઉતરી સવારમાં આની પહોંચશે એમ લખ્યું હતું.

અગીઆર થયા પણ પંડિતજીનો પત્તોજ નહિ. અમે શ્રીમતિને ઠંડાં પાડ્યાં. એમની આંખમાંથી આવણુ ને ભાદરવો વહે જતા હતા. એમનો પ્રેમ પંડિતજી ઉપર અથાગ હતો. તેઓ પંડિતજીનું વૈમનસ્ય હોવા છતાંયે તેમના ઉપર મરી શીટતાં હતાં. સ્નેહવચ્ચની સુંદરી પતિને પ્રભુ ગણી જીવનપંથ ઉત્તરજીતી હોય એવામાં એકાએક જીવનજ્યોતિ ખૂંટાય તો તેની શી દશા થાય! મૃતને કવિતા લખતાં આવડતી હોત તો તેજ વખતે એકાદ સુંદર કાવ્ય લખી નાખન. છતાંયે મહેં આડી અવળા, નહાનાલાલ કવિની શૈલીમાં આંદોલનની થોડી ધણી લીટીઓ લખી કાઢી હતી. એ વિષયમાં વિદ્વાનોને! એવો અભિપ્રાય પડ્યો હતો કે એ પંક્તિઓ અપ્રતિમ સુંદર અને મનમોહક હતી પણ તે કોણ જાણે કેમ ડાબે હાથે મુકાઈ ગયેલી તે આ લખતી વખતે જડીજ નહિ. ખરૂં છે કે-‘લલ્લાનું મૃત્યું વહેલું.’ એ ભલી લીટીઓ પણ વહેલી મરી ગઈ.

મહેં અને સુમને શ્રીમતિને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું. હૃદય ધવાયું હોય ત્યાં દવાના મલમ પટા કરતાં વાણીની મીઠાશ વધારે કામ કરે છે. ચિંતામાંને ચિંતામાં શ્રીમતિને ઉંચ પણ ન આવી.

રાત્રિ વહી ગઈ પણ પંડિતજીનાં દર્શન ન થયાં. સવારના છ વાગ્યા, સાડા છ થયા પણ પંડિતજી શાના દેખાય! પોણાસાતે

કૃષ્ણલાલ, તેમનાં પત્ની મનોરમા વિગેરે આવી ગયાં. તે પણ અમારી વાતો સાંભળી દિગ્ધ થઇ ગયાં. મહેં જ્યંતિલાલને પંડિતજીની તપાસ કરવા મુંબાઇ મોકલ્યા. કે કાલે કેટલાવાગે તેમણે ઓફિસ છોડી.

આવે પ્રસંગે સ્ત્રીવર્ગની હિંમત ધણી ધટી જાય છે અને પંડિતજી જેવા પ્રેમાળ પતિ ગુમ થઇ જાય તે સ્ત્રીમતિને કેમ ન લાગે ? અને બહેનનું દુઃખ જોઈ કયા ભાઈનું દીલ ન દુઃખાય ? આખા ઘરમાં રોકકળ થઇ રહી.

આઠ વાગ્યા, સાડા આઠ થયા પણ કાણ આવે !

છેક પોણાઠસ વાગે પંડિતજી પધાયો. લીમ પાતાળમાં ગયેલો તે ખારમાનું શ્રાદ્ધ સરાવતાં પહેલાં આવેલો જોઇ પાંડવોને જેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે તેથીયે વધારે નવધ અમને પંડિતજીને જોઇને લાગી.

કૃષ્ણલાલે અને બધાંયે પંડિતજીને ઉધડા લીધા અને પંડિતજી પણ શરમના માર્યા કાંઇ ખોલી ન શક્યા.

તે દિવસે એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી હાથ ઉપાડવો નહિ.

પાછળથી એમણે એમનું દારતાન મૂકે કહેલું કે, ‘ નટવર, અંધેરી ક્યારે આવ્યું તેનીયે મને ખબર ન રહી. જયફળનું ઘેન અજબ પ્રકારનું અને તેમાંયે વરસાદ પડે એટલે પૂછવું શું ? હું ઉંઘી ગયો અને એ ગાડી કેલાબા ગઈ ત્યાં સુધી જાગ્યો જ નહિ. કેલાબે મને પોર્ટરે ઉઠાડ્યો ત્યારે. ત્યાંથી બાંકડાપર સુતો પણ કાંઈકે ઉઠાડ્યો તે બીજા વર્ગના ડબ્બામાં જઈને સુતો ને ઉંઘ્યો તે એટલો કે એ ગાડી વિરાર ગઇ અને ત્યાં પહોંચી એટલે પોર્ટરે ઉઠાડ્યો ત્યારે ઉઠ્યો. અલગત તેજ ગાડીમાં હું મજાડ પાછો આવ્યો પણ એટલા વખતમાં અહીં તો મારા નામની પોકો પડી ચુકી હતી. જીવને જીવન મારા રાજ્યાને છાજ્યાંનો પ્રસંગ ગોઠવી દીધો હતો. ’

કૃષ્ણલાલના ઠપકાએ મહારા અનેક ઉપાય કરતાંયે પંડિતજી ઉપર ધણી અસર કરી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઇ શક્યો અને મૂકે તેથી આનંદ થયો.

પો લ કા ની ઝાલર

*

કપડાં પહેરવાની બાબતમાં પંડિતજી જેટલું બેદરકાર ભાગ્યેજ હશે. ઘણી વખત ટોપી કે પાંચડીમાંથી તેમની ચોટલી બહાર ઊડતી હોય, ખુટની દોરી પગ નીચે આવતી હોય અને કોટ કે જાકીટનાં બટન ખુલાંજ હોય ! અથવા કોટનાં બટન જાકીટે પહેર્યા હોય. એવી નાની વાતો તો જાણે સમજ્યા ! પણ એથીયે વાત આગળ વધી હતી.

એક દહાડો મહેં એમને ફરવા જવા બોલાવ્યા. રોજ સવારે હું અને મહારા એક રનેહી મંત્રાડથી ગોરેગામ સુધી પગે ફરવા જતા. સવારના પોણાછએ ઉઠી કાંતો હું એમને જૂમ મારતો અથવા એ મહેં બોલાવતા. બરાબર છ વાગે અમે ઘેરથી નીકળતા અને સાડાછએ ગોરેગામ પહોંચી ગાડીમાં પાછા આવતા. શિયાળાના દહાડા હતા અને છ વાગે તો અંધાર ધણું રહેતું. પંડિતજીએ મહેં સાંજે ખાસ કઢી રાખ્યું હતું કે ફરવા જતા પહેલાં મહારે એમને

બોલાવવા એટલે ખીજે દહાડે ઉઠીને મહેં જૂમ મારી. પંડિતજી રથવાયા રથવાયા ઉઠ્યા અને માથે ફેંટો વીંટાળી બહાર પડ્યા. એમના આપનો શોક હોય તેથી કે કોણ જાણે કાંઈ ધુન ભરાય હોય તેથી તે હમણાં હમણાં કોઈ કોઈ વાર ફેંટો બાંધતા.

શિયાળાની ટાઢ અને સન્હારનો પ્હોર, આજુબાજુ પક્ષીઓનો કિલકિલાટ અને ડુંગરાઓની પાછળ ધીરેથી વધતો જતો પ્રકાશ, એ બધી શોભા જોતાં અને માણતાં વખત જણાતો નહિ. કોઈ કોઈ વખત ગર્રપાં પણ ખૂબ હંકાતાં અને એટલો વખત કાઢવો તે જરાયે ભારે ન પડે એવી મજા આવતી. રોજ જવાનું બે જાણે વાડી કે બગીચામાં ફરતા હોય એમજ લાગતું.

પંડિતજી આજે પ્હેલ બ્હેલાજ ફરવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં કંઈ કંઈ જગ્યાએ તાર આવે છે કંઈ કંઈ જગ્યાએ લાઇન ઓળંગવી એ વિગેરેથી તે અજાણ હતા. એટલે અમે બે જણ આગળ ચાલતા હતા અને પંડિતજી પાછળ હતા અમારા હાથમાં લાકડી હતી પણ પંડિતજીને કહ્યા છતાંયે લાકડી લાવવી ભૂલી ગયા હતા.

વચ્ચે ‘આઉટ સિગ્નલ’નો તાર આવ્યો અમે બેઉ જણે લાકડી ઠોકી પણ કે.જી જાણે કેમ પંડિતજી ત્યાં ધબ્બાફ દબને પડી ગયા. સ્થૂળ શરીર ને પગમાં તાર ભરાયલો તે તેમનાથી જલદી ઉઠાયું નહિ. ખીજી બ.જી છ દસતી ગાડી ગોરેગામથી આવતી હતી. જલદી ન ઉઠાડીએ તો પંડિતજી મુવા પડ્યા હતા. જેમ તેમ કરી અમે ઉઠાડ્યા. અને એ ઉઠ્યા એટલે બહાદુર. ધીરે ધીરે ચાલ્યા.

ગોરેગામ આવ્યું એટલે સવાર પડ્યું. હું અને મ્હારા સ્નેહી તો પંડિતજીના મહેં સામે જોતા જઈએ ને હસતા જઈએ. પંડિતજીએ શ્રીમતિની સાડીનો ફેંટો બાંધ્યો હતો. અમને હસતા જોઇને તેમનો મિનજ મયો.

‘ નહુ, આમ શું ગણેડાની માફક ખડખડ હસે છે ? ’

મ્હેં એમના ફેંટાનો છોડો પકડ્યો અને ખેંચ્યો. સાપ જોઇને કુદે તેમ એ જોઇને પાંડિતજી કુદ્યા. તેમને તરતજ લાન થયું કે પોતે ફેંટાને બદલે સારી પહેરેલી છે !

એ વડોદરે હતા ત્યારે આવોજ એક કિસ્સો બનેલો. તેમના જ વર્ગમાં મારા કાકા અમથાભાઈની મણિ લાલુતી હતી. તેણે એ વાત કરેલી.

સ્વામ પ્રડે તેથી પાંડિતજી પાટલૂન પહેરીને શાળામાં જતા. એક વખત વર્ગનું કામ ચાલતુ હતુ અને પાંડિતજી સ્વામજીને પોતાની ખુરસી પર બેઠા હતા. ગણિતનો એક અધરો દાખલો પાટીયા પર ગણવા એમને ઉઠવુ પડ્યુ. બધી કન્યાઓનું એમના તરફ ધ્યાન હતું એવામાં ધીરે રહીને પાટલુનની એક બાજુએ પોલકાની ઝાલર જેવું કાંઈક બહાર નીકળેલું મણિએ જોયું. તે ઉચ્ચો નંખર રાખતી હતી તેથી આગલી હાસમાં હતી. તેણે બીજી બે ત્રણ કન્યાઓનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું.

આવું જોઇને કોઈનું હસવાનું માય ખરૂં ? મોટા માણસ કદાચ મ્હેં ઠાવકુ રાખે પણ છોકરાંનું મ્હોટું જરા જેવુ હસવાનું જોઇનેજ છૂટું થઈ જાય છે. એકે બીજીને ને બીજીએ ત્રીજીને બતાવ્યુ અને બધી કન્યાઓની નજર પોલકાની ઝાલર પર પડી. અને એ ઝાલર પણ જખરી. ધીરે ધીરે ને વધારે ને વધારે નીકળેય જતી હતી. થોડી વારમાં આખી બાંય બહાર દેખાઇ. ઘોળુ અગલાની પાંખ જેવું પાટલુન અને તેવાંજ મોજાં તે બેની વચ્ચે પોપટીઆ રંગના રેશમી પોલકાની બાંય કેવી સુંદર શોભતી હશે ?

આખા વર્ગને હસતો જોઈ પાંડિતજીને નવાઇ લાગી, હિસાબ ગણીને તે ખુરશી પર બેઠા પણ કેમે કરીને કન્યાઓ હસતી બંધ રહેજ નહિ. તેમને નવાઇ લાગી અને એકાદ બેને ખખડાવવા વિચાર થયો. તે ઉઠ્યા અને જેવા એક બે પગલાં ભરે છે તેવીજ પોલકાની બાંય પગ તળે આવી અને આખુંયે પોલકું બહાર નીકળ્યુ. પાંડિતજીની

એ વખતની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવો મુશ્કેલ નથી. એતો ઠીક હતું કે પાટલુનમાં પોલકુજ ભરાયું હતું પણ ખીજી કાંઈ ભરાયું હોત તો ?

પંડિતજી ત્રણ ચાર ડગલા ખીંટીએ દહાડાના દહાડા સુધી ભરવી રાખતા અને કોઈ કોઈ દહાડો મરજી થાય ત્યારે પહેરીને જતા. એવીજ રીતે એક દહાડો એ ઉતાવળમાં ડગલો પહેરીને સ્ટેશને આવેલા અને ત્યાં એમના ખીરસામાંથી ઉંદરનાં બચ્ચાં નીકળેલાં એ મૂંઢેને યાદ છે. આમને આમ કોઈ દહાડો ખીલાડીનાં બચ્ચાં કે કુરકરીયાં પણ નીકળે ખરાં.

ટોપીની અંદરની બાજુ કરોળીઆનાં જળાં બાઝતાં મૂંઢેં જોયાં છે પણ એ બધું એક દહાડો મૂંઢેં એમને રદમજબડુ તોયે એમના ધ્યાનમાં રહ્યું નહિ.

એતો ઉપાય આખરે મૂંઢેં શોધી કાઢ્યો. પંડિતજીનાં કપડાં બાજત શ્રીમતિ ઝાઝી દરકાર કરતાં ન હતાં અને તે હું એક વાત ઉપરથી જ જાણી ગયો હતો. એમનો કોટ એક વખતે ફાટેલો અને તે ત્રણ ચાર દહાડે જેવો તેવો સંધાયેલો. મૂંઢેં તેમને પૂછ્યું:

‘ પંડિતજી આ કોણે સાંધ્યું ? ’ અને કંઈક અભિમાન લેતા હોય એમ એમણે જવાબ દીધો કે ‘ મૂંઢેં ’ આટલા ન્હાના પ્રસંગ ઉપરથી હું એમના એ નવીન દાંપત્ય જીવનની, તેમજ શ્રીમતિ એમના કપડાં માટે બેદરકાર છે એ વાત જાણી ગયો હતો; આથી મૂંઢેં સૌ સુમન મારફત શ્રીમતિને પંડિતજીનાં કપડાં વખતસર બદલાવવા અને બેઠિનાં કપડાં જૂદાં જૂદાં રાખવા જણાવ્યું.

અને ત્યાર પછી આ જીવનનાં પરાક્રમો ઝાઝાં જણાયાં ન હતાં.

પ્રાણશંકર પંડિતજીની ચંદ્રલોકની મુસાફરી

*

એ તો જાણીતી વાત છે કે પ્રાણશંકર પંડિતજી મહારા પરમ મિત્ર છે. એમના જીવનનાં અનેક જવલન્ત પ્રકરણો મહેં આલેખ્યાં છે તેમાં એકનો ઉમેરો કરતાં મદને અનેરો આનંદ થાય છે એ વિવેકની ખાતર ટપકાવી વધુ વખત ન રોકતાં લખુ છું કે આગળ વાંચો:-

*

‘નટવર, એ વાત ખરી?’ પંડિતજીએ એક વખત સાંજે અમે લાગવતની કથામાંથી પરચાર્યા એટલે પૂછ્યું.

સાંજે અમે હમણાં હમણાં લાગવતની કથા વાંચતા હતા

અને એ બદાને રોજ ચાર ઘડી આનંદવિનોદમાં કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. કાલિકાદેવીને પરમ શ્રદ્ધા હતી કે ભાગવત વાંચીશું તો સદેહે સ્વર્ગ મળશે. પંડિતજી શ્રીમતિ કાલિકાદેવી, હું અને મ્હારી સુમન રોજે એ ઘડી બેસતાં ને વાંચતાં સાંભળતાં.

‘કમ વાત?’ મહેં પૂછ્યું.

‘તમે લોકો જવાના છો તે’

‘એતો આજે વાત થઈ હતી. કંઈ વિચાર નથી કર્યો.’

‘શાની વાત?’ કાલિકાદેવીએ પૂછ્યું.

‘એ તો હવે વની વનીની વાતો કરતાં શીખ્યા છે.’ સુમન વચ્ચે બોલી ઉઠી.

એને જરાક એ વાતમાં અશ્રદ્ધા હતી અને એમ બનવું સંભવિત છે કે નહિ તે બાબતની એને શંકા હતી.

‘પણ એલો તો ખરાં. ક્યાં જવાની વાત થાય છે?’ કાલિકાદેવીએ ફરી પૂછ્યું.

‘જવા દોને વાત! નવરા બેઠા બીજું શું કરે! ચંદ્ર લોકમાં જવાની વાત કરે છે.’ સુમને જવાબ દીધો.

‘ચંદ્ર લોકમાં? તે નટવરલાલભાઈ! તહીં તે શી રીતે જવાય?’

‘વિમાનમાં. વળી બીજા શેમાં.’

‘તમે તો બનાવો છો.’

‘પ્રભુએ શાં ઓછાં બનાવ્યાં છે કે મ્હારે વળી બનાવવાનું બાકી રહે?’ મહેં જવાબ દીધો.

‘તે નટવર, ત્યાં સુધી વિમાન જશે ખરૂં?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એતો આપણને ઓછોજ અનુભવ છે! પ્રો. પેસ્તનજી કહેતા હતા કે નવી શોધ છે અને સાદસ પણ એવુંજ છે. મી. જેમ્સ ખાત્રી આપે છે કે એનું વિમાન ત્યાંસુધી સહીસલામત જશે.’

‘ત્યારે તો નવાઇની વાત ખરી!’ કાલિકાદેવી બોલી ઉઠ્યાં.

શું ધૂળ નવાઇની વાત! ’ સુમન બોલી ઉઠી.

‘જરાકતો શ્રદ્ધા રાખતાં શીખ, સુમન!’ મહેં કહ્યું.

‘સાથે કાણ કાણ જનાર છે?’

‘ચાર જણનું તો નક્કી થયું છે. પ્રો. પેસ્તનજી, એમની દીકરી શીરીન, મીં જેમ્સ અને મીસ ફ્રેડેરા કરીને એક જણ છે. મુદને આગ્રહ તો કર્યો છે પણ હજી હું કાંઈ નિર્ણય પર આવ્યો નથી.’

‘એમાં નિર્ણય શું કરવો હતો! બસ માણસ, આવી તક વારે વારે ઓછીજ આવે છે? ગયેલી તક ને બોલેલો બોલ પાછાં કદીએ હાથ આવતાંજ નથી ગીનાનું મદાત્મ્ય વાંચ્યું છે? એમાં લખ્યું છે કે

चंद्रलोकमवाप्नोति वर्षाणाममुतं ध्रुवम्

તે કાંઈ અમથું કહ્યું હશે? ચંદ્ર લોક છે તેમાં જવાય છે અને રહી પણ શકાય છે એ એનાથી પ્રતિપાદન નથી થતું? એવું ન હોત તો આપણા પૂર્વજે મૂર્ખા ન હતા કે આવું લખી જાય? સમજ્યોને નટવર, જે ગોઠવણ થતી હોય તો નક્કીજ કરી નાખ.’ પંડિતજીએ સલાહ આપી.

‘ઠીક, આપની સલાહ છે તો વળી હા કહી આવીશ. જીવ્યા કરતાં જોયું બહું.’ મહેં જવાબ દીધો.

‘પણ જોજો એકલપેટા ન થતા હોંકે નટવરલાલભાઈ,’ કાલિકાદેવી બોલ્યાં.

‘તે તમારેય આવવું છેકે શું?’

‘ખાટો મોજો વિચાર તો ખરો. અને એ વાત નક્કી થાય તો જરૂર આ ભાગવત વાંચ્યાનો જ પરત્તાપ. એ વાત મક્કી માનને નટવરલાલભાઈ.’

‘ નટવર, મ્હારાય વિચાર તો થાય છે. જરા તારા પ્રાઈસરને સમજાવજેને. જે ખરચ થશે તે જોઈ લઈશું. બાકી એકાદ વખત જવાય તો જીવ્યાનું સાર્થક થાય. ’

‘ ત્યારે મહેં વળી શાં પાપ કર્યો ? ’ સુમન બોલી. એને પણ કાંઈક જવાની વૃત્તિ થતી જણાઈ.

‘ તારે વાસ્તે પણ ગોઠવણ કરીશું. ચારે જણે ભાગવત વાંચ્યું છે ને સાંભળ્યું છે તો ચારેય જણ સાથે સ્વર્ગમાં નહિ તો ચંદ્ર લોકમાં તો જઈ આવીએ. ’ મહેં એને દિવાસો દર્શાવતો જવાબ દીધો.

‘ નટવર, ત્યારે આપણું નક્કીજ કરી આવજે ને! ચાર એ ને ચાર આપણે. ’

‘ પણ વિમાનમાં આઠેય જણની સગવડ સચવાતી હશે તો પ્રાઈસર મ્હને ના નહિ પાડે. ’ મહેં જવાબ દીધો.

મ્હારો અને પ્રાઈસર પેસ્તનજીનો નાતોજ એવો હતો. એમને હું વડિલ તરિકે ગણતો અને મ્હને પણ એ પેટના દીકરા જેવો જણાતા. એમની દીકરી શીરીન પણ મ્હારી સાથે સગા ભાઈ જેવી રીતે વર્તતી. એમણે અને મીં જેમ્સે વિજ્ઞાનનો ઉંચો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પ્રાઈસરતો એ વિષયમાં પ્રવીણ હતા, એટલે બેઉ જણે મળીને ચંદ્રલોકની અહેલગાહ ગોઠવી હતી.

*

‘ વિમાનમાં જગ્યા છે અને આપણે આઠે જણ આસાનીથી સફર કરી શકીશું એમ પ્રાઈસર સાહેબે કહ્યું છે. ’ બીજે દિવસે સાંજના મહેં વધાઈ આપી.

‘ ચાલો બહુ સારી વાત કરી. ’ પાંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

એમનો હરખ માતો ન હતો. આ દેહે ચંદ્રલોકમાં જવાનું સહજાગ્ય ઓછુંજ સર્વને સાંપડે છે !

‘ સાંભળ્યું કે ’ એમની હમેશની રીત મુજબ એમણે શ્રીમતિ કાલિકાદેવીને ખૂસ મારી. ‘ આ નટવર તો નક્કી કરી આવ્યો. ’

‘સાચી વાત નટવરલાલભાઈ ?’ પંડિતજીમાં પુરો વિશ્વાસ કેમ ન હોય તેમ કાલિકાદેવીએ પુરોના લોટવાળે હાથે એકદમ બહાર આવીને મહેને પૂછ્યું.

‘હા. પરમ દિવસે વિમાન ઉપડવાનું છે અને આપણે ચારે જણનું જવાનું નક્કી કર્યું છે. ચાર એ ને ચાર આપણે.’ મહે જવાબ દીધો.

સુમને પણ સમાચાર સાંભળ્યા. સૌના હરખનો પાર ન હતો. વખત થોડો હતો એટલે ઘડાકાબંધ તૈયારી કરી લેવાની હતી. મુસાફરી નવી હતી, પ્રદેશ અજાણ્યો હતો. શું જોઈશે ને શું નહિ તેની કોઈને માહિતી હતી નહિ એટલે સૌએ પોતપોતાની કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા માંડ્યા અને અનેક વિધતી અનેકાનેક તૈયારીઓ કરવા માંડી.

પણ ખાવાનું કેટલું કરવું ? ને શું શું કરવું ? એ સવાલે શ્રીમતિ કાલિકાદેવીને મુઝ્યાં એટલે તેઓ મ્હારી પાસે આવ્યાં ને પૂછવા લાગ્યાં નટવરલાલભાઈ, એ તો બધું ખર્ચ પણ કેટલા દહાડા લાગશે તે તો કહો. બળ્યું ખાધાપીધાનું શું કરીશું ?

‘જુઓને બે અઢી મહિના તો સાધારણ જતાં આવતાં થઈ જશે એમ તો વાત થઈ હતી. એટલો વખત ચાલે એટલું તો સાથે રાખવું જોઈશે.’

‘શું કરીશું ?’

‘નક્કર અને ઘીનો માલ હશે તો ખવાશે થોડું ને ઝાઝો ગાર રહેશે માટે એવુંજ કાંઈક કરજો. મગજ, મોહનચાળ, ગોળપાપાપડી ને એવું એવું.’

એવામાં કેણ જાણે શું યાદ આવ્યું તે સુમન દોડી આવી ને કહે: ‘આ તમે તો તૂત ઉભુ કર્યું પણ મ્હારે તો એકે ગરમ સાડી નથી તેનું કેમ ?’

‘એ તે કાંઈ છૂટકો છે ? આણી આપુ. હજી આપણા શંકરભાઈની દુકાન ક્યાં બંધ થઈ ગઈ છે ને ?’

અને એણે ત્રણેક સાડી, ચારેક ચોળી અને બીજી થોડાક એમ ગરમ કાપડ લઈ આવવાનો ઓર્ડર આપ્યો.

પંડિતજીએ સાથે તિલકમહારાજવાળી ગીતા, જ્યોતિર્ વિલાસ અને એકાદ બે ગરમ અબોટીઆંની વરદી આપી.

મહારા મિત્ર મોહનલાલે મદને એક સારો જેવો કુંડકનો કેમેરા લેક્ષની સલાહ આપી. સાથે સાથે ઉંચા મેકરનાં ‘પાવરફૂલ’ દૂરબીન માટે પણ ભલામણ કરી. એ બે સિવાય તો અમારી મૂસાફરીમાં રસ નહિ આવે એમ એમણે ભાર દબને કહ્યું.

બીજા મિત્રોએ પણ જૂદી જૂદી સલાહ આપી અને અમને અનેક પ્રકારની સલાહો, શિખામણો ને ભલામણો આપી કે કીધી.

એ બધી ચીજોનું લાંબુ લચક લીસ્ટ લઈને હું જ્યાં બહાર બહાર ત્યાં સામેથી પ્રૌ. પેસ્તનજી પધાર્યા. તેમણે મદને લાગલોજ અમારી તૈયારીઓનો સવાલ કર્યો.

મહેં એમને મહાઈ લીસ્ટ બતાવ્યું. એમની અજાણ્યતાના પાર રહ્યો નહિ. તેઓ બાધ્યા: ‘ સું જાવા, તમે આય લામ્બુ લામ્બુ લખીયું ચ ! એની કાંઈજ જરૂર નથી. આય ગરમ કાપડ તો જાણે સમજાયા પણ બીજી ચીજોની જરૂર નથી. કેમેરા ને દૂરબીન મહારી પાસે છે. અને આય ખોરાકી સામાનની જરૂર નથી. ’

‘ કેમ ? ’ મહેં પૂછ્યું.

‘ એની ગોઠવણ મહેં કરી લીધી છે. ’

‘ પણ તમારું કેમ ચાલે ? ’ પંડિતજી પ્રોફેસરનો સાદ સાંભળી આવેલા તે વચ્ચે પૂરાયા.

‘ અરે બાવા ! બધુચે ચાલશે. એવી તો મજાની ગોઠવણ કીધીય કે તમે ખુશ ખુશ થઈ જશો. આટલો બધો ભાર લઈને જવાનું હોય તો વિમાન ચાલશે શી રીતે ? એ તે પછી વિમાન છે કે બટારો ?

તમારું આટલું બધું જાતું લઈએ તો વિમાન કરરર ધુસ કરતું નીચે-
જ આવે !’

‘પણ ત્યારે ખાઈશું શું?’

‘તમને જે જોઈએ તે મળશે.’

‘મમજ, પુરી, દુધપાક.’

‘બધુંય. જે માગશો તે મળશે.’

‘પણ તે તમારું અડેલું કેમ ચાલે?’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

‘આવા; હસવું ને લોટ ફાકવો એ કેમ બને? આપણે સાથે મુસાફરી કરીએ એટલે એટલું તો ચલાવી લેવુંજ પડે. હા. તમે તમારે જૂદા જમો અમે અમારે જૂદા જમીશું. બેળસેળની જાતરા નહિ કરીએ સમજીયાને?’

‘પણ એ શી રીતે લઈ લેશોને ક્યાંથી લાવીને આપશો?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એજ ખૂબી છે ને. વાત એમ છે કે તમારી એ બધીયે ચીજોનું સત્વ કાઢીને મહેં જાતજાતની ટીકડીઓ બનાવી છે. એ ટીકડીઓ અમુક જાતના ગેસ સાથે તમને આપીશું એટલે આબાદ તેજ ચીજનો તમને સ્વાદ આવશે અને પેટ ભરાઈ જશે.’

‘અરે બાપરે બાપ!’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

‘વાત પણ ગજબ લાગે છે!’ મહેં કહ્યું.

‘એ સાંભળ્યું કે—’ પંડિતજીએ શ્રીમતિને બોલાવ્યાં ‘આ પ્રોફેસર સાહેબ કહે છે કે રસોઈની કડાકુટ કરવાની જરૂર નથી.’

‘કેમ?’ શ્રીમતિએ આંત્રીને ધીરેથી પૂછ્યું.

‘તે એમણે એની બધીયે ગોઠવણ કરાવી લીધી છે અને આપણને બાધ ન આવે એવો બંદોબસ્ત કરેલો છે.’

‘જૂની આંખે નવા તમાસા! જે નહિ થાય તે ઓછું!’ શ્રીમતિએ પોતાનું આશ્ચર્ય પ્રકટ કર્યું.

અને બરાબર નક્કી કરેલે વખતે અમારૂં વિમાન ઉપડ્યું. મુસાફરોમાં પણ આગળથી ગોઠવણ કર્યા મુજબ આઠ જણ હતાં: પ્રાણશંકર પંડિતજી, શ્રીમતિ કાલિકાદેવી, હું, સૌ. સુમન, પ્રા. પેસ્તનજી, એમની દીકરી શીરીન, મીં જેમ્સ અને મીસ ફ્લોરા.

*

એ અજબ અને ભવ્ય સ્મરણો આલેખવાને આ લેખિતી સમર્થ નથી એમ કબુલ કરી દઉં છું. લાંબી મુસાફરીમાં આ રીતે મ્હારે અને પંડિતજીને સાથે જવાનો આ બીજો ધન્ય પ્રસંગ હતો. પહેલો દ્વારકા-જગદિશ્વર અને બેટની યાત્રાનો અને બીજો આ. બેઉ પ્રસંગો અમને આલ્હાદક અને ધાર્મિક દષ્ટિએ પરમ આવશ્યક અને શ્રેયસ્કર હતા.

પુરૂષવર્ગ કરતાં સ્ત્રીવર્ગમાં જરા પહેલાં પહેલાં તો નવું નવું લાગ્યું પણ ગુજરાતણો રહેજે એક બીજા સાથે ભળી જાય છે અને સમય પ્રમાણે વર્તી લે છે તેમ શ્રીમતિ અને સુમન, શીરીન તથા ફ્લોરા સાથે સુંદર સદકાર સાધી શક્યાં.

સ્ત્રીવર્ગની મુખ્ય લક્ષણો, ધરકામની, ઓછું વસ્તુ પડ્યાની કે એક બીજાની નજીવી વાતમાં ઉદ્ભવે છે પણ એવું એકે કારણ અત્રે ન હતું એટલે અમારી આખીએ મુસાફરી સાંગોપાંગ સુખરૂપ પાર પડે એ સ્વાભાવિક હતું.

પહેલાં પહેલાં તો અમારા આનંદની અવધિ હતી. પૃથ્વીથી વિમાન ઉંચે આવ્યું એટલે નીચેથી દેખાતો મનોરમ્ય દેખાવ જોઈને અમારી છાતી ગજગજ કુલતી હતી.

હરીઆણા ગુજરાત, તેમાં વહેતી મોટી નદીઓ, જંગલો, કુંગરો બધું નજર તળે ધીરે ધીરે દેખાતું હતું. સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ અને આશ્ચર્ય આશ્ચર્ય પળે પળે થતું જતું હતું.

પવન સખત હતો પણ એને માટે બંદોબસ્ત કયો હતો એટલે. અમને તે ઝાઝો લાગતો ન હતો.

કલાકના પાંચસો માઇલની ગતિએ વિમાન સડસડાટ ઉડ્યે જતું હતું અને અમે દરેક પળે પૃથ્વીથી દૂર ને દૂર અગાધ આકાશમાં ઉડ્યે જતા હતા.

વિમાનનો ઘોંઘાટ એટલો તો જબરો અને કાન ફાડી નાખનારો હતો કે એક બીજાના કાનમાં કહીએ તો પણ વાત બરાબર સમજાતી ન હતી. પ્રો. પેસ્તનજીએ એને માટે ખાસ વાત કરવાની નળાઓની યોજના કરી હતી એટલે તેને લઈનેજ અમે સુખે વાત કરી શકતા હતા. બાકી એમણે એ અક્કલ ચલાવી ન હોત તો અમારા તો બારબ વાગી જત પણ એ બધા માણસે આખાએ મુસાફરીની સેંકડો અગવડોની અગાઉથી કલ્પના કરી તેના ઉપાયો શોધી અમને આભારી કયો હતા.

અને એમ ન માનતાકે પવનનો પ્રદેશ સાવ સપાટ હતો. તેમાં પણ મોટા મોટા ખાડાકેરા આવતા. ખાસ કરીને વાયુનાં વહેણ નડતાં અને સમુદ્રનાં મોજાંની જેમ અમારા ધણાજ પાંચરકુલ વિમાનને પણ વાયુનાં મોજાં હેરાન કરતાં. પોતાની સપાટ ગતિમાંથી એકાએક ખચકો ખાઈને વિમાન પંદર વીસ ફુટ કે તેથીયે વધારે નીચે પડવાના અમને અનેક અનુભવ થતા હતા અને રગશીયા ગાડામાં કે ડમણીમાં બેઠા પછી વારે ધડીએ રોદા આવતાં હાડકાં પાંશરાં થાય છે તેમ આ સુધરેલા વિમાનમાં પણ થોડાં ધણાં હાડકાં પાંશરાં થયાં હતા. પ્રો. પેસ્તનજીએ જોકે ગાદીએને ‘કુશનો’ જડાવ્યાં હતાં એ વાત ખરી પણ અમારાં આઠ જણનાં માંથાંને કુશનો નહતાં એટલે એ કમબખતો એક બીજાની જોડે એવા ખચકા વખતે બટકાયે જતાં.

પાણીને માટે એમણે વાયુને કૉમ્પ્રેસ કરીને બરી રાખ્યો હતો

અને એમની રસોઇની ટીકડીઓ તૈયાર હતી. નહિ કોઇ જાતના કડાકુટ ને નહિ કોઇ જાતનો ત્રાસ. જે જોઇએ તેની ટીકડી લે એનાપર જેસ છોડો કે એ ચીજ તૈયાર. પ્રમાણ થોડું પણ આવડે અજબ સ્વાદ આવે, પેટ ભરાય ને ઓડકાર આવે. મગજ, પુર મોહન થાળ, ગાંડીયા, ચણ, દુધ, લેમન, પાઉં, બીસ્કીટ, રો. વિગેરે દરેક જાતની જૂદી જૂદી ટીકડીઓ હતી અને જરૂર પ્રમાણેનો ઉપયોગ થતો હતો. મશીનનો એકભાગ અમને જોઈતી રોશન તથા ગરમી આપતો હતો એટલે એ વિધેનો પણ ત્રાસ ન હતો વિમાન ચાલવાને માટે પેટ્રોલને બદલે સૂર્ય કિરણોની ગરમ એકઠી કરી સંગ્રહવાનું એક મશીન હતું અને તેની મદદથી જોઇએ જરૂરી અને બળ સંઘરી રખાતું અને વિમાનની ગતિ સતત એ સરખી રહી શકતી.

પ્રોફેસર સાહેબની ગણતરી હતી કે લગભગ બાવીસ દહાડાગ અમારું વિમાન અંદરલોકમાં પહોંચી જશે, અને બનતા સુધી ગોળંડીની દિવાલો પર કે એવીજ કોઇ જગ્યાએ ઉતરશે.

કેટલીક વખત વાદળોના ગોટેગોટમાં થઇને વિમાનને પસ થવું પડતું. હિમાલય કરતાં પાંચ ગણી ઊંચાઇ વાળા એક વાદળ લગોલગ વિમાન આવી પહોંચ્યું. તેની આરપાર જવાનો રસ્તો કે ચની બારી જેવા એક બાકીરામાં થઇને હતો. વાદળના દેખાવ ભર હતો અને જ્યારે એની એ તેજસ્વી બારીમાં થઇને અમારું વિમાન પસાર થયું તે વખતનો દેખાવ અવર્ણનીય અને અકલ્પ્ય હતો.

ધીરેધીરે પૃથ્વી દૂર ને દૂર જતી ગઇ અને એનો દેખાવ નાનો નાનો થતો ગયો. એના પર ઘેરા તેજસ્વી રંગના ચટાપટા દેખાવા લાગ્યા. ઘેરો બધું અને જરા ઝાંખો રતુમડો એમ બે રંગો ખાસ ત આવતા હતા અને તે પાણી અને જમીનના છોતેક હતા એમ પ્રોફેસર સાહેબનું કહેવું હતું.

‘નટવર, તને ખબર છે-’ પંડિતજીએ મહેને પૂછવા માંડ્યું -
‘ચંદ્રમા શું છે તે, અને તેમાં કાણુ રહે છે તે ? દરેક જગ્યાએ એને
માટે જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ છે.’

‘એવું છે તો ખરું.’

‘હુનીઆના જૂદાજૂદા ભાગોમાં એને માટે જૂદજૂદા બોલાયય.
તમુને એની શું માહેતી છે ? પંડિતજી !’ પ્રાંદેસર સાહેબે પૂછવા માંડ્યું
આટલા વખતમાં અમે એક બીજા સાથે સારી રીતે હળી ગયા
હતા અને જરાયે અતડુ લાગતુ ન હતું.

‘મહેં બુદ્ધ વાળી કથા સાંભળી છે.’

‘કહો તો ખરા’ સુમન બોલી ઉઠી. ‘અમે તો સાંભળીએ.’

‘ભલે’ પંડિતજી બોલ્યા અને વાત શરૂ કરી:

‘ભગવાન બુદ્ધના આગલા જન્મોની અનેક વાતો પ્રચલિત છે
અને તે જાતક નામથી ઓળખાય છે. એમાંની એકાદ વાર્તા એવી
છે કે એક વખત બુદ્ધ ભગવાન એમના એવા એક પૂર્વ જન્મમાં
એક મહા અધોર જંગલમાં ભૂલા પડ્યા. દેશ કે દિશા સુઝે નહિ.
એમની અકળામણનો પાર ન રહ્યો. એમનાપર એક સસલાને દયા
આવી તે કહે ‘મુઝાવ છો શા માટે ? હું રસ્તો બતાવું.’ કહીને એ
આગળ ચાલ્યું.

‘ગાઠ જંગલમાં આગળ સસલુ ને પાછળ બુદ્ધ ચાલ્યાં જાય
છે. જતાં જતાં સાંજ પડી. બુદ્ધને તો કકડીને ભૂખ લાગેલી. ખાવાનું
કંઈ મળે નહિ. સસલુ એમનો સંતાપ સમજી ગયું.

‘તે કહે: ‘મહેને ભુંજીને આહાર કરો.’ બુદ્ધે ના પાડી પણ
સસલાએ પોતાની હડ છોડી નહિ. છેવટે બુદ્ધને સસલાના આગ્રહને
વશ થવું પડ્યું.’-

‘કે પછી ભૂખાળવાને ભૂખ ભાગવાનું મન થઈ આવ્યું ?’
શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ પૂછ્યું.

‘ યુદ્ધ ભગવાન એવા ભૂખાળવા ન હતા. પછી યુદ્ધે લોકડાં એકડાં કર્યાં, દેવતા સળગાવ્યો. સસલુ ફૂદીને અંદર પડ્યું. એને દગાતુ જોધ યુદ્ધનો આત્મા કકળા ઉઠ્યો. એને એણે તર્ત બહાર કાઢ્યું અને છાતી સરસુ ચાંપ્યું.

‘ સારી રાત વીતી ગઇ. સવારમાં બેઉ આત્મા ઉડી ગયા હતા. એક ભૂખના દુઃખથી અને બીજો અગ્નિમાં બળી જવાની પીડાથી.

‘ એ બેઉ જણ ફરી જન્મ્યા. યુદ્ધ ચંદ્રમા જન્મ્યા અને તેનું માનીતુ સસલુ પણ ચંદ્રલોકમાં ગયું. ચાંદામામાની ગોદમાં હજીએ એ સસલુ ગેલ કરે છે.’

‘ એતો આપણે જમ્યું ત્યારે જોધ્યું ને ! ’ સુમન બોલી.

‘ અરે બાવા ! તમે જોધ રહ્યાં ને રમાડી રહ્યાં ! ’ શીરીને કહ્યું.

પ્રાઈસર સાહેબ તથા મીસ ફ્લોરા ખડખડાટ હસી પડી પડ્યાં. એમને આ વાતમાં રસ પડ્યો હતો અને આવી કલ્પના પરંપરાને ધર્મની વાતોમાં સ્થાન જોધ નવામ પામતાં હતાં.

‘ બીજી પણ એવી વાત છે ’ મહેં કહ્યું.

‘ એમ ! ’ સુમન બોલી ઉઠી. ‘ ત્યારે તમે પણ કહી નાખોને. ’

‘ હા. નટવરલાલભાઈ ! મઝા આવશે. ’ કાલિકાદેવી બોલ્યાં.

‘ ભલે ત્યારે ! મહારાથી કાંઈ ના કહેવાશે ? ’ એમ કહીને મહેં વાત શરૂ કરી :

‘ એક રૂડુ રૂપાળું સરોવર હતું. એવું તો સરસ કે ન પૂછો વાત ! જે જીએ તેને ગમી જાય. એની પાડોશમાં લીલીહરીઆળા ધરોમાં સસલાંઓનું એક ગામ હતું. બધાંય બોળાને ગરીબ. એમનો એક રાજા હતો. લંબકર્ણ એનું નામ હતું. પ્રજાનો એ પાલક હતો.

‘ એવોમાં દૂકાળ પડ્યો. બધે પાણી સૂકાઈ ગયાં. જ્યાં જવ ત્યાં પાણીની ખૂમ.

‘ હાથીઓનું એક ટોળું હતું. નહિ નહિ તોયે ખસો અઢીસો હાથી હશે. એમનો રાજ વજ્રદંત પાણીની શોધમાં અહીં તહીં ખૂબ હેરાન થયો. પછી એને સસલાંઓના સરોવરની બાળ મળી. પોતાના ટોળાને લઇને એ ત્યાં ગયો. પાણી પીધુ અને બગાડ્યું.

‘ એના અવરજવરમાં કેંક સસલાં મરી ગયાં અને કેંક અધ-કચરાં થઇ ગયાં. આખાએ સસલાના નગરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. રાજ લંબકર્ણને ફરીઆદ મઇ. રાજએ જાતે જઇને તપાસ કરી. એને બહુ દુઃખ થયું.

‘ બીજે દહાડે ટોળાને લઇ વજ્રદંત આવ્યો ત્યારે રાજ લંબકર્ણ એની સામે ગયો અને બોલ્યો; ‘ ખમરદાર ! જો આગળ વધ્યા તો. જે હોય તે અહીંજ થોભી જાવ. ’

‘ મહારી સાથે આવી રીતે બોલનાર કોણ છે ? જે હોય તે ખસી જાવ નહિતર કચરી નાખીશ. ’ વજ્રદંતે મીઝમીઝમાં જવાબ આપ્યો.

‘ હું ભગવાન ચંદ્રદેવનો એલચી લંબકર્ણ છું. તમારી ઉપર ભગવાન ધણા કોપાયમાન થયા છે. ’

‘ ભગવંત રોહિણીતપતિના રોષનું કારણ તો હશે ને ? ’ જરા-ધીમા પડી વજ્રદંતે પૂછ્યું

‘ કારણ સિવાય ભગવાન કોપ કરતા નથી. તમે એમના આ દિવ્ય સરોવરમાં આવીને એમનાં માનીતાં સસલાંઓનો કચરધાણ વાળી નાંખ્યો છે ? ’

‘ અમારો એ અપરાધ તો થયો છે. ’

‘ અને એની જો તમે માફી નહિ માગો અને આ તરફ ફરીથી આવશો નહિ એવી જો કબુલાત નહિ આપશો તો ભગવાને મને કહેવાની રજા આપી છે કે એ તમને સખતમાં સખત સજા કરવાનો વિચાર રાખે છે. ’

‘ પણ એવી કબુલાત આપવા અમે તૈયાર છીએ. ’

‘ તો તો ધણું સાંઝું. નહિતર ભગવાને નક્કી કર્યું હતું કે તમારા ઉપર અમૃત વર્ષાવવું બંધ કરવું અને સૂરજનાં સખત કિરણોથી તમને બાળી મૂકવા. ’

‘ ભગવાનની મ્હારે માશી માગવી છે તો કૃપા કરી કહેશો કે હાલ એ ક્યાં હશે ? ’ વજ્રદંતે ગભરાઈને પૂછ્યું.

‘ મ્હારી પાછળ આવો. ’ કહીને વજ્રદંતને લઈને લાંબકણું સરોવર પાસે ગયો અને ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ બતાવ્યું.

‘ વજ્રદંતે ધુંટણીએ પડીને માશી માગી અને ફરીથી એ તરફ ન આવવાની કબુલાત આપી. ’

‘ અને પછી ખાધુ પીધુ ને રાજ કર્યું એટલુ અમે ઉમેરી લઈશું. ’ સુમને કહ્યું.

‘ બાવાજી, તમે બી કંઈ દાસ્તાન કહેવો ’ શીરીન બોલી ઉઠી.

‘ ભલે દીકરા. ’ કહીને પ્રા. પેસ્તનજીએ શરૂ કર્યું:

‘ મ્હાં દાસ્તાન ધનું ટુંકું ને મુદાસર છે. કૉલમ્બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો તે તો યાદ હશે ? ’

‘ ઇ. સ. ૧૪૯૨માં ’ મ્હેં કહ્યું.

‘ ને પછી થોડેવર્ષે ત્યાં વસવાટ શરૂ થયો અને યુરોપીયનોને ધણી હાડમારી વેઠવી પડી. ત્યાંના મૂળ રહેવાસીઓ એમને બહુજ ત્રાસ આપતા હતા. એ ત્રાસમાંથી છૂટવા કૉલમ્બસે અજબ કરામત કરી. એણે એ લોકોને દમ બીડાવ્યો કે તમે અમારી સગવડ નહિ સાચવો તો અમે આકાશમાંથી ચંદ્રમાને લઈ લઈશું. એ લોકો ચંદ્રને સુર્યને પૂજનારા હતા એટલે એ ધમકી અસરકારક નીવડવાની કૉલમ્બસની ખાત્રી હતી.

‘ પહેલાં તો એને કાઈ એ દાદ આપી નહિ પણ જ્યારે ૧લી માર્ચ ૧૫૦૪ની રાત્રે ચંદ્રનું ખગ્રાસ ગ્રહણ થયું ત્યારે બધા ગભરાયા

અને કોલમ્બસ પાસે દોડી આવી તેને પગે પડ્યા અને ચંદ્રમાને છૂએ ” મુકવાની આજીજી કરી.

‘ પોતાને જોષ્ટી દરેક સગવડની માગણી કરી કોલમ્બસે ચંદ્ર-માને છોડ્યો અને પોતાનું કામ સાધી લીધું. યુરોપીયનોની અજ્ઞાન શક્તિથી નવાઈ પામીને રેડઇન્ડીયનો પણ એમને નમવા લાગ્યા અને દરેક સગવડ સાચવવા લાગ્યા. ’ પ્રોફેસર સાહેબે પોતાનું દાસ્તાન પુરૂ કર્યું.

*

પૃથ્વીથી પારાવાર અંતરે અમારૂં વિમાન આવી પહોંચ્યું હતું એટલે ધીરેધીરે પૃથ્વી નાની ને નાની થતી જતી અને તેને બદલે ચંદ્રમા મોટાને મોટો થતો લાગતો હતો. પૃથ્વી અને ચંદ્ર જાણે પરસ્પર પોતાના સ્થાનની અદલા અદલી કરીને કેમ ઉભાં ન હોય એમ પણ ધડીક વાર લાગી આવતું.

જેમ જેમ વિમાન ચંદ્રની નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ તેની ઉપરના દેખાવો દૃષ્ટિગોચર થતા ગયા. અમારા વિમાન જેવાં અગણિત વિમાનો જેમાં પેસીને અટવાયા કરે એવી મોટી ફાટો એના પૃષ્ઠભાગ પર દેખાવા લાગી. ચંદ્રના પર્વતોના દેખાવો પણ પ્રથમ દર્શને આદ્ભૂત લાગ્યા.

‘ મીસ ફ્લોરા, આ પર્વતો કેટલા ઉંચા હશે ? ’ સીરીને પૂછ્યું.

‘ પૃથ્વી પરના પર્વતોની સરસાઇ કરે એટલા. ’ ફ્લોરાએ કહ્યું.

‘ આપણા એવરેસ્ટ જેવાં ઉંચાં ને ગગનગામી શિખરો હશે ખરાં ? ’

‘ માઉન્ટ કર્ટીઅસ ૨૯,૧૦૦ એટલે એવરેસ્ટથી સ્હેજજ નીચો છે. બીજાં શિખરો પણ ઘણાં ઉંચાં છે. એપેન્નાઇન, કોકેસસ, આલ્પ્સ વિગેરે ૧૨થી ૧૫ હજાર ફીટ ઉંચાં છે. ’

‘ પેલા બધા પર્વતો ને કુંગરો ગોળાકારે કેમ હશે ? ’

‘ ચંદ્રના પર્વતો ઠરી ગયેલા જ્વાળામુખીઓ છે તેથી એનો આકાર એવો લાગે છે. ’

‘ માલપુડામાં ચાંદલા હોય છે એવોસ્તોને ’ શ્રીમતિ કાલિકાદેવી બોલી ઉઠ્યાં.

‘ બ્રાહ્મણનું જય જમે. તેમને મીઠાન બહુ લાવે. ’ સુમને ઉમેર્યું.

‘ એમ પણ હોય. કંઈ ના ઓછીજ કહેવાવાની છે ! ’

‘ પેલુ કિલ્લા જેવું શું દેખાય છે ? ’ શીરીને પૂછ્યું.

‘ એ ગોસેન્ડીની દિવાલોને નામે ઓળખાતી પર્વત માળા છે. એની ઉંચાઈ ૭૬૨૦ ફીટ છે. ’

‘ અને આપણે ત્યાં ઉતરવાનાં છીએ. ’ પ્રાફેસરે પાછળથી ઉમેર્યું.

*

થોડા વખતમાં અમારું વિમાન ગોસેન્ડીની દિવાલો સમી પર્વતમાળા પર ઉતર્યું. એ ઉતર્યું પણ અજાણ રીતે. અવાજ એકદમ બંધ થઈ ગયો હતો અને બધે સુમશામ હતું. આળુઆળુ કરાળ કુંગરો પર્વતો ને ખીણો નજરે આવતી હતી. ઝાડ પાન કે પવન અથવા પાણી બીલકુલ જણાતાં ન હતાં. આવા મુલકમાં અમારું શું થશે એવી ચીંતા થતી હતી પણ જો અમારી સાથે પ્રાફેસર સાહેબ ન હોત તો અમારા ત્રાસનો પાર ન રહેત ! એ ભદ્રા માણસે અમારે માટે બધીયે સગવડ કરી રાખી હતી એટલે નિરાંત હતી. અસને જોઈને ચંદ્રલોકનાં વિચિત્ર મનુષ્યો આવી લાગ્યાં. એમની નવાઈનો પાર ન હતો. અમારા જેવાં માણસો અમારું રમકડા જેવું (એમને મનથી) વિમાન અને અમારો પહેરવેશ જોઈ એતો અજાણ્યોમાં ગરકજ થઈ ગયાં હતાં.

પણ ચંદ્રલોકપર પગ મુકતાંજ અમારી મુશ્કેલી શરૂ થઈ. કાલિકા-

દેવીને એ ઉજ્જડ વેરાન પ્રદેશ ખાવા ધાતો હતો. સુમન પણ ચીડાઈ ' ઉઠી હતી અને ' દીઠા દેવ ને પહોંચી જના ' જેવો ધાટ થઈ રહ્યો હતો.

સૂરજ પણ એટલો તપતો હતો કે ન પૂછો વાત ! ઘોળે દિવસે તારાએ દેખાતા હતા.

બીજી મુશ્કેલી અમને એક બીજાની વાત સાંભળવામાં પડતી હતી. હવા નહિ એટલે અવાજ જઈ શકે નહિ. અમારી હવાની નળીઓ ફાટી જાય કે હવાનો જથ્થો ખૂટી પડે તો સહરાના રણમાં પાણી સિવાય માણસ મરી જાય તેમ અમે પણ એ દૂરથી રૂડા રૂપાળા દેખાતા ઉજ્જડ અંદ્રપ્રદેશમાં હવા વગર તરફડીને મરી જઈએ. પ્રાંસેસરે અમારી વાતચીત કરવાની મુશ્કેલી પણ ટાળી.

*

'નટવર, કાંય આ લોકો ચીડાઈ ગયા લાગેય ?' પ્રાંસેસરે સ્ત્રી વર્ગને કંટાળતો જોઈને પૂછ્યું.

' એ લોકોને વિજ્ઞાનમાં આનંદ નથી આવતો તેથી. '

' એમ છે ? હરકત નહિ. ચાલો આપણે કાંઈ રમત શરૂ કરીએ. '

અને અમે પછી ટેનીસ રમવા લાગ્યા. સ્ત્રી વર્ગ પણ ધીરેથી ઉત્સાહથી જોવા લાગ્યો. શીરીન અને ફ્લોરા રમવામાં ભળ્યાં અને અમારી રમત જમી.

' અહીં બેલ ખુબ ઉછળતો કેમ હશે ? ' શીરીને પૂછ્યું.

' એનું કારણ અંદ્રનું ગુરૂત્વાકર્ષણ છે. એનું દ્રવ્ય પૃથ્વીના છઠ્ઠા ભાગનું છે એટલે આપણું વજન છઠ્ઠા ભાગનું થઈ જાય છે અને ફટકો પણ છ ગણો વધારે મારી શકાય છે. સાધારણ ફટકાથી પૃથ્વી પર જેટલો દૂર દડો જાય તેથી છ ગણો વધારે અહીં જાય છે. શું કરીએ કે અહીં હાથી નથી નહિતર મારા જેવા બે 'સુદ્ધા હાથીને ઉંચકીને' રમાડે. સમજીને દિકરા ! '

‘અને સુમન !’ મ્હે ઉમેયું ‘ તારે પાણી લાવવાનું હોય તો
છ હાંડા ને છ ઘડા ને છ નાના ઘડુલા તું ખુશીથી ઉપાડી લાવે !’

*

ધીરે ધીરે ખુશનુમા રાત્રિ શરૂ થઈ. પૃથ્વી પરના દિવસ કરતાં
ચંદ્રનાં રાત્રિ દિવસ ચૌદ ગણાં મોટાં છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે
પાછલો પ્રહર હતો છતાં તાપ ત્રયંડ હતો તો પછી ખરા બપોરે
ગયા હોત તો કોણ જાણે શું થાત ?

રાત્રિ શરૂ થઈ એટલે બધાંના જીવમાં જીવ આવ્યો. આપણે
ત્યાં પુણિમાની રાત્રિએ પડતા પ્રકાશ કરતાં તેરગણો સુંદર પ્રકાશ
પૃથ્વી આપતી હતી. તારાઓ પુર બહારમાં પ્રકાશતા હતા.

પણ અમારા એ આનંદમાં મુરકેલી રૂપ કડકડતી ઠંડી હવે
શરૂ થતી હતી એટલે રાત્રિ વધુ વીતે તે પહેલાં અમારે પૃથ્વી તરફ
પ્રયાણ કરવાનું હતું. ડોશીમા ડોકોર જઈ આવ્યા જેવી અમારી
સ્થિતિ હતી.

છતાં અમે સદેહે ચંદ્રલોક જોયાનો, તેમાં જઈને જીવ્યાનો
અજબ આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા.

*

પ્રોફેસર સાહેબ અને મી૦ જેમ્સ બન્ને જાણે ચંદ્રને લગતી બની
શકી તેટલી શોધ ખોળ તથા નોંધ કરી. રાત્રિનો પ્રથમ પહોર વીતી
રહેવા આવ્યો એટલે અમારૂં વિમાન ઉપડ્યું.

પૃથ્વી પર નક્કી કરેલે સમયે અમારૂં વિમાન સુખરૂપ આવી
પહોંચ્યું ત્યારે અમારૂં સ્વાગત કરવા સારથે મુંખાઈ લલમલી રહ્યું
હતું. એવું ભવ્ય અને અજોડ સ્વાગત અમે કદીએ વિસરી શકીશું નહિ.

*

